Весь мир

ВЕСЬ МИР
THE WORLD
LE MONDE
DIE WELT
EL MUNDO
全世界
IL MONDO
ŚWIAT
SVĚT
UNIVERSUL
VILÁG
СВЕТ
СВЯТ
ВОТА
전 세 계
БУХ ДЭЛХИЙ
TOÀN THẾ GIỚI
विश्व
عالم

4

№ 4 жовтень 1958

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАКОРДОНОМ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

З СУЧАСНОЇ ПОЕЗІЇ (стор. 3).

ЛУЇ АРАГОН. **Бузок і троянди. Париж. Очі Ельзи.**

АЛЕКСАНДР АНДРІЦОЙ. **Між горами і морем. Весна. Пісня. Дівчина рве яблука.**

ДАШЦЕВЕГІН СЕНГЕ. **Ходім!**

ТІТО МАРІА МАНІАККО. **Художнику Джузеппе Дзигайна.**

ЖУЖА КАНТОР. **Вулиця Пратера.** Роман. (стор. 9).

Жужа Кантор (нар. 1916 р.) сучасна угорська письменниця, за фахом — вчителька. Незабаром після війни вийшов у світ її перший твір, написаний для молоді. З 1950 року було опубліковано кілька романів, серед яких широко відомі: «Незабутня молодість», «Брунька» та останній роман «Вулиця Пратера».

ДЖОН МОРРІСОН. **Зустріч.** Оповідання. (стор. 54).

Австралійський письменник Джон Моррісон народився у 1904 році в Англії. В 1923 році він переїхав до Австралії. Був докером, моряком, збирачем фруктів. Моррісон — автор двох великих романів «Страшне місто» й «Порт призначення» та збірок оповідань «Морякам місце на кораблях» і «Чорний вантаж». Твори його користуються в Австралії широкою популярністю.

АЛОНСО ЛЕРМА. **Купе.** Оповідання. (стор. 58).

Алонсо Лерма — псевдонім сучасного іспанського письменника-антифашиста, який змушений приховувати своє справжнє ім'я. У франкістській Іспанії читання творів Лерми карається ув'язненням. Але, незважаючи на перепони, твори письменника розходяться в рукописах.

Оповідання «Купе» написане в 1957 році і друкується в перекладі з прогресивного французького журналу «Ероп» (1958, № 1).

ХРИСТО СМИРНЕНСЬКИЙ. **Гладіатор. Вуглекоп. Квіткарка. Червоні ескадрони.** Вірші. (стор. 63).

В жовтні відзначається 60-та річниця з дня народження першого болгарського пролетарського поета Христо Смирненського (1898—1923 рр.). В Болгарії поета називають «болгарським Маяковським».

ЛІ КЕ, ЛІ ВЕЙ-ХАНЬ. **Підземна війна.** Роман. Закінчення. (стор. 67).

ЕРІХ ВАЙНЕРТ. **Німецька мати. Балада про цивілізацію. 1812—1918—1941. Пісня про чесного німецького солдата. За вічну дружбу.** (стор 104).

Видатний німецький поет-антифашист, лауреат національних премій Е. Вайнерт (1890—1953 рр.) один з кращих перекладачів творів Тараса Шевченка на німецьку мову.

КРИТИКА І ПУБЛІЦИСТИКА

Л. ІВАНОВ. Сучасні шляхи критичного реалізму на Заході. (стор. 109).

П. КРАВЧУК. Листи з Канади. Лист другий. (стор. 113).

Мухаммад МАНДУР. Течії в арабській літературі. (стор 117).

М. Мандур — єгипетський критик і літературознавець, редактор місячника «Аль-Шарк», який відвідав Київ влітку цього року.

Є. САТУЛЛА. У Бернгарда Келлермана. (стор. 118).

«ЗАЛІЗНА ТРОЯНДА» (Про «Замітки редактора» Луї Арагона до романа Юрія Яновського «Вершники»). (стор 122).

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ

Я. МІЛЬЧЕНКО. Чеська весна. (Богуміл Ржига. «Дві весни»). **В. КОПТІЛОВ.** Справа Спенсера Донована. (Фелікс Джексон, «Клянусь говорити правду»). **О. САДОВНИК.** Адам Жора бореться... (Петру Думітріу. «Буревісник»). (стор. 123).

ВИДАНО НА УКРАЇНІ

(стор 127).

Фарлі МОУЕТ. Люди країни оленів. (стор. 129).

І. Бречак, М. Пінчевський. Фабрика кошмарів. (стор. 134).

З ФОТОАПАРАТОМ ПО СВІТУ

Є. КЛУСОВ. Колумбія. (стор. 136).

Пауль ШВАРЦ. Новий покровитель. Фейлетон з німецького журналу «Ойленшпігель» (стор. 141).

Малюнки Збігнєва ЛЕНГРЕНА. (стор. 144).

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВА

А. ЛАЗОРЕНКО. Ляльки «Авадзі» (стор. 142).

ІНФОРМАЦІЇ (стор. 147).

ПРО НАШУ РЕСПУБЛІКУ

Олена ШПИЛЬОВА. Очима друга. (стор. 156).

ХРОНІКА КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Наші гості. (стор. 157).

А. Кроль. Книга в Польщі. (стор. 158).

Скарбниця народної праці. (стор. 159).

КАЛЕЙДОСКОП „ВСЕСВІТУ"

(стор. 130, 131, 132, 135).

В цьому номері вміщені кольорові репродукції картин угорських художників.

Луї АРАГОН

БУЗОК І ТРОЯНДИ

О дивні місяці буяння і цвітіння,
О травню світлих мрій, о червню крові й сліз!..
Я не забуду ввік бузку й троянд леління
І чар, що дух весни нам у дарунок ніс.

Я не забуду ввік трагічних тих ілюзій:
Похід і галас, тиск, і сонце, і юрбу,
І Бельгії дари, і щирий усміх друзів,
Бджолиний зум шляху, кохання в ту добу,

Тріумфи (до боїв їх рано б святкувати!),
Цілунки, що ярким кривавились разком,
І тих, що їхали на танках умирати,
На пишних проводах засипані бузком.

Я не забуду вас, о Франції сади,
Що, як мольба віків, темніли вздовж дороги,
Ні запашних троянд незлічені ряди,
Ні тиші загадки, ні вечорів тривоги.

Квіткам перечили — глузливий рух гармат,
Як вітром гнаний люд, не знать, куди і як,
Бентежний зойк машин, безжальний стрій солдат,—
На крилах жаху рід намучених вояк.

Сказали вчора нам: здали Париж без бою.
Десь ворог спочива. Мовчання вкрило путь.
Я не забув квіток, що несли ми з собою,
І втрати рідних двох, що їх не повернуть.

О Фландрії бузок, надії й сльози з дому,
Непевна смертна тінь, рум'янена в огні,
І ви, о Франції троянди, в час розгрому,
З пожежі відблиском в далекій стороні...

ПАРИЖ

Де легше дихати в громах тяжкої зливи,
Де краще бачити крізь темряву б могли ви?
Де мужність — як вино, що гріє при негоді,
Де пісня здавлена, але жива й насподі,—
Це роги стін розбомблених, що нам житлом були,
Де ще надія жевріє недогаском золи.
Не стигне жар палкий в твоїй нестримній лаві,
Вогні твої руді, як завше, й кучеряві.
Від мурів кладовищ до гойдалки-колиски
Твій пломінь квітами здаля червоно блиска,
І ти трояндами осінніми гориш!
На всіх дорогах кров твоя, Париж!
Що від твоїх повстань чистіше є на світі?
Де мури кріпші, ніж твої, що димом оповиті?
В чиїй легенді блискавка, що ріже зграї хмар,
Спроможеться пітьму поставить під удар,
І чий Парижеві моєму рівний жар?
Сміюсь і плачу я... А серце б'ється п'яно,
Коли народ сурмить і з боєм барабану
На площах бореться за Францію кохану.
О грізний велетню! Ти, мертвих поховавши,
Звільнив себе від ворога назавше.

ОЧІ ЕЛЬЗИ

Як нахиливсь я пить з твоїх очей-озер,
В них грала сонячно блакитна глибина:
В них кидались тонуть, хто думав, що вже вмер,
Та пам'ять тратили, не досягнувши дна.

Під тінню темних крил — буремний океан,
Та тінь пройшла — твій зір, як зелень у садку,
І літо, з вирію летячи крізь туман,
З хмарок лаштує янголам одежу нашвидку.

Ті очі небо вимите ревнує з далини...
Що небо, як мені їх погляди дозволені?!
Ти плачеш? Та від сліз блакитніші вони:
Ще більше ж сяє скло блакиттю на розколині.

Для вірша нам уста потрібні в день весни,
Влад квітню,— лиш уста із піснею звичайною,
А для мільйонів зор — і неба звід тісний:
Потрібний зір очей твоїх з їх тайною!

Коли дитині іграшок барвистих нанести,
У неї оченьки — немов твої, здивовані.
Дивлюсь я в очі ці — не знаю, мариш ти
Чи це квітки весна розкрила після повені.

То, може, блискавки чатують з гущини,
Де світляки роять, коханок викликаючи;
Я гину, як плавець на морі восени,
Що трапив між зірок, холодних зор блукаючих...

І раптом сталось так: громовим грізним днем
Надвоє світ розпавсь, розсівсь надвоє в пломені.
Я ж бачив тільки те, як сяли над вогнем
Очей твоїх, очей блакитні промені.

З французької переклала Г. ПАДУРРА-М'ЯКОТА

Александр АНДРІЦОЙ

Весна

Вже весна іде, весна,
Сині очі, зелен сміх...
На бруньках гарячий промінь,
Дзвін струмочків вздовж доріг.

Ой, весна моя кохана,
Яблуневий любий цвіт,
Полудневий легіт маю,
Журавлиний переліт!

Весно, весно благовісна,
Осяйні погожі дні...
У моїм гарячім серці
Мріють квіти весняні.

Весно, весно пречудесна,
Сонце нам оддай сповна,—
По землі щасливій нашій
Комунізму йде весна!

Між горами і морем

На привільній, як мрія, землі —
Стою поміж горами й морем.
Люди в горах здаються малі,
А в широкому синьому морі
Люди дуже малі.

Рими, чеканьтесь, як кроки —
Буде вірш, як потоку плин!
Мене гори здіймуть високо,
Мені море позичить глибин.
Поміж горами й морем широким,
Як знак оклику, я один.

Помріємо про комунізм,
Стоячи поміж горами й морем,
Плин часу в своє серце візьмем,
Засяєм вогнем неозорим.
Помріємо про комунізм,
Стоячи поміж горами й морем!

Комунізм — глибина,
Як найглибші морські глибини.
Комунізм — вишина,
Як найвищі гірські вершини.
Сяє нам комунізм з далини,
Ніби сонце гаряче весни.

Пісня

І знов про очі про твої,
Та ще про руки твої ніжні,
Про плечі точені, знадні,
Такі чудово білосніжні...

Коли ж пригадую тебе
В вечірнім тихім супокої —
Ти, ніби статуя в саду,
Встаєш над сонною рікою.

А навкруги дощі зірниць
Колишуть трави до світання...
Тобі збудую монумент
Я з найщирішого кохання.

І знов про очі про твої
Мій спів підніметься орлино,
Він по-новому зазвучить,
Хоч по старім руслі полине.

Дівчина рве яблука

Білі руки піднялися в небо,
Як в голубки білих два крила,
І шукають яблука доспілі...
Дівчина неначе розцвіла.
Білі руки — промені гарячі,
Тиха пісня радості вдалі.

Стан дівочий — деревце вродливе,
Що звелось до яблук від землі.
Білі руки, пальці у каблучках,
Яблунька під небо, як намет.
Доторкнулось гілки дівчини коліно —
Падає у кошик запашний ранет.

З румунської переклав
Андрій М'ЯСТКІВСЬКИЙ

Дашцевегін СЕНГЕ

ХОДІМ!

I

Давно це було: санчастина шкільна,
В кімнаті нас четверо хворих.
Чому занедужали інші? Мабуть,
І в них не серйозна хвороба...
Кімната привітна і їжа смачна.
В шкільній санчастині приємно.
Можливо, довір'я порушить — втекти?
Засмучений, сльози ковтаю...
Надходить неділя — найтяжчий із днів.
Не перший, не другий вже місяць
Я тут щонеділі терпляче лежу,
Щоб серце не краяла туга...
Бо в нас щонеділі святково завжди:
З безкраїх просторів монгольських
Збираються родичі друзів моїх —
Усі вони раді й щасливі.
А я ще з дитинства один — сирота:
До мене ніхто не приїде.
Та я, щоб дружків не образить своїх,
Щоб свята усім не псувати,
Щоб знов приховати «хворобу» мою,—
В суботу почав «підготовку»...
І от всю неділю й тепер, як завжди,
Пролежав я мовчки у ліжку.
Пресований сир і цукерки смачні
Між нами поділено рівно.
А в серці моєму — велика печаль:
Вона, як цукерки, не тане...
Хоч я і зітхаю, та вперто мовчу,
Хоч сльози течуть, я не плачу.

II

Неділі біжать, як весняний потік...
І — знову неділя настала.
Надворі — захмарене небо і дощ,
І холодно стало в будинку.
До школи приїхали знов звідусіль,
Всі мокрі, плащами укриті.
Коли б я не був сиротою,— завжди
Було б мені тепло усюди!..
Я усмішку так намагавсь берегти,
І в холод не мерзну ніколи.
А нині захворів, самотній лежу,
Та промінь пробивсь і до мене.
Раптово чийсь голос луна з-за дверей,
Заходить мій добрий товариш.
— Ось бачиш? Це з дому прислали тобі,—
І радо вручає пакунок.
Я доти ніколи в своєму житті
Не мав нагороди такої.
(Хоча й небагаті дарунки були,
Та кращі за світло здалися!).
Я прагнув дізнатися — хто їх приніс?
Юрбою ми все розглядали:
Цукерки, і печива різні, і сир,
І їжа були у пакунку...
А хто передав — не дізналися ми.

Тоді в санітарки спитали.
— Це лікарка наша зробила. Вона
Поїхала зараз до хворих...
Весь вечір я ждав — чи не б'ють копита?
Чи лікарка ще не вернулась?

III

Гуртожиток був рідним домом моїм,
Сім'єю — улюблена школа,
Життя — невичерпним ясним джерелом,
Що сили мені надавало.
А потім народ мій батьків замінив.
Я зріс,— і не став сиротою.
Минули дитячі негоди мої —
Загоїла лікарка душу,
Підвестись на ноги мені помогла,
Сердечна і добра людина.
...Промчало вже тридцять окрилених літ,
Але не забулося й досі,
Як після роботи з Монголії знов
Додому вона поверталась.
— Люблю Україну ласкаву мою,—
Казала та жінка ласкава.
Раділа, що їде у батьківський край,
Ридала, що нас покидає...
І от я стою і милуюсь Дніпром,
Вдивляюсь у київське небо.
Тепер я ще більше її покохав,
Ту жінку, що рідною стала.
Я згадую очі прозорі її —
Блакитні, як небо Вкраїни.
Я — тут, на землі, де родилась вона!
Я мушу зустрітися з нею!
З букетом живих, незів'ялих троянд,
Неначе до матері, лину.
Скажи мені, друже: а де ж її дім?
Ну, швидше кажи-но,— і разом ходім!

З монгольської переклав
Микола УПЕНИК

Тіто Маріа МАНІАККО

ХУДОЖНИКУ ДЖУЗЕППЕ ДЗИГАЙНА

Ніжніше від шовковиці
І вбоге,
Обідране,
Як бідний горобець,
З усіх птахів на світі найбідніший,
Було це небо.
Ти його прикрасив
Тоненькими живими гілочками.

Ніжніша від шовковиці
І вбога,
Убогіша від горобця малого,
Загубленого в снігових просторах,
Лежала ця долина,
І самотня
Вона була, як горобець той бідний.

Одначе ти привів туди людину,
Яка жила у більшій самотині,
Аніж буханка хліба
Серед людей голодних до нестями.
І нині ця людина має право
Руками власними траву блакитну рвати
Для кроликів розгублених, сіреньких
З великими тривожними очима.

З італійської переклав
Григорій ПЛОТКІН

Жужа КАНТОР

Малюнки З. Толкачова

Вулиця Пратера

РОМАН

ВІД АВТОРА

Я не збиралася писати роман про жовтневі події 1956 року, вірніше, не мала твердого наміру писати про це. Не збирала й матеріалів, не обдумувала такого плану, як звичайно це робиться перед написанням романа.

Але цю невеличку книжку я *мусила* написати, не готуючись до цього, не плануючи і не збираючи матеріалу.

Навіщо було збирати матеріал? Він був готовий. Страшний, вражаючий серця матеріал з усіма його картинами, образами, які на все життя залишаться в моїй пам'яті. Події примусили мене писати. Враження самі напросилися на перо. Я мала діяти, як фотограф, що проявляє плівку.

Цю книгу треба було написати, щоб усі бачили, який складний, який заплутаний, вкритий туманом був жовтень 1956 року, і як лиха доля штовхнула багатьох обдурених юнаків і дівчат на неправильну стежку. На їх спинах їздила верхи контрреволюція. Серед цієї молоді були легковажні, безвідповідальні юнаки, що мріяли про пригоди; були серед них і несвідомі, але в основному чесні хлопці, яких ввели в оману бурхливі події жовтня. Після розчарування вони будуть ще сильнішими і впевненішими, адже життя дало їм добрий історичний урок.

Той будинок на вулиці Пратера, про який іде мова в романі, це в дійсності не один, а багато подібних до цього будинків, той «Жаб'ячий Рот»— один з багатьох, яких я бачила, яких я чула, які без усякого вагання, без докору совісті використовували дітей в своїх підлих, брудних цілях. Тому роман цей побудований не на конкретному образі; в романі говориться про всіх обдурених юнаків і дівчат, які брали участь у жовтневих подіях 1956 року.

Наприкінці листопада 1956 року я зустріла на вулиці свого колишнього учня. Він був брудний, ніби бродив по пояс десь по болоту.

— Оце саме йдемо від кордону,— признався він чесно.— Ми хотіли перейти, але нас завернули.

— А чого ж ти хотів утекти?

Він знизав плечима і втупився в носки своїх брудних черевиків.

— Я брав участь у боях.

— Де?

— На даху одного з будинків на вулиці Пратера.

Далі він став відповідати на запитання дуже коротко і неохоче. Видно було, що його серце крають гіркі почуття.

— Це було страшно,— сказав він коротко,— дуже, дуже страшно.

— Як же ти потрапив туди?

— Я проходив вулицею. Раптом біля мене зупинилась автомашина. Якийсь чоловік крикнув: «Юначе, хочеш зброю?»

— І ти захотів?...

— Так.

— Скільки тобі років?

— Сімнадцять буде.

— Приходь до мене коли-небудь. Хочу поговорити з тобою.

Він прийшов і розповів про все. Це було те саме, що я бачила на власні очі — дійсність!!! Він прийшов до мене і, соромливо добираючи слова, намагався відповісти на запитання, яке цікавило нас обох: як могло статися, що частина нашої молоді із зброєю в руках боролась проти нас, проти самих себе?

Ось так відбулись події, описані в цій книзі. Прочитайте і судіть самі.

З Діні я зустрівся коло кінотеатру «Баштя» одного теплого літнього вечора. Це було в неділю. Він проштовхувався, лавіруючи в людському потоці перед кіно, наче щука, яка шукає собі здобичі. Побачивши його, я остовпів, як колись біля квартири Кубічека на вулиці Пратера, коли він відчинив мені двері.

Він зовсім не змінився, хіба що трохи схуд. Ніс його зробився ще гачкуватішим, але його ковбойка, зневажлива посмішка і самовпевнений тон були такими, як і раніше. Помітивши мене, він одразу підбіг, вдарив мене по плечу і вигукнув:

— Дротяна голово? Як ти сюди потрапив?

Це теж було схоже на нього. Він ще й дивується, який вітер заніс мене сюди і чи це взагалі я, а не хто інший! Він і досі називає мене дротяною головою, як колись у майстерні, бо волосся в ме-

не цупке, мов дріт. Схопивши мою руку, він міцно потиснув її. Потім швидким рухом закотив рукав сорочки, щоб я побачив золотий годинник на руці. Годинник сліпуче виблискував.

— Це ти дістав за кордоном?

— Звичайно, що не вдома.

Він підморгнув одним оком:

— Шикарний, правда? Ти б теж хотів такого мати? Це я дістав від одної жінки. Ех, якби ти знав, яка жінка! О брате, я тобі про все розповім, але почекай хвилиночку, бо я саме зайнятий ділом...

І Діні помчав кудись, проштовхуючись поміж людьми. Я бачив, як він підбіг до огрядного чоловіка, що озирався на всі боки. І на цей раз нюх не підвів його, очі «клієнта» засяяли, і він похапцем засунув руку за гаманцем у кишеню. Діні передав йому сині квитки рухом ілюзіоніста, коли той вкладає в кишеню людини шовкову хусточку. Все це було зроблено блискавично, і за кілька секунд мій довготелесий друг летів назад до мене.

— Непогана комерція,— кинув він недбало.— Якщо оволодіти цим ділом, то можна добре заробити. Тобі, звичайно, здається, що це проста справа. Але це зовсім не так. Тут потрібна практика і здібності. Б'юсь об заклад, що ти, наприклад, не зміг би продати жодного квитка.

«Працював» він справді спритно. Поки ми з ним розмовляли, вірніше, поки він говорив, очі його безупинно бігали туди й сюди; час од часу, не закінчивши речення, він, мов метеор, шмигав у натовп і на якийсь час щезав з поля зору. Потім так само швидко і несподівано повертався і продовжував з того самого місця, на якому обірвав розмову.

— ...чудово було, мій їжачок. Слово честі, чудово, я не пожалів. Був я в Парижі, Римі, Афінах. Побачив світу. Ох, друже, які міста, автомашини! Які жінки! Порівняно з усім цим ми нікчеми, розумієш, нікчеми. Село і не більше наш Пешт[1]. Поглянь, це — іноземні гроші!

Він забряжчав монетами в кишені і тут же почав викладати їх мені на долоню:

— Оце італійські, а це грецькі, а ця малесенька, мідна, це французький су.

Я дивлюсь на монетки, і чарівність далеких країн захоплює й мене. В уяві я вже лину над безкраїми синіми морями, але десь у глибині моєї душі росте сумнів, і я, нарешті, говорю:

— Скажи, Діні, якщо там так цікаво, так добре, то чому ж ти повернувся?

Діні, знизавши плечима, махнув рукою і вишкірив зуби.

— Як би там не було, друже, але й там треба працювати, а це мені чомусь не до вподоби. Знаєш, я й вдома брався вже за різну роботу, та не до душі мені бути під чиєюсь командою. Я люблю незалежність. Люблю, коли я сам собі пан...

Хоч говорив він гордовито, голосно і весело, в словах його чулись фальшиві нотки, і тому все, що він казав, здавалось якимсь дивним, штучним. Моє захоплення вмить розвіялось, і я слухав пихату розповідь Діні вже зовсім спокійно,— може, колись і мені пощастить там побувати. Я ледве дочекався, коли він замовкне хоч на хвилинку, щоб спитати його про те, що я хотів знати вже з першої хвилини нашої зустрічі — про найважливіше в цей час для мене.

— Розкажи мені про Йошку. Що з ним сталось? Ти хоч що-небудь знаєш про нього?

Він глянув на мене, зашарівся, зніяковів.

— Про Йошку? — тихо перепитав він.

Діні замислився, ніби щось пригадував.

— Про Йошку...— повторив він.— Ага, згадав!

Він почав розглядати свої нігті, потім, глянувши на годинника, приклав його до вуха, ніби годинник міг підказати відповідь.

— Наш Йошка,— почав він байдужим тоном,— захворів у таборі. Це сталося з ним ще у Відні. Знаєш, він не повинен був їхати, ця подорож його надто стомила. Йошка захворів на запалення легенів, але я саме в цей час дістав дозвіл на виїзд до Африки і не міг більше чекати. Та ти не лякайся, я доручив його одному своєму колезі. Його там будуть добре доглядати в таборі... Не такі вони, щоб покинути людину в біді. Більше я про нього не знаю нічого, бо повертався додому іншим шляхом...

Я мовчав, не знаючи, що сказати, у горлі наче клубок застряв. Боже, як можна бути таким безвідповідальним?! Вечір стояв теплий, але мене пройняло холодом від його слів. А Діні скоромовкою продовжує свої розповіді, побрязкує в кишені іноземними монетами і пропонує їх мені на пам'ять. Потім він ще кликав мене до школи танців, мовляв, це недалеко, і там багато гарненьких дівчат і хороших друзів.

— У майстерні ми з тобою вже не зустрінемось,— каже він,— бо мене туди більше не приймуть, дядько Шандор і раніше мене недолюбляв. А так я і зароблю більше і не залежатиму ні від кого.

Ходім, поговоримо ще, я розкажу тобі про такі пригоди, що рота роззявиш.

— Немає в мене на це часу, Діні, я мушу йти додому.

— Я завжди казав, що ти ні риба, ні м'ясо,— образився раптом Діні.— Тебе ніколи нічого не цікавить!

У мене аж серце защеміло, і, глянувши на нього, я стиха відповів:

— Ні, цікавить. Мене цікавить, наприклад, чи з'явився б тоді, у «Великий четвер», Жаб'ячий Рот, чи так і не прийшов би, хоча б ми й позамерзали тоді на даху. Нічого сказати, дуже весело тоді було.

Сподіваючись, що в ньому прокинуться, нарешті, теплі почуття, що він скине з себе оцю кляту маску пихатості і скаже хоч єдине щире слово, я уважно стежив за його поглядом.

Але Діні дивився на мене так, наче не розумів, на що я натякаю. Потім він тільки махнув рукою, знову приклав до вуха золотий годинник і, глянувши на блискучий циферблат, сказав:

---

[1] Лівобережна частина Будапешта.

— Ну, я мушу йти. Мене чекають. Тут для мене вже все одно немає діла. Це був останній сеанс.

І справді, людей навколо нас ставало все менше. Ми пішли. До рогу вулиці йшли разом. А там потисли один одному руки, і Діні на прощання сказав ще раз:

— Кожної суботи і неділі увечері я буваю в школі танців. Приходь!

— Гаразд,— відповів я.— Може, колись прийду.

Діні щез у людському потоці, а я поволі пішов додому і всю дорогу думав тільки про одне: невже Діні й справді вже забув про «Великий четвер»? Невже за кілька місяців, що минули з того часу, він ніколи навіть не згадав про ті шалені дні. Я ніяк не міг цього зрозуміти, адже мені вони сняться навіть тепер.

Ось і цієї ночі мені приснилось, що я лежу на даху будинку по вулиці Пратера.

Лежимо тихо один біля одного: Йошка Лампа, Дюсі Кочіш, Павіач, Діні і я. Всі п'ятеро в руках стискаємо гвинтівки і цілимось в одне місце. В густому білому тумані блимає єдиний блідий вогник, і ми думаємо, що це сидять біля вогнища ворожі солдати. Дула гвинтівок направлені на фігуру, що рухається при слабому світлі, наче якась примара. Раптом пролунав постріл, серце моє забилося частіше, як і завжди, коли приклад гвинтівки віддавав у плече. Майже одночасно з пострілом у нічній тиші почувся дикий зойк. Перед нами несподівано з'явилась фантастично велика постать того, кого ми підстрелили. Це був Жаб'ячий Рот із страшно скривленим від болю обличчям. З його кітеля капала кров.

— Дурні прокляті,— крикнув він на нас.— Що ви наробили?!

Йошка Лампа затремтів од страху і сховався за мою спину. Дюсі Кочіш звів на Жаб'ячого Рота серйозні темнокоричневі очі і сказав тихим, спокійним голосом:

— Зробили те, що треба. Не тремти, Йошко! Ніякої біди не трапилось.

Обличчя Жаб'ячого Рота скривилось ще більше. Він накинувся на Дюсі, схопив його за плечі і хотів повалити на землю, але рука його безсило спала з плеча темноволосого хлопця. Тоді він почав шукати в повітрі руками, хоч Дюсі був зовсім близько. Після цього Жаб'ячий Рот, мов ганчірка, упав до ніг Дюсі. А той глянув на мене і нічого не сказав, тільки підморгнув і ледве помітно посміхнувся. З великого подиву я не міг відвести від нього очей: адже цей хлопець з самого дитинства завжди був серйозним, а тепер я вперше побачив його усміхненим і аж здивувався, який він милий, який гарний. Цього ми раніше ніколи не помічали. Хоч він запевняв нас, що йому шістнадцять років, ми не могли повірити цьому. Тепер же він здавався молодшим за мене. В цю хвилину Дюсі був дуже ласкавий і вартий товариської любові, я відчув, що ми з ним були б добрими товаришами, якби...

Уві сні я не зрозумів, що значить оце «якби» і чому ми не можемо вже ніколи здружитися по-справжньому. Я підійшов ближче до Дюсі, але він щораз більше віддалявся від мене. Серце моє стислось, невистачало повітря,— так налягло щось на груди. Хапаючи ротом повітря, я вдарив рукою на ліжку і... прокинувся.

Я провів рукою по обличчю. Воно було в сльозах. Це мене дуже здивувало, бо так само як Дюсі за короткий час нашого знайомства ні разу не посміхнувся, так і я ніколи не плакав. Прокинувшись, я вже знав, чому ніколи не зможу дружити з Дюсі, але мені стало легше на серці, коли хоч уві сні побачив його; і тоді подумав, що не забув я тих днів так скоро, як Діні.

Та я й не хочу забути, що сталося зі мною восени того фатального року. І щоб ніколи не забути, як Діні витріщив на мене здивовані очі, коли я згадав про Жаб'ячого Рота, я вирішив описати все докладно, так як воно було. Бо це борг, який треба сплатити і за себе, і за Дюсі Кочіша, який уві сні стояв біля мене і так ласкаво посміхався, що серце розривалося від болю...

I

У школі ми вчили, що письмова робота складається з трьох частин: вступу, викладу і закінчення. Вступу я ніколи не любив писати, але тепер вважаю за необхідне почати саме з нього, бо не можна зразу починати з подій, треба написати спочатку щось від себе. Саме це я й спробую зробити.

Думаю, що у кожної людини є свої плани, мрії, бажання. Моя вродлива старша сестра Хенні в жовтні минулого року, певно, мріяла про одруження із студентом політехнікуму з чорними вусиками. Вона проводила з ним майже всі вечори, і він завжди говорив їй всяку всячину. Може, саме це й спричинилось до того, що Хенні ставилась до мене дедалі гірше. Вона й раніше не пишалася мною, а в той час і зовсім не помічала мене, коли ж і дивилась у мій бік, то лише з презирством. Другу старшу сестру Агнеш я любив більше, хоч і вона не виявляла до мене особливої поваги. Але в ній я завжди відчував сестринську вірність, і тому бажав, щоб збулась її мрія — вийти переможницею в наступних змаганнях з настільного теніса. Взагалі мені більше подобалась енергійна і спритна Агнеш. Вона, правда, не така струнка й красива, як Хенні, про яку Ферке каже, що вона схожа на міфічну старогрецьку богиню Діану, але жвава, рухлива і зовсім не схожа на мармурову статую. Хоч і небагато, але з нею я часом міг побалакати. Мати моя, тиха, лагідна й мовчазна, жила надією, що незабаром вдасться змінити квартиру, і у нас буде, нарешті, кімната з вікнами на вулицю, бо в цих двох кімнатах, що виходять у двір, ми живемо, як кроти... Часто навіть серед дня треба запалювати світло. У мами вже поганий зір, і їй дуже хотілось на старості літ пожити в світлій кімнаті.

Я захоплювався шахами.

Все це сталося в ті дні, коли наш майстер і начальник цеху дядько Шандор одного разу після роботи підняв на лоб окуляри і пильно подивився на мене. Старий був не тільки добрим столяром, але й чемпіоном з шахів. Він був скупий на слова, рідко хвалив когось, і вже від одного його погляду я зашарівся, бо знав, що дивиться він так недаремно. Відтоді після роботи ми завжди з ним грали в шахи, і я сподівався, що через деякий час виграю в нього. Я хвилювався, мені здавалось, що виграш цей буде вирішальним моментом у моєму житті. І хоч це наївно, але тоді мені здалося, що після виграшу зразу все зміниться, що це буде той успіх, якого я досі не міг досягти.

Самі знаєте, коли в сім'ї один мужчина, як от у нас наприклад,— живеться нелегко. Батько помер під час війни. Хенні двадцять років, Агі вісімнадцять, а мені сімнадцять. Замість того, щоб поважати мене як мужчину, хоч і наймолодшого в сім'ї, вони на кожному кроці підкреслювали, що я дурний, бо колись сидів в одному класі два роки підряд. Мати іноді брала мене під свій захист, я, мовляв, у дитинстві хворів на запалення мозкової оболонки і тому такий тихий і мовчазний, але що я переросту це, більше того — вже переріс. Та даремно було щось говорити моїм розумним сестрам—адже Агі цього року мала одержати атестат зрілості, а Хенні вже студентка відділу класичної літератури філологічного факультету. З часом і мати стала переконуватись, що я у неї невдалий син, якому краще нічого не доручати, бо все одно, мовляв, зіпсую всяке діло. Бідолашна мати. Серед моїх сестер не тільки я, але й вона не могла подати голосу. Вона була надто слабкою.

Так було з тими мріями і бажаннями в той пам'ятний осінній день. Стояла прекрасна погода, гріло сонце, і я був безмежно щасливий, коли у вівторок двадцять третього жовтня мене послали на завод за зразком однієї деталі. У нашій майстерні ми виробляли форми для лиття. Я виконав це доручення, потім купив собі булку та голландського сиру і сів на площі поїсти. От заздрив би мій товариш по роботі Діні, якби мене тоді побачив! Коли майстер покликав мене, Діні вже добре знав, що я матиму змогу погуляти. Він часто говорив, що старий майстер ставиться до мене винятково добре, а його, мовляв, терпіти не може. Безперечно, все це вигадка, бо дядько Шандор до всіх ставиться однаково і від усіх вимагає сумлінної праці. Діні старший за мене, він вже пробував щастя і на іншій роботі. Але коли треба кудись сходить, то, зрозуміло, посилають молодших. Інколи воно й непогано бути молодшим за інших...

Отож я сидів на площі: сир був дуже смачний, сонце ласкаво пригрівало, і я замріявся: «Ну,— кажу сам собі,— не я буду, якщо сьогодні не станеться велика подія в моєму житті. Вчора трохи було не виграв, а сьогодні вже напевно переможу дядька Шандора. Це так само певно, як і те, що мене звуть Андраш Йоволт. Після перемоги над дядьком Шандором переді мною відкриється шлях до великих змагань і чемпіонатів. Але перемогти старого — це важка справа». Хенні так могла мріяти про свого солоденького чорноокого Ферке з тонкими вусиками, моя круглолиця сестра Агі про якогось парубка, що проводжав її додому після тренувань. Я був упевнений, що вона теж потай когось кохає. Якось я її навіть висміяв, а вона у відповідь спитала мене, чому я не гуляю з дівчатами, я, мовляв, дурний, що не звертаю на них уваги.

— Ви самі дурні,— казав я їй тоді,— бо у вас тільки й думок, що про хлопців. А той, кого доля нагородила двома сестрами, ситий дівчатами аж по самісіньке горло.

Тепер, сидячи на сонечку, з булкою і сиром в руках, я мріяв про цікаву шахову партію. Це буде великий і чудовий день, якщо тільки старий в останню хвилину не відмовиться, коли відчує, що сьогодні я обов'язково переможу.

Боже мій! Мені самому стає смішно, коли згадаю ті мої наївні плани. «Великий день», «вирішальний день» — вертілось у мене в голові, і я не помітив, що вулиця стає все люднішою, схвильована молодь збивається окремими групами, бульваром біжать дівчата й хлопці з розчервонілими обличчями. Біля маленької відозви зібрались люди, я теж хотів прочитати її, але переді мною товпилось дуже багато людей. Тільки тоді я згадав, що наш товариш по роботі Бенкьо ранком кожному шепнув на вухо, що сьогодні буде демонстрація, та ще й незвичайна демонстрація... Діні тоді ствердно хитнув головою, добре, мовляв, підемо.

Аякже, Діні ніколи не відмовлявся, якщо мова йшла про те, щоб погуляти. Мабуть тому він у свої вісімнадцять років не має ще жодного фаху.

Мене демонстрація не цікавила, адже я хотів грати в шахи, а крім того, на демонстрації завжди нудно. Я весь заглибився в свої думки і мрії і тому не звертав уваги на те, що діялось навколо. Мене тішило тепле сонце і голландський сир. Ось який я був дурний.

Про те, що партія не відбулась, мабуть і говорити нічого. Старий нікого не відпустив додому, поки кожен не виконав свою норму. Ми саме виготовляли нові форми. Дядько Шандор пильно подивився на Бенкьо, що чомусь дуже нервувався, і той відразу опустив очі додолу. Але як тільки ми закінчили роботу, Бенкьо побіг умиватись, покликавши з собою Діні і велетня Балігача, який, наче лагідна овечка, пішов за ним. Мене вони теж кликали, але я навмисне довго одягався, щоб залишитись удвох з дядьком Шандором.

Майстер умивався і одягався мовчки. Я вже втратив надію, що він підморгне мені і скаже: «Ну, Андраш, позмагаємось?» З його мовчазності я вперше усвідомив, що цей день справді серйозний і вирішальний, тільки не в тому розумінні, як думав я. Мене охопило якесь дивне почуття ще й тому, що дядько Шандор вже біля дверей обернувся і сказав:

— Здається, у тебе немає батька, синку, гляди, будь дуже обережний і не втручайся ні в що.

Він пішов, а я залишився з розбитими мріями. Перший довгожданий успіх вислизнув з рук. Вийшовши на вулицю, я потрапив у колону демонстрантів і згодом відчув, що партія відкладена не до завтра, навіть не до післязавтра, а на далеке, невідоме майбутнє...

II Я роззявляв рота на все навколо і тому прийшов додому пізно увечері. У демонстрації я участі не брав,— людський потік сам поніс мене. Пізніше вже не ходили ні трамваї, ні автобуси і довелось добиратися додому пішки. Була вже, мабуть, дев'ята година, коли я увійшов до кухні. Мати сиділа біля столу і плакала.

Мати моя — тоненька, худорлява жінка з лагідним обличчям. Аж серце стискається, коли бачиш, як вона плаче. Я обняв її і почав гладити по голові. Вона підвела на мене злякані очі і заговорила.

— Бозна-що діється на вулиці... У коридорі переказують всякі чутки... Я ще в обід прийшла з контори додому, бо дуже розболілась голова, і ні про що не знаю. А ви... всі троє тиняєтесь десь на вулицях. Ні Хенні, ні Агі ще немає... І за тебе я так боялась. Ти ж завжди після роботи приходиш додому, а сьогодні...

— Зараз прийдуть і дівчата,— заспокоював я матір.— Транспорт не працює, тому вони спізнилися. Не хвилюйся за них.

Але мати не переставала плакати. Вона так зажурилась, що навіть не зварила вечері. Я був дуже голодний і тому відрізав велику скибку хліба і намазав її смальцем. Незабаром прийшла сусідка Паткаї і почала бідкатись, бо її чоловік також ще не повернувся з роботи. Вони розпитували мене, що я бачив на вулиці. Я довго розмірковував, перш ніж щось сказати, бо й сам був наче п'яний.

— По-моєму, це щось схоже на велике національне свято. Скрізь угорські прапори, співають гімн, прославляють Петефі і Кошута. Як у 1848 році. Я чув, як кричали: «Хто угорець, той піде за нами!»

Хтось подзвонив. Ми всі вибігли, сподіваючись, що повернулися дівчата, але це був товариш Тушек, вже немолодий сутулуватий парубок з сусідньої кімнати. Він часто бував у нас. Вечорами іноді просиджував біля грубки до пізньої ночі, розмовляючи з матір'ю. Він міг говорити невпинно. Ми зустріли бідолаху розчаровано, і не встиг він сісти, як Паткаї просила мене розповідати далі. Я неохоче продовжував:

— Студенти, здається, організовано йшли в колонах. Гарно було, справді гарно. Але потім виникла катавасія. Людей на вулиці стало вже занадто багато і не можна було нічого зрозуміти. Біля парламенту Імре Надь почав щось говорити, але через великий гомін не було нічого чути, його весь час перебивали. Всі кричали, потім погасили вогні і... і...

Мені було важко це вимовити, бо я цього не розумів і взагалі таке мені не до душі. Але вони так пристали до мене, що я змушений був закінчити речення.

— ...згасла червона зірка, бо її збили. «Вона нам не потрібна, додолу її», вигукували одні, інші вигукували ще щось, і тоді на площі стало зовсім темно.

Сусідка ламала пальці і тільки важко зітхала. Потім вона сказала, що все розуміє, бо справи в державі дійсно йшли погано.

— От ви, наприклад,— звернулась вона до матері,— з трьома дорослими дітьми страждаєте у цій темній кімнаті. У вас поганий зір, ви давно хочете обміняти квартиру, і все марно!

— Якраз тепер можна було б скористатись з нагоди,— прошепотіла мати,— але мене вже навіть і це не цікавить. Тільки б повернулися додому дочки, я більше нічого не хочу.

Товариш Тушек поправив на носі окуляри і, висунувши вперед своє пташине обличчя, почав філософствувати:

— Бачите! Нелегко будувати соціалізм. Зовсім не так було за часів режиму Хорті, коли в країні хазяйнували кілька великих капіталістів. Вони були міцною опорою для уряду, бо жили в сто разів краще за всіх нас. А якщо хтось піднімав голову, з ним зразу розправлялись. Вони добре платили жандармам, поліцаям, і ті пильно стежили за порядком. Якби зараз робітникам жилось так, як колись графам та фабрикантам, вони б не дозволили розбивати червону зірку. Але робітники живуть значно гірше, та це й зрозуміло, бо їх в сотні тисяч разів більше, ніж колись багатіїв. І хто взагалі живе нині в цій країні так, як жили багатії? Кого цікавлять зараз ідеї? — Він махнув рукою: — Епоха ідей минула. Була — і нема, щезла. От візьміть, наприклад, таке: у Паткаї три кімнати, вікна на вулицю. На весь поверх найкраще обставлена квартира у Бергерів, а у вас квартира тісна і темна, та й я сам живу в темному барлозі... Але для мене й це добре, бо що кращого може заслужити така конторська миша, як я? Може, це й добре тепер. Бо там, дивись, якась переміна — хто може від мене чогось хотіти?

Мати була страшенно схвильована і зовсім не слухала маленького Тушека. Вона так тремтіла, що аж цокотіла зубами. Я відчув, що мушу чимось допомогти їй.

— Я, мамо, піду пошукаю дівчат. Може, вони пішли до радіостудії, туди багато народу сунуло. Або ж у парк.

— Нікуди не ходи,— злякано одказала мати.— Якось обійдеться без тебе. Ні, ні, залишайся зі мною.

Згодом ми перейшли до Бергерів, бо у них був найкращий на весь будинок радіоприймач. Ми сподівалися почути там щось більш певне про сьогоднішні події. Паткаї спробувала спіймати якусь закордонну радіостанцію, але й там нічого не розібрали.

Тоді дружина Бергера сказала:

— Ось побачите: що б не сталось, а нам, євреям, знов-таки попаде.

Тушек співчутливо кивав головою, а огрядний Бергер різким тоном спитав його:

— Ви, здається, партійний?

— Так, але я не з передових,— скромно відповів Тушек, поправляючи окуляри.— Партія від мене так далеко... Хіба я знаю, що вони роблять там, у верхах? Хіба я знаю, чого вони хочуть зараз, що думають? Згодом, якщо й мені скажуть, я знатиму.

І він і Бергери раптом стали мені невимовно відворотними. Мене дратувало, що Паткаї весь час крутить ручку радіоприймача, дратував навіть переляканий погляд матері. І навіщо нам треба було сюди приходити. Краще б я пішов до Олахів, бо цей високий на зріст, сивий, як голуб, згорблений чоловік часто по-дружньому заговорював зі мною, коли ми зустрічались на східцях. Він розпитував мене про роботу і цікавився всім не так, як це робили інші, поверхово, а з щирим інтересом, ніби говорив з рівним собі. Його син Фері навчається в політехнічному інституті у Радянському Союзі і отримує державну стипендію. І який він не схожий на Ферке, що залицяється до моєї сестри! Він завжди щирий, відвертий, з ним приємно побалакати. Зараз він якраз дома, приїхав у відпустку, і якби його спитали, певно, не сказав би, що він всього-на-всього маленький комуніст і що в Радянському Союзі бував випадково. Такого б не сказала навіть його сестра Жужіка, яка своїми чорними очима і блискучими білими зубами нагадує кореянку. Коли ще в дитинстві ми на сходах і в коридорах гралися в солдатів, в її очах завжди блискотіли іскорки мужності. Я знаю, що серед них почував би себе значно краще, ніж тут, де тільки стогнуть. Якийсь час я вислухував ці панічні розмови, а коли вже не міг більше терпіти, непомітно вийшов з чужої квартири. Я хотів відшукати сестер, щоб принести матері звістку про них або привести їх самих додому. Мати тепер все одно слухає радіо, гомонить з сусідами.

Сам не знаю, як я думав зустрітися з сестрами. Це було майже неможливо, але мене підштовхували на це добрі наміри і думка про те, що я в сім'ї єдиний чоловік і що я мушу діяти. Не можу ж я сидіти вдома із складеними руками?!

На бульварі вирувало життя. Якби можна було лікарським термометром зміряти настрій, він показав би не менше 42 градусів. Одні ходили заклопотані, стурбовані, інші — з блискучими очима. Люди, збираючись окремими групами, говорили про щось, сперечалися, штовхались перед розліпленими по стінах листівками, а продавці газет бігали поміж людьми з спеціальним випуском літературної газети [1]. Більшість перехожих тільки дивилась на все це і, нічого не розуміючи, чекала, що буде далі. В районі вулиці Ракоці в кількох місцях молодь обступила промовців, що стояли посеред натовпу і голосно про щось говорили.

Я підійшов до одної з груп і уважно роздивився промовця. Це був середній на зріст лисуватий чоловік років сорока. На ньому була ковбойка, сірий піджак і чоботи. Він говорив, мабуть, добре, бо хлопці слухали його дуже уважно. Гостре підборіддя промовця виступало вперед, і я, наче зачарований, впився у нього поглядом. Здавалось, ніби це підборіддя само повторювало весь час ті самі слова: «Ви маєте право просити більшу заробітну плату... Ви маєте право страйкувати, якщо вам щось не до вподоби... Ви маєте право їхати, куди завгодно, коли хочете бачити світ... В чому ти ходиш, синку? На заході у таких хлопців, як ти, по три-чотири костюми...»

А потім знову і знову повторював одне й те ж саме: «Ви маєте право, щоб... ви маєте право...» Від цих слів хлопці наче п'яніють. У того, що стояв поруч зі мною, якось особливо блищали очі, другий слухав, широко роззявивши рота, третій— стиснув кулаки. І я, Андраш Йоволт, вузькоплечий, чорноволосий юнак, поволі, наче мене тягне за собою якась невідома сила, зводжусь вище за себе, і в душі моїй народжуються думки, що я теж мав би право...

Влучно сказав чоловік з гострим підборіддям. Хіба це правильно, що в майстерні зі мною розмовляють звисока? Скільки разів мене лаяв старий майстер, коли я псував якусь дрібничку. Він лаяв мене, мене, у якого стільки різних прав!..

Я пішов далі. Йшов, наче перехиливши пляшку горілки. Йти було легко, але якось аж у скронях стукало. Важко дихаючи, я йшов далі, і мені починало здаватись грубою помилкою те, що я вважав себе таким малим, нікчемою. А хто у цьому винен? До моїх вух долітають окремі слова, що всі за комунізм, але не такий, як досі, а за національний комунізм. Не потрібна допомога росіян, угорці хай єднаються з угорцями, і настане нова епоха, бо стара аж кишить всякими помилками...

Раптом, наче повідь, почала наближатись паніка з боку вулиці Шандора Броді. На бульварі завили сирени машин швидкої допомоги. Пронеслась чутка, що біля радіостудії стріляють, вбивають беззбройну молодь. У мене майнула думка, що, може, й сестри мої там, і я подався до радіостудії. Щоб продертися крізь натовп, я працював обома ліктями. У моїй уяві виринула мати: вона сидить, плаче, чекаючи Хенні та Агнеш. Ні, без сестер мені не можна показуватись їй на очі. Не можу навіть збагнути, як мені вдалося проникнути у вузьку вулицю і, лавіруючи між людьми, просуватися якось вперед. Але скоро я побачив, що старання мої даремні, бо знайти когось у цій масі людей неможливо.

На вулиці стояв страшенний гамір і крик, як у пеклі. Час від часу чулися постріли з гвинтівок. Я хотів повернути додому, але цього зробити було неможливо — натовп ніс мене вперед. Тільки тепер, на свій превеликий подив, я побачив, що у кожного в руках зброя. Не тільки на вулиці, але

[1] Літературна газета («Іродалмі уйшаг») брала активну участь у підготовці контрреволюційного заколоту в Угорщині в жовтні 1956 року. *(Тут і далі примітки перекладача).*

й на дахах будинків були озброєні люди, біля вікон причаїлися чоловіки з гвинтівками й пістолетами. Тут ішла вже не тільки молодь, а студентів-демонстрантів взагалі вже не було видно. Були тут в основному такі, як той, що говорив про наші права. Я ніяк не міг додуматись, де ці люди так швидко здобули зброю і як вони могли так швидко відповісти вогнем на вогонь? «Вони дуже спритні,— подумав я,— діють блискавично. І як це так?»

Я підійшов вже досить близько до радіостудії, коли одна куля мало не влучила в мене. Вона торкнулась лише моїх штанів, але мені здалось, що відірвало ногу. Я ледве не знепритомнів. І сам вже не знаю, як я виплутався з цього вогняного гнізда, але через деякий час опинився на порівняно тихій вулиці. Ноги у мене підломлювались, шалено билося серце. Лоб, обличчя, все тіло вкрилося потом... Мабуть, від переляку. Я не міг не признатися собі, що дуже перелякався.

Тепер до мене долітав лише віддалений шум, і я вже не думав ні про матір, ні про сестер—ні про кого і ні про що на світі, а хотів тільки одного: скоріше добратись додому і заснути. Голова боліла так сильно, наче хтось ударив мене обухом. Натовп людей не меншав. Раптом я почув вигуки: «Вбивають наших... беззбройних демонстрантів! На вулицях тече угорська кров... Не можна цього допустити!»

Тих, хто намагався це заперечувати, або говорив, що не треба навмисне роздувати паніку, лаяли. Згодом з боку бульвара Леніна виповзли танки, які рухались, мабуть, у напрямі радіостудії.. Люди кинулись до них.

— Зупиніться! Виходьте з танків, брати-угорці! Більшість армії вже перейшла на наш бік, переходьте й ви! Яка кров тече у ваших жилах? Невже ви будете вбивати своїх співвітчизників?

«Вони вже вбивають один одного,— подумав я,— пора б покласти цьому край».

Наче п'яний, плентався я вулицею додому. Тільки додому! Проте здалека я ще озирнувся і побачив, що кілька чоловіків оточують танки, лаються, погрожують кулаками і розкривають обійми, ніби хочуть кинутись під гусениці. Раптом передній танк зупинився, а за ним й інші. Що було потім, я не знаю, бо пішов далі.

З-за рогу одного будинку вийшов п'яний чоловік. Він розмахував руками і горлав, наче божевільний:

— Геть зрадників! На шибеницю їх! Тепер настане життя для нас! Настане свобода!

У мене настрій й без того був поганий, а ці несамовиті викрики ще дужче вплинули на мій душевний стан. Мене так занудило, що здавалось: ось-ось блюватиму. Раптом я згадав свого батька. Мати рідко говорила про нього, але я знав, що в дев'ятнадцятому році під час Угорської Радянської Республіки він був червоногвардійцем. Я запитав себе: «Що сказав би на це батько?»

Десь опівночі я приплівся додому. На щастя, Агнеш була вже дома, але мати сиділа заплакана на ліжку, адже про Хенні з обіду немає ніякої звістки. До другої години ночі ми ждали її, потім полягали, бо Агі вже не могла більше витримати. Я був такий схвильований, що не міг заснути і тому встав і підійшов до ліжка сестри.

— Як ти гадаєш,— спитав я пошепки,— що тепер буде?

— Будь, що буде,— теж пошепки відповіла вона.— Може бути тільки краще.

Я сперся плечем на стіну і спробував думати вголос:

— А я й не знав, що досі тобі було так погано.

Агі сіла на ліжку і тихо, але пристрасно зашепотіла:

— Так, погано, дуже погано. Нас навчили ненавидіти гноблення, а самі придушували всяку свободу думок. Навчили людей любити правду, а ми помічали багато брехні. Я ненавиджу капіталізм, але я хочу бачити, що саме я ненавиджу. Я ніколи не була за кордоном, і якби не існувало на світі спорту, мабуть, ніколи й не мала б такої надії. Моє майбутнє зовсім непевне. Хто зна, чи приймуть мене до університету. Адже батько наш був викладачем, а не робітником.

— Батько,— повторив я замріяно.— Так, батько...

Серце у мене знову стиснулось, і я довго дивився на кучеряву сестру Агі з круглим обличчям і карими очима, бо казали, що вона найбільш схожа на батька.

— Як ти гадаєш, що сказав би батько про все це, якби був живий? — нерішуче спитав я.

І оскільки вона зразу не відповіла, у мене прохопився гнів і відчай: невже я зовсім не розуміюсь на цих справах?

— Чи сидів би він біля радіоприймача, ловлячи Америку... щоб дізнатись, що нам робити? Чи сказав би, що треба взятися до зброї і знищити все, що було зроблено досі... що треба запалити вогонь — і хай полум'я буде видно на весь світ, щоб згоріло все те, що ми побудували, бо все це було погане? Чи сказав би, що даремно боровся в дев'ятнадцятому році, що помилявся тоді? Чи сказав би він, що вчорашні наші вороги тепер стали друзями і, навпаки, хто вчора був нашим другом, сьогодні став ворогом? А, може, назвав би себе щасливим, що не дожив до цього часу?..

На очах Агі виступили сльози; вона затулила вуха руками і сердито крикнула мені:

— Досить, досить, не говори дурниць! Навіть слухати нудно. Хіба ти сам не бачиш? Хіба в тебе немає очей? До соціалізму всі прагнуть. І ми боремось тільки проти помилок. Зрозумій це, нарешті, Андраш!

— Може, це й так,— відповів я,— тільки все якось дивно...

Я постояв ще якийсь час, спершись плечем об стіну, та нічого розумного придумати не зміг.

Мене валило з ніг від утоми і тому, повернувшись до свого ліжка, я ліг спати.

III

Є у нас у кімнаті старий годинник. Він висить на стіні і кожної півгодини видзвонює красиву мелодію. Ось він вдарив три рази.

Перед тим, як заснути, я ще довго перевертався з боку на бік, весь спітнів і почував себе зовсім кепсько. «Добре Агі,—думав я,—вона скоро одержить атестат зрілості, у неї є щось у голові. Хенні — якийсь «класичний філолог», біс його зна, що воно таке. А я, з своїми восьми класами, хіба я можу оцінювати події? Краще не морочити собі даремно голови. Мати теж завжди підтримує дівчат, особливо Хенні, бо, мабуть, любить її більше за нас усіх. Очі у Хенні блакитні, як у матері, і своїм гарним овальним лицем вона теж схожа на матір. Вона завжди вчилась на відмінно. На її платті ніхто ніколи не бачив жодної зморшки, чи якоїсь плямки. Що б вона не вдягла — здається, ніби на ній найдорожчі речі. Характер у неї вольовий, вона трохи гордовита, але разом з тим і поблажлива. Агі іноді називає її графинею Генріетою, і, слово честі, я добре уявляю собі, з якою легкістю сідала б вона у власну карету чи автомобіль. Вона завжди була людиною стриманою, і ось вам — відколи познайомилась з цим навіженим Ферке, схибнулась на політиці. Обличчя її аж палає, коли вона слухає розповіді Ферке про справжню демократію. О першій годині ночі повертається з гуртка Петефі[1] і завжди така піднесена й радісна, як той, хто знає якусь цікаву таємницю. Вона з таким натхненням розповідає про свої враження, ніби читає з кафедри лекцію: «Демократія — це воля більшості, і ми доможемось того, щоб ця демократія встановилась насправді. Ми будемо дихати свіжим, чистим повітрям. Ми покажемо, яка сила криється в молоді...»

В такі хвилини я слухаю її, і в мене йде обертом голова. Невже це Хенні говорить? Потім я усвідомлюю, що це лише крутиться пластинка Ферке, і дивуюсь: невже Хенні так піддається впливам?

Мати завжди мовчить — вона не боїться за дочку. З нею ніколи не бувало біди, вона, мовляв уміє владати собою.

Де ж це Хенні тепер?

І в моїй уяві малюються жахливі картини: ось вона в кареті швидкої допомоги, в лікарні, потім серед озброєних чоловіків на вантажній машині з гвинтівкою напоготові. Свіжий вітер розвіває національні прапори; всі співають. І Ферке там. Його чорні, як вугіль, очі від натхнення палають ще яскравіше. «Хенні, Хенні!» — кричу я, але вона не чує, бо навколо співають... Ферке помітив мене, та в погляді його стільки глуму, стільки презирства, що я мимоволі знітився. З його очей ніби випромінюється гіркий докір.

«Ти — боягузливий черв'як. Я знаю, коли ти біля радіостудії почув перший постріл, твої штани стали мокрими... Нам такі не потрібні, такі хлопці ні на що не здатні».

Він стоїть так, що закриває від мене сестру. Хенні з гвинтівкою на плечі тепер дійсно схожа на грецьку богиню Діану з луком. Хенні не помітила мене, нічого не переказала матері... І ось автомашина вже зникла...

Майже до самого ранку я дрімав і лише на світанку міцно заснув. Коли прокинувся, ніяк не міг пригадати, що з усього цього кошмару було сном, що — уявою і що — дійсністю. Але незабаром я усвідомив, що вчорашнє триває й сьогодні. З сусідського вікна я побачив, що вулиця майже безлюдна. Цивільним було заборонено виходити, і по бруку з шаленим гуркотом проносились тільки військові машини й танки. Люди говорили різне. Паткаї казала, що більшість війська перейшла на сторону демонстрантів. Та її низенький на зріст цікавий до всього чоловік, що прийшов додому тільки на світанку, розповів трохи не так:

— Хаос на кульмінаційній точці. Угорці борються проти угорців! Ніяк не можна зорієнтуватись в обстановці. З'явилися радянські танки. В багатьох місцях розібрали бруківку і спорудили барикади. Невідомо, хто в кого стріляє. Біс його зна, що воно буде.

Я виглядав з вікна на вулицю і слухав радіо. Коли, нарешті, диктор оголосив, що Імре Надь став новим прем'єр-міністром, я був подумав, що буря починає вщухати. Але насправді про втихомирення нічого було й говорити. З сусідньої вулиці раптом почулись гвинтівочні постріли. Потім перестрілка посилилась.

Хенні ще й досі не прийшла додому. Мати вже не плакала, вона навіть здавалась спокійною, начебто вночі загартувалась. Обличчя її було незвично рішучим, тільки очі виказували, як вона страждає. Мати весь час ходила слідом за нами, а коли скінчилася комендантська година, і я, схопивши піджака, хотів вибігти на вулицю, вона стіною стала переді мною:

— Ти нікуди не підеш! — сказала вона.—Ні на крок з хати. І ти і Агі — обоє залишитесь вдома. Майте на увазі, я замкну вас у кімнаті, якщо не послухаєте мене. Батька вашого я вже втратила, старша дочка бозна-де швендяє. Поки триватиме ця... оцей хаос, сидітимете в кімнаті.

Вона була така схвильована й збуджена, що я не наважився сперечатися з нею; боявся, що вона знепритомніє. Агі теж мовчала. Ми повернулись у кімнату, сіли читати, потім слухали радіо. Але в зміст книги ми ніяк не могли вчитатись, а радіо безперервно зверталося до заколотників, щоб ті склали зброю. Якась мати, ридаючи, благала сина повернутись додому, бо вона, мовляв, помре з горя. Слова ці звучали в моїх вухах по-іншому,

[1] Гуртки Петефі — літературні студентські гуртки, які підтримували контрреволюцію у 1956 р.

я чув у них голос рідної матері, як вона плаче в радіо: «Генрієто, дочко моя, люба, вернись додому. Ти народилась у мене першою і названа моїм ім'ям, як же ти можеш зі мною таке робити?..»

Я слухав радіо і звістки, які приносили сусіди. Десь зовсім близько чулись постріли, потім ніби з нашого даху хтось почав стріляти — з коридора це ясно було чути. Мені стало якось ніяково: вимушена бездіяльність була для мене гіршою за все на світі.

— Чого ж вони ще борються? — спитав я Агнеш.— Адже прем'єр-міністр вже новий, не буде більше ніякої кривди, не буде помилок.

В очах Агнеш блиснули зеленуваті вогники. Вона сперлась ліктями на стіл і, дивлячись мені прямо у вічі, сказала:

— Дурненький ти, Андраш. Зовсім не вмієш мислити. Цю боротьбу тепер вже треба довести до кінця. Добрим словом нічого не здобудемо, а зброєю — всього. Поки зброя в наших руках, хай задовольнять всі наші вимоги.

Вона сказала «в наших руках», і з цього я зрозумів, що й вона з дорогою душею була б тепер там, де Хенні. Вона заздрить нашій сестрі, але разом з тим і пишається нею.

Я, мабуть, дивився на неї дуже нерозумним поглядом, бо вона, наче дитині, почала пояснювати:

— Як жили робітники? Погано... І не тільки робітники, а всі. У нас були злидні, і цього не можна приховати. Даремно весь час кричать про підвищення добробуту...

— Злидні? — спитав я. І на цей раз погляд мій, мабуть, був ще тупішим, бо Агі раптом підвелась і пішла геть від мене.

Тепер я знову міг розмірковувати сам. В квартирі мало світла і повітря, це правда. Звичайна собі квартира, як і всі інші, вікна яких виходять у двір. Одна кімната досить велика. У внутрішній кімнаті, ми її називаємо вітальнею, правда, нема навіть вікон. Крім цієї, є ще одна малесенька кімнатка, моя. Що ж, ми могли б жити і в кращій квартирі. А їжі завжди було досить. Хоч мати й ходила в старому платті, зате у дівчат багато вбрання. Хенні треба було ще справити тільки один костюм, а Агі—туфлі, і саме днями думали це їм купити. Зайвих грошей у нас немає, адже сестри ще вчаться і живемо ми на материні гроші та на мою зарплату. Батька у нас немає. Досі я вважав, що всі причини криються саме в цьому. Потім подумав про нашу майстерню: є там люди, які добре заробляють, але є й такі, що небагато.

Бенкьо, наприклад, завжди невдоволений.

— Невистачає ні на що,— каже він.

— І невистачатиме, якщо пропивати гроші,— відповідає йому дядько Шандор, бо лисий Бенкьо дуже любить чарку.

— Ще й від вина відмовитись? Адже колись на це вистачало!

В таких випадках вони завжди сварились. Старий не любив слухати, коли хтось хвалив старий режим. Він завжди казав, що за старого ладу був більше без роботи, ніж працював, хоч і тоді непогано розумівся на своєму ремеслі. Перед майстром треба було стояти струнко... Якби не зняв шапки ще в коридорі, то її збили б з голови... А Бенкьо завжди чимсь невдоволений.

— За кордоном робітники їздять на своїх автомашинах, живуть в трикімнатних квартирах. Хай би за таке збивали шапку...

— Звідки ти знаєш, що за кордоном всі їздять на автомашинах? Хіба ти там був?

— Ні, не був, але чому не був? Хіба, якби я хотів, мене б пустили?

Старий на це вже не відповідає, тільки дивиться на Бенкьо грізним поглядом. А Бенкьо мовчить, бо такого погляду не можна витримати. Баліґач теж береться за роботу і удає, ніби ніколи й не слухав Бенкьових розповідей. Цей Балігач завжди ствердно киває головою тому, хто говорить. Щонеділі він грає в кеглі і багато п'є! Його нічого не турбує, йому добре і так, як є, і так, як було.

Діні при такій оказії штовхає мене в бік:

— Бачиш, старий не знає, що відповісти!

Я не вірю, що старий не може відповісти. Мабуть, не хоче, або не вважає за потрібне відповідати Бенкьо.

І чим більше я думав, тим важче було розібратися в усіх цих подіях. Ні, я не вірю, що були злидні, особисто я такого не бачив, навпаки. Але помилки, мабуть, були великі, це ж і старий сказав. Одного разу, коли в майстерні зайшла про це мова, він нахилився над верстатом і сердито, з люттю почав працювати.

— Бачите, він визнає, що я маю рацію,— шепнув нам, єхидно всміхаючись, Бенкьо.

Але старий, почувши, що він сказав, випростався і з глибоким презирством відповів:

— Моя правда не схожа на вашу. Та сама правда мені каже одне, тобі — інше. Коли я бачу на дорозі горбок, я беру лопату, рівняю його і йду далі. А ви лаєтесь і повертаєте назад. А, може, ви ніколи й не хотіли іти цією дорогою... Ви рветесь на уторований шлях, навіть якщо він веде до поганого, навіть якщо він залитий багном...

— Дурниці,— буркнув Бенкьо і посміхнувся так, ніби все це говорилося жартома. Але я помітив, що губи його нервово затремтіли, і того дня він більше не заводив балачок про політику.

На другий день в місті було запроваджено воєнний стан, потім продовжили строк здачі зброї. Промови по радіо виголошувалися одна по одній, на вулиці майже безупинно гриміли гусениці танків, а в перервах між промовами передавали танцювальну музику. Сусіди приходили до нас з новими вістями. Тушек нудьгував на самоті і тому весь день просидів у нас. Він говорив Агнеш про занепад ідей...

— Та годі,— розгнівалась сестра.— Хіба те, за що ми тепер боремось, не ідея?

— Як сказати! — посміхнувся він іронічно.— Це така ідея, яка саме веде до знищення ідей. Їм гроші потрібні, багато грошей і легке життя, а не ідеї... Ось за що вони борються... Мені це добре відомо, я старий скептик.

Він неквапливо почав витирати окуляри.

Я почував себе дуже кепсько, мене все більше охоплював неспокій. Треба вийти на вулицю, вдома ні в чому не розберешся. Мені кортіло на вулицю, всім своїм єством я хотів вирватись із домашнього полону. Це був страшний день. Коли ми лягали спати, Агі сказала, що по радіо говорять неправду, бо кількість заколотників все збільшується...

По радіо почали передавати одну по одній траурні мелодії, ніби інших пластинок не було. «Це терликання, нарешті, кінчиться тим,— подумав я,— що об'являть: владу в свої руки взяв...» Але хто, хто це буде? Адже Імре Надь вже прем'єр-міністр!.. А, може, переможуть ті, хто катує всіх комуністів, навіть таких, як горбатий Тушек? Даремно він тоді казатиме, що був у партії маленькою людиною, яка не мала ніяких прав, і що він не вірив ні в що. Може скоїтись біда і з того, що батько був колись червоногвардійцем...

Від цієї сумної музики я мало не збожеволів. Через неї все здавалось непевним, страшним... Треба за всяку ціну дістати зброю! Хто зна, що далі буде... Як же я захищатиму матір і сестру, коли немає зброї в руках?

Ми були в домашньому полоні; мати вартувала коло нас, як тюремник. Вона не говорила з нами ні про що, не висловлювалась з приводу подій у місті, та мене це не дивувало — вона завжди була полохлива й нерішуча. Проте з нас вона не зводила очей.

За півтора дні, що ми пробули під таким наглядом, вийшли всі запаси харчів, які ми мали вдома завжди на один-два дні, не більше. Не було вже ні цукру, ні картоплі. Мати довго вагалася, кого з нас послати, бо сама теж не хотіла йти, боячись лишити нас самих. Тому ми вийшли всі втрьох. Я аж зітхнув полегшено, коли опинився знову на вулиці, серед людей. А людей на вулиці була сила-силенна. І хоч більшу частину дня заборонялось виходити з дому, на це ніхто не зважав, бо і цивільні й військові, озброєні й беззбройні — всі йшли туди, куди хотіли.

Людський потік був схожий на бурхливу ріку, на вулиці панувало загальне збудження, і я поглинав очима все так жадібно, наче вирвався з в'язниці.

У продуктовій крамниці треба було стояти в черзі, бо люди оптом купували все, що бачили на полицях.

Мати вже підходила до прилавка за хлібом, а я ще стояв в черзі за смальцем на вулиці, коли раптом бачу: іде натовп з національними і чор-

ними прапорами. Люди мали такий вигляд, наче вони тільки-но вийшли з бою. У одного хлопця перев'язаний лоб, у другого замотана рука, третій спирається на плече товариша. Погляди їх обвинувачують, вони сповнені гіркої рішучості. Отой хлопець, що з перев'язаним лобом, ніби знайомий мені. У нього симпатичне обличчя, трохи похмурий від пережитого, але чистий погляд. «Я скуштував правди і вмру за неї, якщо треба»—випромінюють його очі, а мене його погляд, сповнений бажання боротися, притягує до себе, як магніт. За ним і над ним пливуть чорні прапори, наче грозові хмари, облиті грізними червоними променями. Всі перехожі обертаються до них, всі дивляться на них. А вони махають руками людям, що виглядають з вікон будинків, і тим, що порозявляли роти на вулиці: ідіть, мовляв, з нами.

Далеко чути їх вигуки:

— Вбивці АВО[1], вбивці АВО! На шибеницю міністра внутрішніх справ!

— Перед обідом колона беззбройних демонстрантів рушила до парламенту і авоші стріляли в них,— пояснював хлопець, що стояв за мною.— Кулеметами косили молодь з дахів.

— Чому це з дахів? — спитав хтось гнівно.— Навіщо було авошам вилізати на дахи?

— Хто зна? — простогнала стара жінка, ламаючи руки.— Яка жорстокість! Може, й мій онук там залишився?

Я насамперед подумав звичайно про Хенні і Ферке, які також могли бути десь там серед забитих біля парламенту. Я ніколи не був дуже дружній з сестрою, але тепер у мене заговорили братерські почуття і страх за неї, який щохвилини наростав, викликаючи обурення. Я уявив собі, що Хенні лежить під радянським танком з простреленим серцем, бо той хлопець розповів, що беззбройна молодь, шукаючи порятунку від граду куль, ховалась за радянські танки.

— Масове вбивство! — почулися вигуки.— Смерть убивцям!

Тріпотіли чорні прапори, вони перетинали вулицю чорною стрічкою і мені здавалось, наче наді мною потемніло небо. Я не зводив очей з хлопця з високо піднятою перев'язаною головою, який сяйвом своїх блискучих очей запалював інших. Він привертав до себе серце, я співчував і заздрив йому. Забувши про все — про смалець, про матір, про Агнеш,— я пішов з натовпом, що сунув за колоною. Роззявивши рота, спотикаючись, я біг за хлопцем, що, як мені здалося, глянувши в мій бік, простягнув до мене руку. Але згодом я його згубив з очей. Потім я вже йшов далі без всякої мети, і голову мою почали сповнювати важкі й сумні думки. Згадавши раптом, що треба купити смальцю і що мати чекає на мене, я повернувся до нашої крамниці, але ні там, ні в сусідній вже не знайшов своїх.

Що робити? Я знав, що треба йти додому, але мені не хотілося, і я, всупереч здоровому глузду, пішов у протилежному від нашого будинку напрямі. Ноги несли мене машинально, ніби не хотіли коритися моїй волі. Демонстрантів я не наздогнав, а тимчасом сутеніло, людей на вулицях стало зовсім мало. Настала комендантська година і я, нарешті, вирішив повернутись. Я саме переходив через вулицю, коли біля мене, зменшивши швидкість, проїхав автомобіль. З нього висунувся чоловік і спитав:

— Юначе, хочеш зброю?

У серці моєму наче дзвони закалатали, а у вухах віддало луною: «юначе, хочеш зброю?» Спочатку я подумав, що це моє бажання так заговорило до мене. Зброю... Аякже, адже саме вона мені й потрібна! Потім я подумав, що це, може, не до мене звертаються. Ферке, певне, і не окликнув би мене. На його думку, я не здатний на таке. Він вважає мене за боягуза, і це правда, бо я дуже злякався тоді у вівторок коло радіостудії.

— Хочеш зброю, хлопче? — вдруге почув я той самий голос, і автомобіль, вже з відкритими дверцятами, зупинився біля мене. Не можна було ні повернути назад, ні бігти вперед. Але я цього й не хотів робити. Я мало знаю про свого батька, але певен, що він був сміливий. Кажуть, що біля парламенту розстріляли багато молоді... Може, серед них була й моя сестра...

— Хочу,— сказав я і сів у машину.

IV

Не можу сказати, щоб я почував себе щасливим, коли їхав у автомобілі. Мене охопило почуття, схоже більш на задоволення, ніж на щастя. Пройшло нервування і неприємний нудотний настрій, що мучив мене під час домашнього полону. Ніби сама доля вирішила, що все мало статися саме так, а не інакше.

Я сидів у машині мовчки, не думаючи ні про що і не розпитуючи, хоч мені кортіло дізнатись, де та обіцяна зброя, і чи відпустять мене, якщо я її одержу. Але, як уже говорилось, характер у мене не балакучий; інший хтозна-скільки наговорить, поки я скажу слово. На письмі у мене виходить краще, ніж на словах. Супутник мій теж мовчки сидів за рулем і напружено дивився вперед. Він, певно, гукнув би ще когось, бо в машині лишалося вільне місце, але шлях наш був короткий: ми їхали між танками і розібраною бруківкою не більше п'яти хвилин.

На розі вулиці Пратера машина зупинилась. Мій супутник виліз з автомобіля, за ним вийшов і я. Якусь мить ми стояли один проти одного, і за цей час я його добре розгледів. Це був середній на зріст вилицюватий чоловік років сорока з гачкуватим, як орлиний дзьоб, носом і суворим поглядом. Він виглядів би цілком нормально, якби не викликав відрази його широкий рот, що майже діставав до вух. В його погляді теж крилось щось гостре, колюче; проте я на це не зважав, бо вже був байдужий до всього. На ньому були чоботи і шкіряне пальто; його добротний одяг не викликав підозри. Він поклав мені на плече руку і несподівано спокійним ласкавим голосом спитав:

[1] АВО — органи державної безпеки Угорщини.

— Як тебе звуть, юначе?

Я відповів, і він мене більш ні про що не спитав. Мій новий знайомий простягнутою уперед рукою вказав на четвертий від рогу будинок.

— Іди туди, Андраше. Он бачиш — три танки стоять один за одним. Увійди у ворота і піднімись на п'ятий поверх. Подзвони тричі у восьму квартиру. Запам'ятай добре, восьма квартира, на дверях написано: «Кубічек». Двері відчинить хлопець. Скажи, що тебе прислав шеф, і він тебе пропустить. Про все інше дізнаєшся там, а мене побачиш, якщо не сьогодні, то завтра або післязавтра.

— А зброя? — спитав я здивовано.

— Там тобі дадуть. В яку квартиру дзвонитимеш?

— П'ятий поверх, квартира вісім, Кубічек.

— Скільки разів?

— Три. Шеф мене прислав.

Я запам'ятав усе так, наче від цього залежало моє життя. Шеф ствердно кивнув головою і зняв руку з мого плеча. Зробив знак, щоб я йшов. Почекав, поки я порівнявся з ворітьми. Я оглянувся і побачив, як він сідає в машину. Він і не думав стежити, чи не тікатиму я. Та я й не збирався тікати, а зійшов сходами на п'ятий поверх і тричі натиснув кнопку. За дверима почулось якесь шарудіння, згодом хтось спокійним кроком наблизився до дверей. Двері відчинились — переді мною стояв Діні.

Я трохи не впав од такої несподіванки. А мій друг з довгим носом і скуйовдженою шевелюрою мовчки розвів руками і став, наче вкопаний.

— Їжачок,— обізвався він нарешті. — Дротяна голово! Так це ти?

Він не спитав мене, кого я шукаю, а я в свою чергу не сказав, хто мене сюди направив. Ми тільки дивились один на одного, як мавпи, і згодом Діні почав так сміятись, що аж сльози виступили на його очах. Потім він повів мене до кімнати, зачинивши двері на сходи.

— Сміймось, як вдома, тут спокійно...

Я стояв, роззявивши рота, і нічого не розумів. Озираюсь навколо —чудова квартира на три кімнати. Скрізь м'які, зручні крісла, блискучі полірованi столи, а в кутку дзеркало аж до самої підлоги. В одній кімнаті стоять шафи з книжками, підставка для квітів, радіоприймач. Оце так квартира! Не така темна, як наша.

Діні садовить мене на диван і розпитує, як я сюди потрапив. Тільки-но я почав розказувати, як з сусідньої кімнати виглянули троє хлопців. Вони вийшли поодинці і вискалили зуби:

— Новачок? Аж тепер прийшов? Ну, сервус! [1]

— Компаньйони,— відрекомендував їх Діні.— Ми дружно живемо в цій квартирі... і на даху. Бо і там добре,— підморгнув він до інших.— Там багато повітря, просторо, тільки часом буває дуже шумно...

Я почав розуміти, на що він натякає. Десь біля нас іноді стріляв кулемет. Я готовий був присягнути, що це стріляли з нашого даху. Тепер я все зрозумів: зброя, яку обіцяв шеф, знаходиться угорі.

Діні по черзі назвав імена хлопців. Засунувши руки в кишені, у лінивій позі, але з лагідною посмішкою на вустах, стояв напроти мене огрядний, широкоплечий велетень Йошка Лампа. На його товстому обличчі гострий ніс і спокійні блакитні очі здаються зовсім маленькими. Фері Павіач — циган, шкіра в нього темнооливкова, очі карі, хитрі. Він тонкий, як голка, і — видно по ньому — спритніший за білку. В ньому відчувається щось босякувате. Зате Лаці Тімко справляє враження дуже серйозної людини. У нього глибокі зморшки під очима, але губи красиві, як у дівчини, і ніс теж ніжний, тонкий. Він найвродливіший і найтихіший серед них.

Всі, крім нього, намагаються говорити разом.

— Як тобі подобається наш курінь? — питає мене низьким голосом гладкий Йошка.

— Шамовки досхочу,— підморгнув мені худий циганчук.

— Тут, як у пансіоні, їжачок,—сміється Діні.— Різниця лише в тому, що тут ми самі собі директори.

Вони перекрикують один одного, і я майже нічого не розумію. Становище досить неясне, а вже пора б дізнатися про все.

Нарешті заговорив найтихіший серед них синьоокий Тімко. Я сідаю в зручне крісло, спираюсь ліктями на стіл; кладу підборіддя на долоні і слухаю. В кімнаті стало тихо, бо всі пішли до комори за продуктами.

— Інженер Кубічек,— почав тихим голосом Лаці,— у відрядженні в Парижі. І дружину взяв з собою. А наш шеф — її родич. Поки їх немає вдома, він живе тут. Хлопці з ним зустрілись у вівторок увечері, і він ще тоді роздав їм зброю. Учора я здибався з ним, і він мене прислав сюди. Із спальні можна вилізти на дах через дірку з лядою. Там була ще дерев'яна драбина, але ми її порубали й спалили. Добряча була драбина! А тепер підставляємо під дірку стіл, ліземо один одному на плечі — і на даху! Один з нас залишається внизу, ставить стіл на місце, і тоді навіть не помітно, що в стелі є отвір. Крім того, на ляді є знизу засувка. У нас хороший плоский дах. З нього далеко видно все навкруги. З одного боку — вулиця Керут, де я живу; видно звідти і вулицю Юлльо та кіліанські казарми. Там зараз здорово б'ються, танків безліч. Танки стоять і біля нас, сюди вони приходять на перепочинок. Наше завдання: не давати їм спокою. Навкруги майже з усіх будинків по них стріляють, полохають їх, не дають відпочивати танкістам. Стріляємо й ми. У нас хороше сховище за димарем. І взагалі цей дах наче добре захищена улоговина. А коли становище стає скрутним, ми стукаємо в ляду і вже у безпечному місці.

Лаці замовк і в'яло посміхнувся.

— Хочеш лікеру, горілки чи, може, коньяку? — запитав він, схиливши голову на бік.

Він розвалився у високому м'якому кріслі, так що майже зник у ньому, і курив, намагаючись бути зовсім схожим на дорослого.

— У вільний час ми потрошку випиваємо, в

[1] Сервус — привітання «здрастуй» і «до побачення» між людьми, які звертаються один до одного «на ти».

буфеті ще залишилося дещо. Діні налягає на коньяк, Павіач теж. Йошка вчора перепився, і ми навіть злякались, що буде, якщо надійде шеф. Але Діні швидко поклав Йошку у постіль. Діні найстарший серед нас, йому скоро вісімнадцять, і він заступник шефа. Якщо хтось стукає, ми ховаємось або просто вилазимо на дах, а Діні залишається в квартирі, бо його тут знають як шефового брата. Знаєш, він дуже сміливий і рішучий. Коли треба лізти на дах, він гукає: «Вперед!» і сам мчить попереду. Ми його називаємо «Вперед, Діні».

У мене раптом вихопилось запитання:

— А ти вмієш поводитись з гвинтівкою? Не боїшся її?

Він тільки знизав плечима і крізь вії задумливо поглянув на мене.

— Я нічого не боюсь. А щодо гвинтівки, то це такий же інструмент, як і всякий інший. Шеф навчив стріляти Діні, а Діні в свою чергу навчає нас. Учора ще було якось незвично, а сьогодні вже звикли. Я думаю, що завтра триматиму гвинтівку так, наче скінчив військову школу. Я вчився в гімназії, у восьмому класі.

Мене це вкрай здивувало. Я думав, що йому не більше чотирнадцяти років, такий він маленький на зріст, худорлявий. Але ж який сміливий! Я ледве наважився ще раз запитати:

— А скажи.. смертельно вже влучив у когось? Тобто ви вже у когось цілились і влучали?

Він знову схилив голову набік і спідлоба глянув на мене. Дивився пильно, підозріло. В цю хвилину мені здалось, ніби він набагато старший від мене, і я почервонів, як буряк.

— Як ти гадаєш, де знаходишся? — спитав він.— І чого ти тут? Це тобі не прогулянка у вихідний день, а гвинтівка — не іграшка. Ти тут не на дитячому майданчику...

— А я думав,— промимрив я,— що наше завдання — лише лякати...

— Нам ніхто не казав, що під час стрільби треба бути обережними і щадити ворогів. Шеф ще не приймав від тебе присяги?

— Ні. Ми тільки обмінялись кількома словами.

— Звичайно,— кивнув він головою.— У нього, певно, не було часу. А, може, він поодинці і не приймає. Нас уже було четверо, коли він розповів, що треба робити, і навчив нас тексту присяги. Я добре запам'ятав:

— «Присягаю богом, що як і березнева молодь[1], боротимусь до останньої кулі, до останньої краплі крові за краще майбутнє своєї батьківщини, за національну незалежність, демократію і свободу, за національний комунізм. Геть гнобителів! Помстимося за смерть Райка і його невинних товаришів. Хто проти нас, той ворог і тому нема пощади. Наш девіз: «Майбутнє належить нам!»

— Тепер розумієш? — спитав він, бо я й після цього сидів мовчки. Мені дуже хотілося побути наодинці, щоб помислити і збагнути, що мене хвилює і що засмучує, хоч треба сказати, присяга звучала гарно. Але на це я вже не мав часу, бо хлопці на кухні впорались, і звідти нісся приємний запах вечері. З сяючими обличчями вони принесли підігрітий консервований гуляш, маринованих овочів і хліба, всього було вдосталь. Найбільше я здивувався, коли циган поставив на стіл пляшку з вузенькою шийкою. Я ще зроду не пив такого чудового вина. Воно було холодне, прозоре і приємно кислувате. Йошка розгнівався, бо Діні дозволив йому випити тільки одну склянку. Вчорашній день для Діні був добрим уроком, і він боявся, щоб хтось знову не напився. Як заступник шефа, він стежив за порядком, і коли почалась голосна балачка, він зразу ж гримнув, щоб ми не дуріли, бо сусіди не повинні про нас нічого знати. Тому ми їли мовчки. Смуглявий Павіач їв так жадібно, що аж відригував, і раз без дозволу перехилив у рот пляшку, хоч свою порцію вже одержав. Діні підвівся і дав йому ляпаса. Фері за це не образився, тільки жартівливо скривив рота і продовжував їсти так само жадібно. Йошка розпустив ремінь на штанях, його широке обличчя розчервонілось і спітніло. Видно було, що страва йому дуже подобалась. Пальці Діні були в жирі й оцеті, бо він аж по лікоть засував руку в банку і цілими жменями набирав огірки.

Хлопці дражнили один одного, реготали. Маленький циган сипав добірною лайкою; Йошка, який вчився у торговельному технікумі, лаяв брудними словами свого викладача математики. Він змалював його свинячу вроду, передражнював його манеру говорити і дивитися на учня, який має відповідати.

— Хотілося б мені, щоб він зараз пройшов тут по вулиці, коли у мене в руці гвинтівка,— сказав він.

Одним словом, говорили про все, обминаючи лише те, що ми тут робимо і нащо сюди прийшли. Тут не було так весело, як мені здалося спочатку. У цьому пансіоні вони справді були самі директорами і, мабуть, відчували, що треба бути обережними. В повітрі висіло невимовне напруження навіть тоді, коли Павіач робив сальто і ми тихо сміялись у відповідь на його жарти, або коли Йошка Лампа передразнював викладача, а Діні вилив у підливу оцет. Це напруження відчувалось у нас весь час, наче у солдатів на фронті, які навіть під час затишшя знають, що їх життя під загрозою смерті.

Згодом Діні повів нас у задню кімнату, підсунув у куток стіл, став на нього і відчинив люк на дах. Він виліз перший і простягнув мені руку. Стрибок — і я теж опинився на даху. Навіть з гори Янош я не бачив такого красивого краєвиду... Місто спало. У тьмяному світлі виділявся кожний будинок, на вулицях майже не було ніякого руху. Тільки де-не-де проскочить машина, або проповзе на важких залізних гусеницях танк. Потім почувся стукіт солдатських чобіт: патруль... радянські солдати? авоші? повстанці? Там, де починається вулиця Юлльо, палає вогнище. Вночі холодно. Хто це гріється біля нього? На даху

[1] 15 березня 1848 року — початок буржуазно-демократичної революції в Австро-Угорщині, у якій велику роль відіграла молодь.

тихо, тільки Діні, що лежить поруч зі мною, пошепки каже:

— На сьогодні ми не одержали ніякої вказівки. І ті теж,— він вказав рукою на будинки по обидва боки від нашого.— Бо там також окремі загони.

Потім Діні показав мені склад зброї. Біля комина, накриті брезентом, лежали гвинтівки. Десять гвинтівок. Діні взяв одну і почав пояснювати:

— Так треба тримати, так заряджати.

Він наказав мені розібрати гвинтівку, потім— скласти, а після того повів на край даху.

— Лягай на живіт, сюди, біля мене, бери гвинтівку і цілься у той танк, он у той, бачиш?

— Тепер?.. Зразу?..— спитав я, і моє тіло зразу наче задубіло.

— Авжеж, тепер. На один-два постріли вони не вилізуть. Хто зна, чи буде завтра час для тренувань.

Якщо пам'ять мене не зраджує, я заплющив очі, коли натискав курок. Пролунав постріл, приклад сильно вдарив у плече... Десь з будинку по той бік вулиці зацокав кулемет і мені здалось, що він стукає в такт моєму серцю. Я ще бачив, як ствол гармати того танка, що стояв перед нашим будинком, піднявся догори, шукаючи цілі. Кулемет замовк, і Діні сказав, щоб я повз назад. За ці кілька хвилин, що ми стріляли, мені здалося, ніби я виріс на цілу голову і став майже таким високим на зріст і широкоплечим, як Діні. Мене пройняло почуття якоїсь дивної гордості.

— Поклади гвинтівку,— наказав Діні, коли ми підповзли до комина.— На сьогодні досить.

Перш ніж спуститись у нашу розкішну квартиру, я на мить глянув у небо. Досі я дивився тільки на вулицю, а тепер далеко в небі побачив над собою маленьку яскраву зірку. Вона сяяла так ласкаво і спокійно... «Цю зірку не можна ані розстріляти, ані зірвати,— подумав я,— хоч вона і п'ятикутна».

— Чого ти посміхаєшся? — спитав Діні.

В цей час на мене вже почало добре-таки діяти вино. Я не звик до нього, та й не їв же я майже нічого весь день. На голодний шлунок вплинула і одна склянка. Тепер все в квартирі здавалось таким знайомим, ніби я вже давно тут жив: хлопці, кімнати, книжкові полиці. Лаці Тімко взяв якусь книжку і розлігся на тахті читати. Йошка Лампа, цей товстий велетень, ліг на ліжко в одежі і вже голосно хропів. Діні з Павіачем сіли за стіл грати в карти. В кімнаті горіла тільки нічна лампа.

— Лягай і спи спокійно,— сказав мені Діні,— сьогодні, здається, буде тиха ніч.

Раптом мені здалося, що кімната з вишиваними подушками, з картинами і різьбленим буфетом почала повільно обертатись. Я зсунув швидко два м'яких крісла і вмостився на них якнайзручніше. Цієї хвилини я не думав ні про що й ні про кого і почував себе зовсім спокійно. Тепер я був з усього задоволений, веселий і ледве торкнувся головою спинки крісла, як міцно заснув.

V

Коли я прокинувся вранці, то зразу ніяк не міг визначити, де я. Хлопці спали, тільки маленький циган, наче кішка, сонно висунув голову з крісла. Волосся у нього було розкуйовджене, а сорочка аж чорна від бруду. Він покліпав на мене заспаними очима й знову схилив голову. Потім я знову заснув і уві сні побачив матір. Я сперечався з нею і доводив, що не можу сидіти вдома.

Раптом різко задзвонив телефон. Діні сильно захрипів, миттю зіскочив з тахти на підлогу і побіг до телефону.

Шеф поки що не приходив до нас. Всі вказівки він передавав по телефону. Діні, поговоривши з ним, розбудив всіх нас і почав розпоряджатись.

Раніше я не знав, що Діні може бути таким хорошим організатором. Нікому з нас і на думку не спало заперечувати йому. В цей день він відрядив до міста Йошку і цигана розклеювати листівки. Я з Тімко виліз на дах і чекав, поки з інших будинків почнуть стріляти. Діні пояснив, що між нами і цими будинками існує взаємозв'язок, і вогонь відкривається по команді. Стріляють завжди з різних боків, щоб танкам важче було орієнтуватись, куди бити у відповідь. В цьому тактичному ланцюжку наш дах — остання ланка, і, якщо вже з трьох сторін пролунали постріли, четвертими стріляємо ми.

І ось тепер ми з Тімко лежали поруч на краю даху і дивились на ранкові вулиці, на гучне від далеких пострілів місто, що сумно лежало під нами в жовтневому тумані.

Від кіліанських казарм долітали звуки гарматних і кулеметних пострілів. З Буди[1], з-за Дунаю, теж блимали гарматні спалахи, схожі на химерний фейєрверк. На вулиці під нами зрушив з місця танк, оглушливо брязкаючи гусеницями по бруку.

Думки мої тепер зовсім змішались.

Я гриз нігті на пальцях, як завжди, коли дуже нервував. «Треба краще зрозуміти,— повторював я щораз про себе,— для чого я тут і чому повинен стріляти». Щоб заспокоїтись, я почав згадувати все, що чув. «У нас було багато помилок, це визнав навіть дядько Шандор. І, крім того, ми не були справжніми угорцями... Не були? Ферке без будь-якого сумніву твердить це. На заході хлопці такого віку, як я, мають по три — чотири костюми... Чому ж у мене їх немає? І для чого прийшли сюди радянські війська? Адже ми нічого поганого не хочемо, ми прагнемо до національного комунізму... Той, хто говорить і думає інакше, той ворог. Будемо боротись до останньої кулі. Чому саме я маю бути боягузом? Ферке, певно, дуже здивувався б, якби побачив мене тут, на даху. Тікати звідси — значить вкрити себе ганьбою. Хіба березнева молодь боялась? Ні, вона не боялась, а ми ж її спадкоємці... Нинішній рух — це національний рух, як і тоді, в тисяча вісімсот сорок восьмому році. І якщо ми переможемо, настане справжній соціалізм... Оті люди, що внизу на вулиці, певно, думають, що ми не хочемо соціалізму

[1] Правобережна частина Будапешта.

і через те стріляємо в них. Ми боремося з угорськими солдатами, які не розуміють цього. Адже всі повинні це розуміти. А хто не розуміє — той наш ворог. Не треба їх жаліти, це не прогулянка, а в руках наших не іграшки...»

— А все-таки в людей я не стрілятиму,—сказав я вголос і сам злякався, бо був не сам.

Лаці тільки похитав головою і відповів, ніби я звертався до нього:

— Ти надто делікатний. Згодом зрозумієш. що це навіть смішно. Невже ти так боїшся смерті?

Я глянув на нього і здивувався. Він лежав поруч, поклавши на руки своє ніжне дівоче обличчя. Здавалось, що йому й чотирнадцяти немає. Потім він пригладив рукою гладеньке біляве волосся, глянув на мене і, усміхнувшись, спитав ще раз:

— Ти гадаєш, що це так страшно? — і, махнувши рукою, сам відповів: — Анітрохи.

Але мені здалось, що губи його при цьому затремтіли.

— Я ніколи ще не задумувався над цим,— сказав я відверто.

— А я вже думав. Багато разів думав,—сказав він пошепки і відвернувся.

Його слова ще довго дзвеніли в моїх вухах. Він сказав це так, ніби виказував якусь велику таємницю. Але я не мав часу обдумати його слова, бо раптом застрочили кулемети спочатку ліворуч, потім праворуч і, нарешті, з протилежного даху. Зчинилась така музика, що у мене ледве не луснули барабанні перетинки. Та перш, ніж я встиг отямитись, Діні вже лежав поруч зі мною і гукав:

— Починай!

На вулиці під нами стояли навколо танків солдати. Здавалось, вони збираються вирушати, може, саме до кіліанських казарм. Але тепер на вулиці почалась метушня. На танках захлопнулись люки, і коли я уважніше придивився, на землі вже лежало чимало солдатів, а з сусідньої вулиці з носилками в руках вибігали люди, теж одягнуті в мундири. Мабуть, десь недалеко йшов запеклий бій, до якого підключились і ми. Танкові гармати почали шукати ціль. Почувся сильний свист, і слідом за цим будинок здригнувся від вибуху. Першу мить здавалось, що він ось-ось завалиться. Ми на череві поповзли назад, до димаря. В цю мить кулемет зацокав з протилежного будинку, і стволи гармат повернули в другий бік.

— Давай, знову наша черга,— почув я ніби здалеку голос Діні, хоч він лежав поруч зі мною.—Стріляй!

І я знову натиснув курок. Серце моє шалено калатало. Я знову і знову стріляв, але не бачив у кого.

Це аж ніяк не було схоже на гру! Вулиці навколо нас гриміли від вибухів, дзвеніли вікна, сипалась штукатурка, і весь наш будинок тріщав і здригався. Я вже не чув і не бачив нічого; мене занудило, і я відчув, що всьому настав край, весь світ валиться й гине. Навіть не знаю, як довго тривав цей жах. Зіщулившись під комином, як щенята, ми, нарешті, діждались кінця. Несподівано все вщухло. Замовкли кулемети на дахах, і танки на вулицях теж перестали стріляти.

Діні наказав повзти до люка і спускатися униз...

Ні, я не боявся, тільки був смертельно стомлений, в голові гуло, а руки й ноги майже не слухались. Коли ми спустилися в квартиру, Діні звелів піти у ванну й помитись, бо на нас товстим шаром лежала крейда, порох і сажа. Миючись, я з подивом поглядав на Лаці, який поводився так упевнено і спокійно, ніби нічого й не трапилось, ніби ми щойно були не в бою, а десь на прогулянці. Він лишався спокійним і тоді, коли в коридорі загриміли солдатські чоботи, і ми зрозуміли, що в нашому будинку обшук.

Тільки цього нам бракувало! Не встигли ми перепочити, як мусили повертатись на дах, де я пережив такі важкі хвилини, думаючи, що завалиться весь світ.

Ми знову причаїлись біля димаря, і я вже не думав ні про що, а тільки бездумно дивився на будинки, більшість яких стояла з вибитими вікнами і подзьобаними стінами. Проте я не дуже морочив собі голову: добре робили ми чи ні і в якій мірі брали участь в цьому розгромі. Лежав я собі з широко розплющеними очима і навіть не боявся, що нас можуть викрити й заарештувати. Лаці звів на мене тоді свої невинні блакитні очі і, ніби відчуваючи мій душевний стан, заспокійливо промовив:

— До цього треба тільки звикнути, і все.

Нарешті, знизу долинув стукіт, і незабаром Діні відчинив бетонні дверцята. Він був дуже схвильований і дивився на нас похмуро:

— Рухайтесь якомога тихіше та поспішайте! Беріть скоріше гвинтівки і несіть вниз. Солдати, певно, пішли на дах. У нас зовсім мало часу. Якщо нас знайдуть, ми загинули.

Ми так поспішно зносили зброю, що аж упріли. Замели на дахові після себе всі сліди і тільки-но скінчили своє діло, як почулися кроки.

— Угорські солдати прочесали весь будинок,— прошепотів Діні.— Заходили до кожної квартири. Наше щастя, що двірник хворий, а дружина його не знає про наш хід. Кубічек зробив його зовсім недавно, діставши на це спеціальний дозвіл.

Протягом якогось часу ми ще чули кроки на даху, потім шум над нами вщух і знову в коридорі загриміли солдатські чоботи. Я виглядав з вікна передпокою і бачив солдатів. Це були високі стрункі хлопці з сміливими поглядами. На їх обличчях можна було побачити розчарування. Ось один з них міцно стулив губи і стиснув руку в кулак.

«Яка доля спіткає цих парубків?» — подумав я. Ще у мене промайнуло в голові: «Ми перемогли»,— і я з полегкістю зітхнув. «Треба було б тепер радіти,—подумав я,—але чому ж я не радію?»

Все це сталося до обіду, і Лаці заявив, що він голодний, як вовк, і що пора вже обідати.

Ми не їли, а жерли в повному розумінні цього слова. Згодом повернулися Йошка з циганом. Вони теж були страшенно голодні і чванькувато розповідали про свої пригоди. Ми теж розповіли, що було тут, і я, передаючи наші враження, навіть сміявся. Більш того, коли ми випили по склянці з вчорашньої пляшки, мною знову оволо-

діло почуття гордості. Мені здалося, що я набагато підріс і ніби став міцніший, ніж раніше.

По обіді я пішов з Лаці до міста. Обох нас запалив настрій вулиці. Мчали автомобілі з сільськими делегатами, що прибули до столиці заявити парламенту про свої нові вимоги. Вони розмахували руками, вітали героїв столиці.

— Вони, власне кажучи, звертаються до нас. Це ж нас славлять,—сказав Лаці.

«Якби вони знали!» — подумав я, і від гордості випнув вперед груди.

Селяни роздавали хліб і картоплю. Свіжий вітер полоскав угорські прапори. Ми пройшли по всьому бульвару, розклеюючи листівки, біля яких тієї ж миті збирались люди і читали про умови складання зброї. Якщо хтось нападав на мене, або кричав, щоб я йшов собі геть додому, Лаці зразу ставав мені на захист і, ніби не знаючи мене, гукав: «Чого вам треба від нього? Який ви угорець?» Я теж робив так, коли він потрапляв у біду. Виходило так, що коли вже двоє стоять за одного, то третій не наважувався заперечувати, а тільки кивав головою і мовчав, бо, мовляв, хто зна в якій кишені у цього хлопця захований пістолет? У Будапешті розібрали багато складів із зброєю. Людей на вулиці товпилось, як на ярмарку. У кого що на думці? Я дивився на перехожих і сам себе питав: де друг, де ворог, в кого я стрілятиму завтра, а хто вб'є мене?

— Бояться,— сказав Лаці.— Глянь-но, як бояться люди. Бояться і нічого не розуміють... Всі мовчать, блукають по місту, витріщують очі і чекають, що з усього цього вийде. Смішно, чи не так? Але хто йде на риск, той і виграє! Що ж, ми ризикуємо... Ходім, наклеїмо ще ці листівки і от побачиш: вони мовчатимуть і дивитимуться, як телята на нові ворота. Вулиця тепер належить нам, і чим більше ми кричатимемо, тим довше вона буде нашою! Май на увазі, що герої Будапешта— ми!

Ми клеїли листівки, де тільки можна, вступали в розмови, говорили про світле угорське майбутнє, про справжній соціалізм, і раділи з того, що люди збираються навколо.

Потім, блукаючи по вулицях, ми зовсім близько підійшли до мого будинку. І тут раптом я відчув у серці біль і ганьбу. «Мати чекає,— подумав я,— а я тиняюсь по місту, базікаю чорт зна про що і думаю, що розумнішого за мене немає».

Сп'яніння від вина вмить пройшло. У роті стало гірко, і в цю хвилину я аж ніяк не почував себе героєм Будапешта. Якийсь внутрішній голос підказував мені: треба йти додому, це найрозумніше, що можна і треба зробити. Але що сказав би на це Лаці і решта хлопців? «Злякався,— сказали б вони,— втік додому до матері цей боягузливий черв'як». Ні, ні, почату справу треба кінчати за всяку ціну. Я витяг з кишені листівку і нашвидку ручкою написав на звороті:

«Люба мамо, я почуваю себе добре, не треба турбуватись. Скоро повернуся додому».

Я хотів написати ще що-небудь гарне і підбадьорююче про березневу молодь, про яку я так багато думав, або про присягу... Але нічого путнього придумати не міг, а час ішов. Тому я лише дописав в кінці: «Майбутнє належить нам, рідна моя мамо!», віддав листівку Лаці і сказав:

— Забіжи до нас, кинь у ящик для газет і подзвони, але біжи геть, перш ніж відчинять двері!

Уже вечоріло, коли ми повертались на вулицю Пратера. Хлопці нам розповіли, що пообідній час був дуже напружений, а ми в свою чергу теж з гордістю розказали про свої успіхи. Але на душі у кожного було сумно, і настрій у «пансіоні» був похмурий. Час минав у розмові про те, як кожний з нас уявляє собі майбутнє. Пригадую, товстий Йошка заявив, що він ніколи навіть близько не підійде до торговельного технікуму. Досі, мовляв, його примушували вчитись, але тепер він покінчить з цим...

Павіач ляснув пальцями, і в його очах засяяли вогні далекої слави.

— Побачите, я зроблюся відомим музикантом!

Після тривалого обдумування Діні заявив, що обирає собі політичну арену.

Лише я один мовчав, бо сьогодні наговорився досхочу і за це мені ще й зараз соромно. Лаці теж мовчав. Своїми замріяними блакитними очима він дивився поверх наших голів, ніби був серед нас найдосвідченішим. Коли він, нарешті, подивився на нас спідлоба, хтось зауважив: «Цей Тімко схожий на лань, що причаїлась». Тут ми почали хрестити один одного назвами тварин. Павіач став лисицею, Діні — лінивим ведмедем, Йошка Лампа — зубром, ну, а я, звичайно, за своє шорстке волосся і гострий ніс — їжаком. Коли набридло мріяти про майбутнє, ми почали грати в карти. Грали допізна: так за картами й позасинали.

VI

Вранці прийшов шеф з двома новаками — веснянкуватим і трохи зизуватим Аттілою Кулачем і кремезним, серйозним Дюсі Кочішем, що здавався вже дорослим.

Шеф гукнув мене до гурту, і почався прийом присяги. Оскільки я вже знав від Лаці, про що він говоритиме, церемонія особливого враження на мене не справила. Але в його голосі було все-таки щось гнітюче. Шеф дивився на нас холодним поглядом, і його рот здавався ще ширшим, коли він твердо, майже погрозливо карбував слова присяги. Своє шкіряне пальто і туго набитий портфель він кинув у крісло, а сам розвалився на тахті й попросив їсти. Під час їжі він розповів нам, що у нього хороші новини: повстання незабаром закінчиться блискучою перемогою, російські танки покинуть місто, а влада перейде до рук Малетера[1] та його прихильників. Заворушилась вся країна, а столиця продовжує героїчну боротьбу.

— Ви й не уявляєте собі,— звернувся він до нас,— як вам тут добре. Ніхто не бореться з таким комфортом, як ви. Є люди, які проводять на дахах без їжі і без відпочинку цілі дні, а потім, наражаючись на різні небезпеки, злазять по пожежних драбинах і ховаються у дворах. Навіть

[1] Малетер — командуючий збройними силами контрреволюційних заколотників, включений до уряду Імре Надя 2 листопада 1956 року як міністр військових справ.

молодші за вас хлопчаки борються на вулиці Барош і біля Корвіна[1]: вони кидають на танки пляшки з бензином і зблизька б'ють ворога. Люди нападають з-за воріт, у них немає такого розкішного і зручного сховища, як тут. Глядіть мені, не розлініться і зробіть все можливе, щоб заплатити за цю розкіш, коли черга дійде до вас. Перемога вже близька, але для цього треба ще дещо зробити, і ви, хлопці, повинні внести свій вклад у цю боротьбу!

Коли він говорив, у його широкому роті виблискували два золотих зуби. Вони блищали, як і золотий браслет на руці, і від цього обличчя шефа ставало дуже неприємним. Я не міг дивитись на нього, а згодом помітив, що й Лаці уникає його погляду. Аттіла Кулач так розчулився, що його веснянки аж позеленіли. Не знаю, зворушила його присяга, чи хлопець просто боявся шефа. Очі хлопця почали ще більше косити, і він заховався за мою спину, ніби довіряв мені найбільше. Як я згодом дізнався, він вчився у восьмому класі. Правда, спочатку Аттіла хотів, щоб його вважали дорослим, і збрехав, що він уже студент. Але потім признався, скільки йому років, бо вже не хотів бути ніким іншим, як малолітнім.

З ним вже з першого дня була морока. Ми вилізли на дах. Через якийсь час почалась стрілянина, хоч і не така страшна, як учора.

Аттілі зразу стало недобре: він кинув гвинтівку і побіг назад, до комина. Але шеф схопив його, смикнув за руку і дав замашного ляпаса. Від цього Аттіла трошки отямився і, клацаючи зубами, знову улігся на краю даху і набирався сміливості. Коли стрілянина вщухла і ми злізли вниз, його занудило. Ми швидко вивели його в убиральню. Згодом шеф гукнув його і говорив з ним уже поблажливо, але це для Аттіли було ще гіршим, ніж ляпас. Шеф йому лагідно й тихо сказав, що не сердиться на нього, хай, мовляв, іде під три чорти, бо немовлята тут не потрібні; потім він посміхнувся, поплескав Аттілу по плечу і злегка вдарив його кулаком по голові.

Ми всі оточили їх колом. Йошка Лампа, який на цілу голову був вищий від нас, заклавши руки в кишені й розставивши ноги, реготав. Сміялись всі.

Бідолашний Аттіла щось нескладно промимрив, потім губи його затремтіли і він заплакав. Аттіла клявся, що більше не буде боягузом, просив, щоб дали йому можливість це довести, але щоб не гнали від себе. Брудними руками він розтер на веснянкуватому обличчі сльози і вигляд в нього був такий жалюгідний, що шеф тільки махнув рукою і відвернувся. Шеф не сказав йому, що можна залишатись, але й не прогнав його. Так Аттіла зостався з нами.

Хоч Йошка Лампа і реготав на весь рот, але радість його затьмарилась через новачків. Веснянкуватий був боягузом, але тим більше поваги завоював Дюсі Кочіш. Шеф теж ставився до нього добре і часто з ним про щось говорив. Досі Діні був першим, а Йошка — другим заступником шефа, але відтепер Діні втратив свою першість, а Йошка взагалі зрівнявся з нулем.

[1] Корвін — будинок, де був штаб контрреволюції.

Поки шеф був з нами, роботи було багато, бо він не любив, коли байдикують.

— Армія,— казав він,— пропаде, якщо розлініться. А ви тепер теж солдати.

Ми писали заклики, ходили, стріляли по танках, а під час затишшя просто відпочивали, сидячи на даху. А коли всі збирались у кімнаті, він читав нам лекції про те, як треба ненавидіти ворогів. Він говорив, що росіяни забрали у нас все, пограбували наші уранові шахти, з яких весь народ жив би заможно, і що всі продукти нашої праці задаром вивозились в Радянський Союз. Тому, мовляв, у нас всі жили бідно. Він умів говорити так, що аж повітря навколо ставало гарячим. Кожне його слово запалювало. Дивно було тільки, що він розповідав про злидні, а сам був одягнутий, як граф. Шкіряне пальто було вищої якості, сорочка — з чистого шовку, і курив він найдорожчі сигарети.

А коли він був у хорошому настрої, то жартував з нами, розказував веселі історії і непристойні анекдоти. В такі хвилини ми аж качалися від сміху. Найбільше він потішався над бідолахою веснянкуватим. Я жалів його, але мусив теж сміятись. Шеф помацав його м'язи і жахнувся, який, мовляв, він сильний, а потім поцікавився, чи вміє Аттіла робити сальто, і примусив його тренуватись. Найбільше сміялись ми, коли шеф звелів йому почухати через шию правою ногою ліве вухо. Аттіла спробував це зробити, а ми заливались від реготу.

Але шеф, як правило, несподівано припиняв жарти. Він раптом згадував про щось, обривав на середині речення, біг до телефону і коротко розмовляв з кимось. Ми нічого з цих розмов не розуміли. Часом він сідав за стіл і щось швидко писав, потім, поклавши аркуш у портфель, кудись ішов. У неділю ввечері шеф покинув нас надовго. Перед тим, як піти, він сказав, що, може, день-два ми не побачимо його, і що всі вказівки одержуватимемо телефоном. Всі полегшено зітхнули, хоч досі ніхто не виявляв свого невдоволення шефом. Адже він був нашим керівником у великій боротьбі, і ми навіть не наважувались думати, що він нам не до душі. Більш того, ми його трохи боялись. Але кожен з нас вважав, що це тільки він один так думає і, якщо заговорить про це, його просто поб'ють.

До середини наступного тижня все йшло по-старому. Час від часу ми стріляли з даху.

Одного разу, коли перестрілка була не така вже й сильна, випадкова куля мало не влучила нашого веснянкуватого героя. Куля зачепила його рукав, навіть вирвала клаптик піджака. Аттіла заплющив очі і лежав, як неживий. Ми дуже злякались, але коли переконалися, що нема нічого страшного, то самі з себе сміялись. Та у мене з тієї хвилини, коли ми подумали, що Аттіла смертельно поранений, залишилось якесь неприємне почуття страху. Це було гидке почуття, і я ніяк не міг позбутися його, може, тому, що Аттіла був менший за мене. Тепер я вже боявся тільки за нього, бо прийняв його в своє серце як брата і не дозволяв більше глузувати з нього. Од-

ного разу через нього я зчепився з Йошкою Лампа, і хто зна, чим би це скінчилось, якби Діні не вгамував нас.

Дюсі Кочіш теж звернувся до нас з докором:

— І вам не соромно?—сказав він низьким, серйозним голосом, і ми розійшлись. Його погляд ніби промовляв, що для боротьби потрібні не хулігани, а дисципліновані, готові на будь-які жертви і відважні люди. Бо, мовляв, наша справа чиста, і борцем може бути тільки серйозна людина.

Дюсі дійсно був серйозний, чесний, щиросердий хлопець. Не тільки я, але й Лаці відчував до нього прихильність. Проте ми не наважувались заговорити з ним, бо він був дуже тихий, і нам здавалось, що він цінніший за всіх нас. Дюсі все робив з душею, слова його були вагоміші за всякі промови, говорив він завжди прямо, відверто. Даремно він запевняв нас, що йому лише шістнадцять років,— на вигляд йому було не менше двадцяти. Хоч я з Діні працював рік у майстерні і тепер майже тиждень жив з ним під одною стріхою на вулиці Пратера (ці кілька днів минали, як роки), а все-таки обмінятися кількома словами з карооким Дюсі для мене було дорожче за дружбу з Діні.

Одного разу ми розговорились з Дюсі. Я розповів йому, як мене непокоїть доля матері і сестер. Розповів про те, як потрапив сюди, як і хотів боротися, і ні, як мене принадила якась незнана сила.

Я ніколи не був балакучим, і тому мені стало соромно, що я говорю про свої почуття. Дюсі був перший і єдиний, кому я відкрив свою душу, хоч він мене ні про що й не питав. Він спокійно, співчутливо слухав мене.

— І моя мати, мабуть, чекає мене додому,— сказав він, нарешті, тихо.— Уявляю собі, як вона стоїть біля воріт і виглядає. У мене немає ні сестер, ні братів, і батько нас покинув. Він обійшовся з нами жорстоко, я ненавиджу його за це. Виходить, крім мене, у матері нікого немає.

У нього була дивовижна здібність: він умів так говорити, що, слухаючи його, я бачив все, про що він розповідає. І досі бачу перед собою його матір, такою, якою уявляв собі тоді: сивіюча гарна жінка з карими очима стоїть біля воріт з ранку до обіду, з обіду до вечора — все виглядає сина.

— Але йдеться про батьківщину,— додав він,— про святе діло. З грабіжниками, хуліганами і всякою наволоччю ми розправимось. Ми боремось за справжній комунізм і будемо не гірші за березневу молодь. Не треба нам більше ідолів. Коли цих скинемо, коли життя стане чистим, з душею будемо робити те, що досі робили неохоче і не-

впевнено. Як гарно буде! Побачиш: і твоя і моя мати — всі угорські матері зрозуміють це!

Він говорив так переконливо, що мене охопила гаряча радість і впевненість, яку я часом втрачав. В такі хвилини я вже не вагався, і думки мої наче пливли у бурхливому морі. Наскільки краще почували себе Йошка, худорлявий циганчук і Діні! Вони ніколи не замислювались глибоко над цими питаннями. Веснянкуватого можна було взагалі до уваги не брати, адже він ще немовля. Так його назвав шеф, і всі хлопці потім тільки так і звертались до нього. Лаці я ніяк не міг розкусити: він на все тільки знизував плечима або махав рукою і робив те, що наказували. Але Дюсі був для мене зразком. Своєю серйозною впевненістю він заспокоював і мене. Нарешті я відчув, що моя поведінка правильна.

Так він заспокоював мене до того часу, доки у нього самого не пропала ця впевненість. Але зараз про це ще й мови не було. Уряд задовольняв усі вимоги повсталих, а якщо ставились ще нові вимоги, то й тоді він не дуже упирався.

У середу настав довгожданий день. Здійснилось те, про що перешіптувались по всьому місту: радянські танки з ревінням і гуркотом рушили вулицями за місто.

Сказати, що ми сяяли від радості — замало.

— Перемога! Перемога! — почав стрибати Аттіла і так весело блимав очима, що шкода навіть було дати йому по потилиці за цей галас. Він продовжував радіти, бо все лихо, мовляв, минулося і ми тепер купатимемось у молоці, а він влітку поїде до Італії.

— А тепер: курс — додому! — сяяв він від щастя.— І якщо вдома мати колись захоче побити мене, я нагадаю їй, що я теж був серед тих, хто боровся за свободу!

І справді, всі нас вихваляли. По радіо передали, що одна з вулиць столиці названа іменем героїчної молоді і що народ пишається нами. Радіо тепер почало говорити зовсім по-іншому. Якщо згадували минуле, то все в ньому було жахливе, а майбутнє змальовували рожевими фарбами. Я був переконаний, що всі хочуть соціалізму. Радіохвилі безперервно доносили: землю, фабрики і заводи не віддамо! Тому мене трохи вразило, коли по радіо виступив отой німецький герцог [1] і звернувся безпосередньо до нас, до молоді. «Може,— думав я,— і цей став нашим другом, хоч він і панського роду?» Діні пояснив, що це буде такий соціалізм, в якому навіть герцоги будуть з нами разом.

Я подивився на Дюсі і чекав, що він скаже. Але Дюсі мовчав. Замість нього, знизуючи, як завжди, плечима, відповів Лаці Тімко:

— Хіба ти не знаєш, скільки всього може поєднувати в собі соціалізм?..

Але те, що сказав одного вечора кардинал [2], аж ніяк не поєднувалось з уявленням про соціалізм. Не поєднувалось, скільки ми не думали про його слова.

[1] Герцог Естергазі — великий угорський магнат.
[2] Кардинал Міндсенті — один з ідеологів і натхненників контрреволюційного заколоту, який діяв за прямими вказівками Ватікану.

У той час по місту вже ширились чутки про страшні речі, про те, що на деревах висять люди, що катують комуністів...

У мене на душі знову стало каламутно, і я вирішив поговорити про ці події з Дюсі.

Але з Дюсі тепер не можна було балакати. Ще в середині тижня він переживав бурхливе піднесення, але тепер став якийсь мовчазний і похмурий. За цей час він кілька разів виходив у місто за дорученням шефа і повертався чимраз більше засмучений. Про повернення додому й мови не могло бути, і веснянкуватий теж зажурився. Шеф телефоном наказав усім залишатися на місці. Він навантажив нас новою роботою: ми наклеювали листівки, розносили різні записки і листи. В суботу ввечері шеф повернувся. Він був голодний, як вовк, і ми не встигали підносити йому їжу. Шеф багато пив і трохи не зчепився з Дюсі.

Він сказав, що в усіх комуністів рано чи пізно на шиї буде вірьовка. Хай в Угорщині буде і двадцять п'ять різних партій, але їх партія знову піде у підпілля, як колись.

Дюсі якийсь час мовчав, потім підвівся, підійшов до шефа і тихо, але гнівно процідив крізь зуби:

— Не за це ми боролись!

Шеф був у доброму настрої і тому тільки засміявся.

— Не гарячись, хлопче. Спокійно! Революція — це тобі не дитяча гра. Революції не бувають без цього.

Дюсі гнівно відповів:

— Убивство людей, погоня за комуністами на площі Республіки, лінчування і вішання — це теж революція?

В холодних очах шефа спалахнули неприємні вогники. Він теж підвівся і зробив крок до Дюсі. Обличчя їх майже торкалися одне одного. Дюсі на зріст був не менший від шефа, і той, погрозливо і гнівно посміхаючись, відповів на диво м'яким голосом:

— Так, синку мій. Це теж революція. Чи, може, тобі щось не подобається в ній?

Кров з обличчя Дюсі вмить зійшла. Він зблід, як стіна. І всі ми, що сиділи за столом, теж зблідли, за винятком малого цигана, веселе смугляве обличчя якого і тепер сяяло.

— Так, не подобається,— сказав Дюсі і, навіть не кліпнувши, витримав пронизливий, холодний, як лід, погляд шефа.— Я брав участь у революції, яку вважав чистою, і не дозволю, щоб її бруднили.

В холодному погляді шефа знову спалахнула іскра.

Веснянкуватий Аттіла схопився за мій рукав, притиснувся до мене, і я відчув, як тремтить усе його тіло. Я підготував нерви до смертельного удару, який шеф завдасть Дюсі, але вирішив, якщо він тільки підніме на Дюсі руку, я стрибну перед нього і не дозволю кривдити товариша.

Але сталось інше. Золоті зуби заблищали і обличчя шефа скривилось у химерній посмішці. Його рот розтягнувся аж до вух і тієї ж миті я згадав прізвисько «Жаб'ячий Рот». Він був гидкий.

Шеф засміявся:

— Дурню,— сказав він з удаваним спокоєм.— Адже я тільки пожартував. Невже з тобою вже й жартувати не можна?— Він сів на стілець і підніс до рота хліб з салом.

Але Дюсі залишився в тій самій позі. Він тільки опустив голову, ніби розмірковуючи, що сказати і що робити.

— Слухайте,— сказав він, нарешті, дуже тихо і дуже сумно.— Я піду звідси.

У кімнаті стояла німа тиша. Напруження не спадало. Всі ми відчували, що ця хвилина вирішальна. Якщо Дюсі піде, ми теж підемо і ніколи більше не повернемось. Тільки тоді ми відчули, що з великою радістю пішли б звідси всі, не тільки Аттіла, у якого серце аж розривалось від бажання попасти додому.

Шеф великими шматками кусав хліб з салом і, не дивлячись на Дюсі, відповів:

— Гаразд, роби, як хочеш, але май на увазі, що я заявлю про твою поведінку в штаб переможного повстання.

— Я хочу знати,— сказав хлопець,— в якій революції я беру участь. Мене не цікавить ваша заява.

— Ну що ж, іди. Всі побачать, який ти герой. Хто сміливий, залишається зі мною. А твоя хоробрість, як бачу, втекла у п'ятки...

Він, може, сподівався, що ми засміємось, як щойно над малим Аттілою, але на цей раз ніхто не посміхнувся, хоч ніхто з нас і не наважився заговорити. Коли він глянув на нас, то в наших поглядах прочитав, що він говорив недобре і що ми всі співчуваємо Дюсі, який стоїть перед ним з палаючими очима.

Дюсі рішуче повторив:

— Піду звідси!

Жаб'ячий Рот раптом підвівся, витяг з портфеля складений аркуш паперу, всунув його в конверт і надписав адресу.

— Ну що ж, іди,— сказав він,— але ще передай цей лист і принеси відповідь. В листі йдеться про важливі питання, а я сам не можу віднести його, бо мене чекають в іншому місці. За відповіддю я прийду завтра ввечері. Після того роби, як хочеш. Переконайся сам, що я мав рацію і що ти негідно поводишся. Я вкрай здивований, що ти робиш дурницю саме в той час, коли наші успіхи досягли кульмінаційної точки. Може статися, що ти ще жалкуватимеш... Я тебе не затримую. Не затримую нікого. Хто хоче, може йти... Ну, виконаєш це останнє завдання?

Ми затаїли подих. В кімнаті було так тихо, що ясно чулось цокання стінного годинника. Всі ми добре знали, що відповідь Дюсі має вирішальне значення. Здавалось, що він довго, довго думав. Насправді все це відбулося за якусь мить.

— Це ще виконаю,— повільно сказав Дюсі.

А вже якщо Дюсі взявся за якесь завдання, він його виконає як слід.

Ми продовжували вечеряти і кожний про себе вирішив, що буде тут доти, доки лишатиметься Дюсі. Адже за один день не настане кінець світу. Ми вже не дуже журились і полегшено зітхнули: воно й краще, що Дюсі погодився виконати доручення шефа. Так хоч чесно покинемо цей будинок, адже ми добре боролись на даху.

Напруження, що оволоділо нами кілька хвилин тому, повільно розвіялось, але Дюсі був серйозніший, ніж звичайно.

Один тільки маленький Аттіла не міг ніяк заспокоїтись. Я із здивуванням побачив, що по його веснянкуватому обличчю котились дві сльози. Він хотів іти додому того ж вечора і дуже засмутився, коли ми вирішили залишитись ще на один день.

Після дев'ятої години шеф, нарешті, одягнув свою шкірянку, взяв портфель і пішов. Вже спускаючись сходами, він пов'язав собі на рукав стрічку з червоним хрестом.

Ми стежили за ним з вікна і бачили, як він сів у маленьку машину, на якій тепер теж були знаки Червоного хреста...

VII

Маленького Аттілу, мабуть, охопила нервова гарячка, бо він всю ніч тіпався, кричав, плакав крізь сон, все тіло його горіло, як у вогні, і він так сильно косив очима, що навіть Діні поступився для нього місцем на дивані. Ми його накрили, і я сів поруч, щоб він не скотився на підлогу.

Спав я тієї ночі дуже погано. Як тільки задрімав, Аттіла знову почав борсатись, розмахувати руками й дригати ногами, ніби на нього напали вороги. Я з усієї сили притиснув його до дивана і вдарив, бо не можна було допускати, щоб він тут, у чужій квартирі зчиняв галас. Я його таки добре вдарив кілька разів, і він замовк, тільки важко дихав, перелякано витріщивши очі. Мені стало його так жалко, що я обняв його і спробував втихомирити: ну, ну, дурненький...

Братів або молодших сестер у мене не було. Та й мене самого не дуже пестили. Біс його зна, як це треба робити. Я плеснув його разів зо два по спині і буркнув щось таке, щоб він замовк.

Минула друга година ночі, і тільки тоді гарячка почала спадати, і Аттіла став тихо, рівно дихати. Я полегшено зітхнув і повернувся на правий бік, на якому любив спати. Головою уткнувся в подушку і вирішив, що не підведусь до самого обіду, якщо можна буде.

Але довго спати не довелось, бо незабаром шалено задзеленчав телефон. Я побачив, що сонний, з розкуйовдженим волоссям Діні стоїть, хитаючись біля телефону, і мовчить, лише час від часу угукає. Нарешті він каже: «Добре, зрозумів, буде зроблено...», кладе телефонну трубку, втомлено сідає в крісло і, застромивши пальці в густу шевелюру, шкрябає голову, ніби цим хоче себе розбуркати.

Я сів на дивані. Решта — хто на ліжку, хто в кріслі, а хто на підлозі — теж посідали. Кліпаючи очима, ми дивились на Діні. Один тільки веснянкуватий Аттіла продовжував спати і сопів, як немовля.

— Вставайте,— сказав, нарешті, втомленим голосом Діні.— Загальна тривога. Тільки що подзвонили, що до міста йдуть радянські танки. Їх

багато, дуже багато. Справжня боротьба почнеться тільки тепер...

Діні вже не був сонний, але я не дивувався, що він говорить стомленим, слабим голосом, бо й сам теж відчув утому і розчарування.

Хлопці сиділи розпатлані, з пом'ятими обличчями, в пожмаканому одязі. Сон немить зійшов з їх очей.

Циганчук свиснув і похитав головою:

— Ого! — сказав він і скривив рота.

Лаці Тімко повільно, з байдужим поглядом почав зашнуровувати черевики.

Йошка Лампа витягнувся на ліжку і довго позіхав, роблячи вигляд, що йому все байдуже.

Дюсі швидко привів себе в порядок, підійшов до вікна і виглянув на вулицю. За вікном панувала тиша, бо тільки ледве-ледве почало світати.

Я підійшов до Дюсі і боязко поклав йому руку на плече.

Він обізвався тихо, майже пошепки:

— Два дні тому, якраз в такий ранній час, я був у Льорінці [1]. Повстанці штурмували будинок партійного комітету. Раптом пронеслась чутка, що до комуністів іде підмога. Тоді озброєні повстанці так забарикадувались, так заховались, що їх зовсім не було видно. Незабаром під'їхали вантажні машини. Одна, потім друга, третя... і звідти на відкритий майданчик почали вистрибувати солдати. Це були угорці, а повстанці пустили чутки, що їдуть радянські війська, і ніби стрілятимуть у населення. Тому і зібрався великий загін... Згодом почулися постріли... З канав, із-за кущів вони вбили багато угорських солдатів, бо... тим нікуди було ховатись. Уяви собі, це була велика відкрита місцевість; здається, поле з-під цукрових буряків. Поблизу ніде ні дерева, ні сховища. Вони стріляли в солдатів, як у зайців. Потім повибігали з канави і, коли хтось іще дихав... Я ніколи ще не бачив такого жаху! Навіть не можу розказати...

Дюсі замовк і почав дивитись туди, де на небі розходилась велика сіра хмара. Він впився поглядом у це місце, так, ніби крім цього його ніщо не цікавило. Потім, набравшись сили, він втомленим, майже байдужим голосом продовжив:

— Он в тому напрямі стоїть завод, здається, завод «Атра». Я був на розі вулиці, коли побачив одного з цих нещасних солдатів біля розваленого будинку. Йому пощастило добратись аж сюди і він сховався. А далі що? Його ж приставлять до стінки, якщо наздоженуть. На ньому солдатський кітель — це його видасть. Він помітив мене. Наші погляди зустрілись. «Хлопче,— благали його очі,— допоможи!» Він був від мене за кілька кроків. Я підбіг до нього, накрив плечі своїм піджаком, провів до заводу, за відчинену браму... Внизу у підвалі робітники приховали ще двох солдатів. Вони принесли їм цивільний одяг, а шинелі й мундири забрали. Солдати мовчки переодягались. Мій теж мовчав. Але вони не боялись. Раптом солдат, якого я врятував, заговорив.

— У нашому місті було не так!

Він розповів, як у них підбурений натовп теж полював на комуністів.

— З оточеного будинку вийшло троє солдатів,— говорив він.— Командир їх тоді і каже: «Чого вам тут треба?» — «Віддайте нам комуністів, усіх комуністів»,— сказав хтось із натовпу. «Навіщо вони вам?» — «Хочемо їх катувати».— «А хто з вас здатний на таке?» Тоді всі замовкли. Ті, що прийшли за комуністами, аж зніяковіли від рішучого погляду солдатів. Але потім вийшов один, два, ще один — всього вісім чоловік, виявили бажання взяти участь у страті. «Що ж, гаразд, підходьте ближче». Вони підійшли і чекали, коли вже відчинять ворота. А троє солдатів блискавично схопили з плечей автомати, і — на землі вісім чоловік. Натовп позадкував... Нема вже ватажків. А той солдат, що вів переговори, вийшов уперед і тихим, але повним ненависті голосом каже їм: «Геть звідси!» І натовп не розірвав їх, хоч їх було тільки троє! Троє проти такого натовпу! Люди розійшлись, як побиті собаки, ніби відчували, що втрутились у брудну справу. Вони не дивились ані на солдатів, ані один на одного. Їм було соромно... Через якийсь час на майдані стало тихо-тихо... Стало тихо,— пошепки замріяно повторив Дюсі.— Ті троє відчували за собою правду... Це були хоробрі люди. Тих солдатів треба шанувати.

У кімнаті стояла напружена тиша. Почало розвиднятись. Чулось тільки рівномірне, щасливе сопіння Аттіли Кулача. Він не знав, що гнітить душу Дюсі, він і уявлення не мав про те, які ми тепер безпорадні. Може, йому снилась мати, від якої він ще ніколи не був так далеко, як зараз...

Здавалось, що ця мертва і гнітюча тиша лягла важким тягарем на наші душі. Нарешті Діні включив радіоприймач. По радіо передавали гімн і заклики. Згодом хтось заговорив. Голос той просив допомоги у всього світу. Це говорив Імре Надь. Потім, якщо не помиляюсь, виступали по радіо угорські письменники, вони теж просили закордонні держави стати на наш захист. Після цього знову передавали гімн і заклики. Але в ту мить ми почули далекий гуркіт гарматних пострілів, і незабаром радіо замовкло.

— Ходімо на дах, подивимось,— сказав Діні.

Так ми знову опинились на краю даху, лежачи на животах і стискаючи в руках гвинтівки. Розвиднялось швидко. У тумані, що повільно розвіювався, ми побачили радянські танки, які з оглушливим гуркотом мчали по бульвару.

Танків було багато, дуже багато.

Я поклав гвинтівку і звернувся до хлопців:

— Що нам тепер робити, хлопці?

— Шеф наказав триматися до останньої кулі,— сказав Діні.— Скоро підійде підмога і нас теж буде багато. З-за кордону скоро прийде порятунок. Він сказав, що тільки тепер виясниться, хто справжній патріот і справжній угорець.

«Тих солдатів треба шанувати,— бриніли в моїх вухах слова Дюсі.— Ті троє були хоробрими людьми. Я теж боровся б до останньої кулі, якби тільки знав, за що борюсь». Я вже наче переборов усі свої сумніви, і в цьому допоміг мені Дюсі,

[1] Район Будапешта.

а тепер — от тобі й маєш,— він вагається більше за всіх...

Всі мовчали, бо ніхто не знав, що робити. Танки наближались, і довгий час ніхто не чинив їм ніякого опору. Ніхто не стріляв у них, і вони теж не стріляли. Стояла така тиша, що я навіть почув, як стукає моє серце.

Незабаром недалеко від нас, на бульварі, пролунали перші постріли. Танки, не зупиняючись, просувались вперед, а стрілянина все посилювалась. Всі бої, що відбувались досі, у порівнянні з цим, були дрібницею. З танків досі стріляли тільки в крайньому разі, а тепер вони відповідали безперервним цоканням кулеметів і пострілами з гармат. На нашу вулицю теж в'їхало одне страховище. З сусіднього даху загавкав кулемет. Він не переставав стріляти, незважаючи на те, що за першим танком з'явився другий, третій... багато танків. Ми лежали і чекали, хоч бій уже розгорівся. Я подивився на Дюсі і побачив, що він теж не знає, як бути. Уже кілька разів він розкривав рота, ніби хотів щось сказати, але слова ніяк не йшли з горла. Що з ним трапилось?

Раптом знизу, з-під воріт хтось крикнув:

— Чого ждете, негідники?!

Це був шеф. Він махав нам руками, обличчя його скривилось і почервоніло від люті.

Почувши викрики шефа, Діні отямився і щосили гримнув:

— Починай, хлопці!

Ми почали стріляти. Гвинтівки били без упину. Здавалось ніби тріщать сухі гілки. Ми скоро втратили всякі людські почуття і перетворилися на стріляючі автомати. У повітрі клубочився дим, вився порох і сажа, рвалися снаряди, і від вибухів нас наче піднімало в повітря. Не раз здавалось, що будинок завалиться і ми полетимо у прірву. Навколо нас свистіли кулі й осколки. Це було чудо, що ми ще жили і ніхто з нас досі не був навіть поранений. Стріляли тільки ми і з протилежного будинку, а на сусідніх дахах вже замовкли. Тепер танки ліниво повернули стволи у наш бік...

— По-пластунськи — назад, в укриття! — скомандував Діні.

Тільки тепер ми помітили, що і малий Аттіла лежав поруч з нами на даху. Обличчя його було біле, як крейда, зуби клацали від страху, і все тіло тремтіло.

— Як ти сюди потрапив? — процідив я крізь зуби.

— Прийшов шеф,— відповів він тремтячим голосом,— прийшов і зразу вигнав мене сюди. Вигнав, як собаку...

Шеф чекав нас внизу, в квартирі. Він сидів біля телефону, безперервно набирав якісь номери і розмовляв не тільки по-угорськи, а ще й по-німецьки чи, може, по-французьки. Я не знав тієї мови, якою він щось швидко, схвильовано говорив.

Ми злізли вниз з розтріпаним волоссям, очі і роти наші були повні вапна і пороху, а від страшного шуму на даху ми аж поглухли. Шеф весь час до когось говорив і не звертав на нас жодної уваги. Але на те, щоб вигнати на дах, як собаку, слабого Аттілу, у нього вистачило розуму!

— Підлий ти, Жаб'ячий Роте,— сказав я тихо, але Лаці почув мене.

— Підлий, я вже давно знаю!

Того вечора і наступного дня зранку знову виникли суперечки між нами і шефом.

— Ця боротьба безнадійна,— сказав Діні.— Вони зруйнують будинок і всю вулицю — все, все буде зруйноване. Безнадійна і безглузда ця боротьба.

Йошка Лампа, широко розставивши ноги, став перед шефом.

— Якщо ви такий хоробрий і такий справжній угорець, ходімо боротися... разом з нами!

Але раптом обличчя його скривилось, щоки запали, а в маленьких очах з'явився вираз жаху.

Шеф витяг з кишені пістолет і направив дуло на Йошку.

— Тихше, хлопчику!

Йошка злякався, навіть зробився менший на голову. Він зробив крок назад і став поруч з нами.

Шеф опустив пістолет.

— Молокососи ви,— сказав він,— боягузливі шмаркачі! Як тільки стає трошки скрутно, лякаєтесь і кидаєте все: ідеї, обов'язки, честь. Кого я насильно привів сюди? Всі ви йшли добровільно. Хотіли зброю? Ви її одержали. Хотіли боротися? От і постріляли. А тепер, коли становище робиться серйознішим, починаєте нахабніти... Це справжнє бойове хрещення, а ви боягузи, от і все. Йдеться про незалежність Угорщини, а ви цю ідею проміняли б за кілька брудних будинків і нікчемне людське життя... Хіба щось значить тепер один, десять будинків, половина міста, навіть, якщо всі вулиці будуть вкриті трупами! Хто хоробрий, той знає, що саме тепер настав час боротися по-справжньому!..

Він хотів нас присоромити, і це йому більш-менш вдалося. Ми ніяково стояли навколо нього і дивились на Дюсі: що скаже на це він.

Але Дюсі мовчав, він зовсім змінився, остаточно втратив впевненість у необхідності того, що робить. І тому мовчав.

А шеф продовжував, відчуваючи, що мусить іще щось сказати, бо в противному разі ми більше ніколи не повіримо йому.

— Вожак ніколи не лізе у вогонь. Я турбуюсь не тільки про вас, я керую сотнями, тисячами юнаків, що борються так само, як ви. Якщо я загину — тисячі юнаків втратять свого керівника. Адже без командира загони не зможуть злагоджено діяти. Але бувають випадки, коли командир мусить бути в перших лавах. Ми переживаємо тепер саме такі дні. І коли почнеться новий бій, я піду з вами на дах, бо наш район став важливим бойовим об'єктом. Я буду поруч з вами на даховi і покажу, як бореться мужчина! Патронів досить — я приніс стільки, що й на тиждень вистачить.

Напруження, нарешті, почало спадати. Огрядний натоптаний Йошка широко посміхався і знизував плечима, мовляв: «Ну, це вже інша справа».

Він дивився на шефа таким поглядом, ніби хотів просити вибачення за свою невитриманість.

Шеф і не сердився, навпаки, він зразу почав хвалити наші вчинки і заслуги. Він визнав, що до обіду ми трималися стійко, і що ми хлопці з вогником і широким розмахом.

Посідали їсти всі разом. Потім по радіо ловили іноземні станції. Згодом вилізли на дах, бо навколо нас знову почалась стрілянина. Стріляли з протилежного даху, і нам треба було їх підтримати.

Однак шефа знову не було з нами. Він сказав, що сьогодні у нього немає часу, мовляв, мусить влаштувати ще деякі дуже важливі справи.

Увечері шеф багато говорив про те, що ми повинні триматися стійко, бо незабаром з-за кордону прибуде допомога. Він розповідав також про свої пригоди під час війни і, слово честі, говорив так захоплююче, що ми слухали його, затаївши подих. Потім ми пили вино, пили більше ніж звичайно. Від випитого вина ми ставали хоробріші і сильніші. Згодом шеф показав нам з Йошкою кілька прийомів вільної боротьби. Спочатку я подумав, що він вибрав для цього нашого здоровенного товариша тому, що цей хлопець найсильніший поміж нас, але коли шеф кілька разів скрутив Йошчині руки назад так, що в того аж сльози навернулись на очі, у мене виникла підозра, що він все-таки не забув, як Йошка висловив сумнів щодо його хоробрості, і саме тому поводився з ним так брутально. В його очах час від часу виблискували ті самі холодні іскри, і в такі моменти у мене аж мороз пробігав по спині. Я мимохіть подумав: «Тепер він дуже лагідний, а до обіду наставляв на нас пістолет». Я відчував, що він зненавидів нас з того часу, як полаявся з Дюсі. Ця думка мене ніяк не покидала.

Перед сном я звернувся до Лаці:

— Скажи, ти довіряєш йому?—і вказав очима в напрямі шефа.

Мій білявий блакитноокий товариш тільки знизав плечима.

— Побачимо завтра, який він буде герой у бою.

Всю ніч гуркотіли гармати, але вже не так близько, постріли долинали з Буди і з боку моста біля площі Борарош. Вранці стріляли десь біля кіліанських казарм, ця хвиля пострілів наближалась до нас.

— На дах! — наказав після обіду шеф. Він був дуже блідий, і в його погляді світився якийсь дикий відчай.

«Чи полізе він з нами на дах? — подумав я.— Аж не віриться».

Один за одним ми вилазили нагору і по-пластунськи підповзали до місця, звідки найзручніше було стріляти і звідки нас найменше було видно.

— Вогонь! — командував Діні.— Вогонь!

Незабаром ми знову опинились у пеклі і переконалися, що тут вже немає доброго сховища. Ми чекали команди шефа і озирались, коли він вилізе, щоб давати нам вказівки і поради. Але шефа не було, і з того часу, як він відправив нас на дах, ніхто вже його ніколи не побачив. Нагорі було зовсім невесело. З кожною хвилиною ставало небезпечніше. На якийсь час ми забули про все, навіть про шефа. Та раптом злива куль стала ряснішою, і ми інстинктивно поповзли назад, до комина, а звідти в паніці подались до ляди. Дах так заколихався і задрижав, ніби в нього влучила міна.

І в цю мить нас охопив жах: ляда отвору була замкнена... і хоч як ми не натискали — не піддавалась...

— Хлопці,— промимрив товстий Йошка,—вона знизу замкнена на засувку...

Ми били в бетон ногами й кулаками, натискали всі разом, потім кинули марно витрачати силу, підповзли до комина і нерухомо полягали долілиць у страшній вогняній бурі.

Якби хтось був у квартирі, він, певно, почув би, що ми хочемо злізти. Почув би, якби хотів. А якщо не хоче?

Шеф не піднявся з нами на дах, він залишився внизу. А може, його вже там немає? Може, він втік, а нас закрив на даху, щоб навчились у зливі куль, як борються справжні герої?..

VIII

Незабаром бій розгорівся ще дужче, і ми не могли довго вовтузитися з лядою. Ми збились докупи під димарем і з півгодини боялися навіть ворухнутись. Тепер у нас було досить часу, щоб обміркувати все як слід. Втік, покинув нас, зрадив, негідник! Нас охопив гнів, потім спало на думку, що шеф, може, хотів нас тільки випробувати. Може, він змушений був терміново покинути квартиру і забув, що зачинив двері... А може, коли трошки стихне стрілянина, і ми знову натиснемо на двері, вони легко відчиняться?!

Перед моїми очима стрибали різнобарвні кільця, голова йшла обертом, я майже нічого не бачив. До того ж страшенно хотілося пити. Я почував себе кепсько і в розпачі до крові покусав губи. Вже й не пам'ятаю, скільки часу минуло, але як тільки навколо вщухло, ми відразу поповзли до люка. Вже всі зібралися коло нього, але ми чогось вичікували. Ніхто не наважувався спробувати, чи відчиняться дверцята. Нікому не хотілось першим пересвідчитись, що вони, як і досі, замкнені. Нарешті циганчук обережно, тремтячими руками доторкнувся до ляди, спочатку натис легенько, потім сильніше, а далі з усієї сили. Я бачив, як у хлопців скривились обличчя, коли стало ясно, що ляда і тепер замкнена і що її відчинити не можна.

Весь післяобідній час у нас пішов на шукання виходу. Двері, що вели на горище, теж не відчинялись. Це, мабуть, після обшуку їх наказали зачинити, щоб ніхто не міг вийти на дах. Потім ми довго розглядали димар і вимірювали його ширину, але скоро переконались, що й цей шлях для нас не годиться. Ми уважно оглянули всі куточки, шукаючи іншого ходу або хоч якогось виступу, по якому можна було б непомітно злізти в квартиру, але знаходили тільки такі шляхи, на яких все одно скрутили б собі в'язи. Коли ми глянули з даху вниз на вулицю, то аж серце завмерло. Хоч вікно і недалеко, але стіна тут зовсім гладенька,

вхопитись нема за що. З боку подвір'я теж неможливо злізти, бо до найближчого балкона не менше трьох метрів. Треба бути майстром з стрибків у довжину, щоб подолати таку відстань!

Оглянувши дах кілька разів, ми переконалися, що потрапили в пастку і більше нічого не залишається, як спробувати злізти з боку вулиці. Ми перезирнулись. Ніхто не наважувався лізти першим або штовхати на це іншого.

— Терпіння, терпіння, хлопці! — сказав Діні.— Тепер потрібні тільки міцні нерви, більш нічого. Ляда ще замкнена, але через півгодини, може, годину, вона знову відчиниться... Стрибати, лізти — це великий риск. На це можна піти лише в крайньому разі. От побачите, шеф скоро повернеться, він не залишить нас тут напризволяще...

Згадка про шефа викликала у всіх гнів і ненависть.

— Негідник! Падлюка! — чулось навколо.

Мимоволі я з презирством вимовив ім'я, яким давно вже охрестив його про себе:

— Жаб'ячий Рот!

— Вірно, Жаб'ячий Рот,— повторив Йошка Лампа. На його обличчі виблискували великі краплини поту, а в очах з'явився страх, як і вчора, коли шеф навів на нього пістолет.— Немає у нього нічого людяного. От побачите, що він так і покине нас тут. І ляду навмисне замкнув. Шукай тепер вітра в полі!

Швидко стемніло. Здавалось, ніби на небо напнули темну запону. Внизу на вулиці ледь заблимали уцілілі ліхтарі. Десь далеко виднілись вогнища.

— Я їсти хочу,— сказав Павіач, зробивши смішну гримасу.— Скоро в животі вечірні дзвони задзвонять, а їсти нічого... А що, коли вночі знову почнеться бій? Ох, і день же сьогодні—«Великий вівторок». Завтра буде «Велика середа», потім «Великий четвер»...

— Та годі вже,— гримнув на нього товстий Йошка Лампа.— Невже ти гадаєш, що ми тут просидимо три дні? Не може бути, щоб ми не знайшли шляху вибратися звідси! А якщо ти голодний, ковтай повітря. Інших харчів нема. Ми теж їмо і п'ємо саме повітря.

Я не знаю, що мав на увазі Йошка, коли сказав: «Знайдемо якийсь шлях». У нас у всіх народжувались фантастичні ідеї, які на перший погляд здавались зовсім простими, але вже за мить ми переконувались, що здійснити їх неможливо. Отже, нічого іншого не лишалось, як лежати під димарем, час від часу підповзати до дверцят і пробувати, чи вони бува не відчиняються. Згодом ми смикали ляду вже машинально, за звичкою, втративши надію потрапити сьогодні у квартиру.

Так ми влаштувалися на ніч.

Віяв холодний вітер, а коли він трохи ущух, пішов дрібний дощик. Ми полізли під брезент, що ним звичайно накривали гвинтівки, і, щільно притулившись один до одного, дивились на темне небо, на якому зрідка блимало червоне світло. Це були гарматні відблиски у Буді або в районі кіліанських казарм. Незабаром все вщухло, і ми лежали мовчки. Я шукав на небі зірку, мерехтливе сріблясте світло якої так сподобалось мені і заспокоїло в перший вечір. Де вона ховається зараз за темними хмарами?

Поруч зі мною з розплющеними очима лежав веснянкуватий Аттіла. Він теж дивився на небо, міцно стуливши губи. Обличчя його було таким серйозним, як ніколи досі. Видно було, що він твердо вирішив не плакати, не скаржитись і взагалі поводитись, як дорослий. А може, він уже став дорослим у той вечір, коли так рвався до матері?.. Тоді від розчарування він навіть схопив нервову гарячку, але тепер у біді тримається мужньо.

Йошка перевертався з боку на бік, кректав і скреготів зубами од гніву.

Обличчя Дюсі було наче з каменю, він ніби нічого не відчував, тільки мовчав і безтямно дивився вдалину своїми великими очима.

Я дуже хотів його заспокоїти, підбадьорити, але що я міг йому сказати?

— Хай вона западеться, ота «свята революція»,— раптом сказав Павіач.— У мене бурчить у животі від голоду. Як тільки визволюсь звідси, виламаю двері першої ж продуктової крамниці. Тепер можна... І не переконуйте мене, що так недобре робити... А хіба так, як повівся з нами Жаб'ячий Рот, можна?!

— Негідник ти, Фері, і завжди був негідником,— буркнув Йошка Лампа,— але в порівнянні з Жаб'ячим Ротом, ти — благородна людина...

— Гаразд,— відповів циганчук,— я не забуду твоїх хороших слів, і якщо добуду щось — половина твоя. Аби нам тільки опинитись на вулиці...

Ми мовчки слухали цю розмову. Мовчав Діні, мовчав я, навіть Дюсі, який два дні тому і не за такі слова ладен був видряпати очі,— і той мовчав. Але він, мабуть, і не чув ні Феркиних, ні Йошчиних слів.

Всі були зайняті своїми думками.

Я чув, як подумав вголос Діні:

— Якщо повстання закінчиться поразкою, що тоді нам робити? Звідси, може, й вдасться якось визволитись, але життя наше все одно буде в постійній небезпеці... Адже ми тримали в руках зброю, ми не здали її, не зважили ні на які попередження. А я хочу жити, жити добре і вільно! Будьте певні, нас заарештують... Та якщо я тільки попаду на вулицю, то перш за все спитаю, де кордон. Ви як гадаєте: куди подівся Жаб'ячий Рот? Мабуть, його машина з червоним хрестиком вже десь біля австрійського кордону?..

Аттіла щільно притулився до мене і запитливо поглянув у вічі, ніби хотів угадати, що зробив би я, чи й для мене батьківщина варта лише того, щоб покинути її в біді?

Але з другого боку біля мене раптом озвався Лаці:

— Як би там справи не обернулись,— сказав він спокійно,— я не рятуватиму свою шкуру. Навіщо це? Я завжди шукаю небезпеки. І сюди я прийшов саме через це. Вам важко зрозуміти мої

слова, бо ви всі здорові, а мені лікарі вже провістили смерть. У мене часто піднімається температура, і тоді я думаю: ось тепер... смерть біля дверей, уже стукає. Ви не знаєте цього почуття. Коли батько й мати дивляться на мене, я читаю в їх очах.«Цій дитині треба дати все можливе, бо...» Щотижня мені дають десять форинтів [1], і якби я зажадав автомашину, вони б і на це пішли. У мене в голові якась гнійна пухлина, операцію робити небезпечно; от вони й чекають... а останнє слово скаже доля. Я живу, як на вулкані. Сиджу вдома, ходжу у школу, вчусь на відмінно... їм, сплю, граю з хлопцями, як і всі. Але приступи повторюються все частіше, гарячка стає чимраз сильнішою, мати обгортає мене мокрими рушниками, а я боюсь, страшенно боюсь. Ніякого болю не відчуваю. тільки страх...

Лаці говорить все тихіше, голос його робиться здавленим і таким глухим, що аж повітря важчає від нього.

— Так от, щоб не боятися смерті, я іду їй назустріч. Не хочу чекати, поки вона прийде за мною; я шукаю, кличу її, дивлюсь їй прямо у вічі. З того часу, як попав сюди, я відчуваю себе краще. Смерть поруч зі мною, і я знаю, що вона не така вже погана й страшна. Я тут спокійно сплю, навіть сни сняться. Хочеться, щоб снились гарні, світлі, чисті сни...

— Так, так, тепер ти дійсно можеш відчути її зовсім близько,— сказав Йошка Лампа, якого анітрохи не розчулило признання цього білявого хлопця.— Не заперечуватиму, якщо ти приймеш і мою смерть. За мене батьки не боялись. Мій старий — п'яниця і приходить додому лише битись, а мати примушує мене вчитись і хоче тільки одного, щоб я не був схожий на батька. Вони мене зроду не пестили. Але я ніколи не хворів навіть на грип. Мене обходять всякі болячки. Я хочу жити і, якщо вдасться, не менше ста років. Мені все одно, де жити, аби добре було. От і все. Я люблю битись. Може, тому й прийшов сюди. Гвинтівки ніколи ще в руках не тримав, а захотілось потримати. Кожен з нас попав сюди своєю стежкою, але більшість випадково. Крім Кочіша. Бо тільки його привели сюди «ідейні переконання».

Він з іронією підкреслив слово «ідейні». Видно було, що гнів вже давно клекоче в ньому. Почавши глузувати з Дюсі, він кинув:

— От тобі й ідеї, громадянине. Засмаж їх і по них злізь якось на вулицю.

Він ще щось хотів додати, але не встиг — з горла вирвалось тільки хрипіння. Дюсі навалився на нього і почав душити його. З Йошчиних уст вихоплювався якийсь булькіт, наче він був під водою. Тепер чути було тільки приглушені, палкі від розпачу слова Дюсі:

— Ти падлюка, покидьок! І я з такими зв'язався! Борці за правду... Жаб'ячий Рот і ти... А я думав, що за батьківщину... Хіба ти угорець?

Ми кинулись їх розбороняти, бо Йошка, хоч яким він дужим себе вважав, вже почав задихатись. А Дюсі просто оскаженів. Навіть коли вони, нарешті, вгамувались і вже лежали на своїх місцях, все ще було чути його переривчасте дихання, наче якийсь камінь навалили йому на груди.

— Зграя,— вимовив він, важко дихаючи.— Зграя — ось хто ми. Може, якраз ті, внизу, в кого ми стріляли, і є справжні герої...

— Нам вже давно треба було піти звідси..— промовив і собі Аттіла, що лежав поруч зі мною, і повернувся до Дюсі.— Коли ти в суботу вперше зчепився з Жаб'ячим Ротом, вже тоді треба було піти геть. Я зразу відчув, що буде лихо, якщо ми не залишимо цю квартиру.

Я ледве втихомирив його і притис знову до себе, бо боявся, що у нього знову буде гарячка. Він і так вже весь тремтів.

— Завтра все буде гаразд,— намагався я його заспокоїти.— Яким би негідником не був цей Жаб'ячий Рот, але не може ж він про нас забути зовсім. А якщо й не повернеться, все одно знайдемо якийсь вихід, щоб визволитися звідси. Перейдемо якось на сусідній дах або гукнемо когось, щоб допоміг. Вигадаємо якусь історію. В крайньому разі, проб'ємо собі шлях зброєю.

Я й сам не вірив у свої слова, але мені, здається, вдалось втихомирити хлопців. Вони замовкли, кожний, мабуть, мовчки складав якісь плани.

Малий Аттіла теж поволі заспокоївся і пошепки спитав мене:

— Що ти робитимеш, коли знову опинишся вдома і коли настане мир?

Я замислився. Довго не міг відповісти. Раптом я згадав про майстерню, незакінчену роботу і шахову партію, яка так і не відбулася... Переді мною виросла постать старого дядька Шандора, згадались сказані ним на прощання слова:

— Шануйся, сину мій. Не втручайся ні в що!

...Хіба я можу повернутись туди, хіба зможу знову там працювати? Я мріяв про великі успіхи, а мене спіткала така невдача... Все пішло від мене безповоротно.

— Що ти робитимеш, коли повернешся додому? — запитав вдруге, на цей раз дуже збуджено, Аттіла.

— Сидітиму собі тихенько,— відповів я нарешті,— тихіше, ніж колись.

Веснянкуватий не зрозумів мене, або не хотів зрозуміти. Думки його були вже, мабуть, у продуктовій крамниці, де він вибирав різні солодощі. Лежачи з заплющеними очима, він прошепотів:

— Дома я буду дуже щасливий...

Десь опівночі подув сильний вітер, і ми ще тісніше притулились один до одного. Поруч зі мною з одного боку лежав Лаці Тімко, з другого боку — малий Аттіла. Вони лежали так близько, що я чув, як б'ються їхні серця. Чомусь тоді я їх дуже любив і жалів обох. Бідолахи, вони ж мої товариші по біді. Мабуть, я і себе жалів. Ніч була темна, хоч в око стрель, а маленька зірка, срібляста ласкава зірка, ніби зникла назавжди...

[1] Форинт = 100 філлерам, угорська грошова одиниця.

IX

Я ніколи не думав, що ніч може бути такою безконечною. Довго я не міг заснути і чув, як ворушаться і сопуть навколо мене хлопці.

Йошка крізь сон брудними словами лаяв шефа, зичив йому всіх пекельних мук, а потім застогнав і розплакався. Хтось із хлопців голосно хропів. Десь далеко через однакові проміжки часу стріляли з гармати. Від цих пострілів двигтіли земля і повітря. Наш циган хропів якось химерно, переривчасто, ніби уві сні він перекинувся на собаку. Веснянкуватий схопив мою руку і міцно стискав її. Йому снилось, мабуть, щось дуже погане. Нарешті заснув і я. Коли прокинувся, надворі вже сіріло. Починався день «Великої середи».

Цього холодного туманного ранку ми так померзли, що аж зубами клацали. Тімко пішов до ляди. Ми навіть і не дивились у той бік, вдаючи, ніби це нас зовсім не обходить. Незабаром він приповз назад і сказав, що люк, як і раніше, замкнений. Ми мовчки кивнули головами.

— Я так і знав,— буркнув собі під ніс Йошка.

Фері зараз виявляв інтерес тільки до свого шлунку. Він був голодний. Мене, як і всіх, мучила спрага, але я мовчав. Навіщо? Коли знову почнеться дощ, роззявлю рота і нап'юсь. Так буде найкраще.

— Слухай, Андріш, у мене в голові паморочиться,— шепнув мені на вухо Аттіла. Він був блідий, аж зелений. Всі інші теж мали жахливий вигляд.

— Не бійся, братіку,— сказав я йому,— зараз що-небудь придумаємо.

Ми поповзли до того краю даху, що виходив на вулицю. Мали надію побачити когось, хто б допоміг нам вийти з цього скрутного становища.

На перший погляд здавалось, що ми зовсім одні, що дах навпроти — безлюдний; темні вікна похмуро дивилися на вулицю вибитими шибками. Ніхто тепер не був такий сміливий, щоб показуватись танкам, як у перші дні. Ще кілька днів тому ми з вікна розглядали у бінокль вулицю, як театральну сцену. Тепер ми опинились у самому центрі боїв, і виглядати та висуватись було небезпечно. Ми ще раз пильно обстежили весь дах і знову зважили всі можливості вибратись звідси. Це скидалось на те, як людина в сотий раз безнадійно вивертає кишені, шукаючи загублену авторучку. Ми тільки те й робили, що радились, але нічого розумного придумати не могли.

Аттіла якийсь час слухав мовчки, потім боязко запропонував:

— А що, якби розірвати мою сорочку, прив'язати до гвинтівки і вивісити? Вона біла, з танків, певно, побачать. Нас взяли б у полон, але там все одно краще, ніж тут.

— Дурень,— вишкіривши зуби, гримнув на нього Йошка,— дурень і шмаркач! Невже ти думаєш, що ми самі поліземо в пастку? Поки вони розберуться в чому справа, можуть запустити в нас кілька снарядів. Я краще згоден лізти вниз по стіні.

— Ще може повернутися Жаб'ячий Рот,— сказав Діні безсилим непевним голосом.— Може, до обіду він і прийде... Почекаймо до обіду. Давайте поспимо. Не знаю, як ви, а я дуже стомився....

— Це від голоду,— відповів Лаці.— І чим довше чекатимемо, тим більше втрачатимемо сили. Я думаю, що треба зважитись на цю акробатичну вправу. Сьогодні ввечері, коли стемніє... Можна було б рискнути і з двору, коли на балконі нікого не буде. Якщо ви згодні, я спробую... Я ж був найкращим гімнастом класу і вже казав, що нічого не боюсь, повірте мені.

Я глянув на нього і похитав головою.

— Ні,— сказав я.— На це ми не можемо погодитись. Чому саме ти мусиш іти на це діло? З таким же успіхом може спробувати хтось з нас. Ти не спритніший за всіх. І те, що можеш зробити ти, можемо й ми. Киньмо жеребок. Аттіла, звичайно, ще занадто малий. Хай замість його імені моє буде двічі.

Ми ще раз оглянули подвір'я, і хоч як дивились і примірялись, балкон все одно був надто далеко. Тут міг щось зробити тільки цирковий акробат. Відважитись на це — значить, піти на самогубство... Ми відповзли назад, до краю даху, що виступав на вулицю, і я звернув увагу на одне місце, звідки порівняно легше можна було б спуститись.

— Погляньте туди,— показав я.— Під слуховим вікном можна пролізти, а звідти дістатись до виступу, що йде аж до самого рогу. Там можна стати ногами на дашок балкона. Хоч він і з тонкого заліза, але витримає та й вхопитись є за що. Потім відпускаєш руки — і на балконі... А далі — як вже пощастить. Можна вигадати якусь казку, вийти у коридор, і пробратись у нашу квартиру.

Хлопці напружено і уважно слухали. Вони довго розглядали цю частину будинку. План здавався вдалим, і я бачив, що їм він припав до душі. Приймали його повільно, кожний додавав щось своє. Йошка запропонував здійснити цей план надвечір, щоб не наражатись на зайву небезпеку.

— Ну, хлопці, тягнімо жеребок! — сказав Діні.

У мене в кишені був маленький блокнотик. Лаці знайшов у піджаку обгризений олівець. Веснянкуватому доручили писати імена, а також витягувати папірці, бо він був наймолодший. Коли дійшла черга до мого імені, він нізащо не хотів писати його двічі. Але я наполягав на цьому, і оскільки він огинався, я стиснув йому руку так міцно, що у нього аж сльози виступили на очах.

Готувались ми до жеребкування довго, адже часу було досить. Голод і нервове напруження мучили чимдалі дужче. Десь опівдні ще раз оглянули дірку, яка вела в кімнату. Ляда й тепер була замкнена. Тоді ми поскидали згорнуті папірці в Аттілину шапку і добре їх перемішали.

— Ну, тягни! — сказав Діні малому.— Тягни зразу той папірець, за котрий візьмешся.

Веснянкуватий заплющив очі, зблід, як смерть, і тільки тоді глянув на нас, коли прочитали ім'я. Це був не я, хоч я мав на це більше шансів. Він витяг ім'я Йошки Лампа.

Йошка знизав плечима і в'яло посміхнувся. Тепер він сам зблід, як щойно веснянкуватий. В його глибоко посаджених очицях з'явилось занепокоєння, але він удавав з себе хороброго.

— Дарма, мені хоч би й зараз іти,— вихвалявся він.

На щастя, туман скоро почав сідати, і ми сподівались, що вже після обіду Йошка зможе вирушити. Ще раз уважно оглянули маршрут, і кожний давав йому поради, але Йошка не хотів уже ні слухати нас, ні дивитись у прірву.

— Я вже й так все знаю,— сказав він і поповз до димаря, щоб ще трошки передрімати.

— Набирається духу — сказав Діні.— Дайте йому спокій. Хай спочине.

Минула ніч здалася нам довгою, але ця «Велика середа» спливала ще повільніше. Хвилини повзли якось болісно, від голоду дедалі більше смоктало і нило під грудьми. В скронях стукало. Тепер ми вже напружено чекали, поки смеркне, чекали темряви більше, ніж учора світанку. Але коли все навколо нас затягло тонким серпанком, коли Йошка Лампа перед тим, як іти, потягнувся, сильно позіхнув і ще раз потягнувся так, що аж кості затріщали,—саме в цей час з боку бульвару знялася стрілянина. Постріли раз у раз наближались. Згодом з протилежного будинку заговорив кулемет. Він був так вдало замаскований, що навіть ми не бачили, хто там стріляє.

Внизу зашуміли танки і почався такий бій, якого, може, ще ніколи не було. Ми знову зіщулились під димарем. Раптом будинок здригнувся від сильного вибуху; наче лавою вулкана, засипало нас порохом та уламками цегли. Згодом вибухнула міна, і коли я розплющив очі, то побачив, що верхню частину димаря відбило, і ми лежимо тепер беззахисні. Тепер вже не було де сховатись... Всі загинемо тут... Дві кулі просвистіли поруч і врізались у дах так близько, що у мене одразу ж промайнула думка, чи не влучили вони в когось. Мені здалося, ніби я почув чийсь стогін... Очі мої мимохіть розшукували веснянкуватого і Лаці Тімко. Вони лежали ниць, затаївши подих. В думці я попрощався з ними... Та від усього пережитого я вже так зачерствів, що прощання було безболісним. Така їхня доля, якщо вони загинули. Слідуюча куля, може, влучить в мене. Якби я знав, за що борюсь, то стріляв би, поки б'ється серце. Але я не знав, вже давно не знав... Я чекав, коли знову засвистять кулі...

Танки повернулись і почали обстрілювати будинок навпроти. Коли кулемет на даху протилежного будинку, нарешті, замовк, вулиця затихла, і гул бою поволі віддалився.

Згодом все вщухло, і в цій мертвій тиші все ясніше й ясніше чувся стогін. Серця наші стислись... З-поміж цегляних уламків обережно підводились голови. Тільки один лежав нерухомо... Дюсі Кочіш. Його обличчя було засипане вапном і порохом, а очі заплющені. З рота текла кров. Мабуть, куля влучила в легені, але свідомості він не втратив.

Ніхто з нас не знав, що треба робити в таких випадках. Ми не знали й того, як тяжко поранений Дюсі. Нас охопив жах. Діні трохи підвів голову Дюсі, підтягнув його трохи вище, щоб йому було зручніше. Я намацав його пульс. Пульс був слабий. Через деякий час Дюсі розплющив очі, і погляди наші зустрілись. Першу мить, здавалось, він не знав, де знаходиться, але поволі його блукаючий погляд ставав більш зосередженим.

— Мене підстрелили? — спитав він і сам відповів: — Так, мене поранили... Але не дуже болить... Це, мабуть, несерйозна рана...

— Так, так, здається, рана несерйозна, я теж так думаю,— сказав я, не вагаючись.— Ти не бійся, ми зараз приведемо лікаря. Не бійся...

— Я не боюсь,— відповів він слабим голосом.— Лікаря теж не треба. Побачиш, мені зараз стане краще.

Ми оточили його, і я бачив, як усі тремтять з переляку.

Аттіла тремтячим голосом шепнув мені на вухо:

— Швидше білий прапор!... Хто зна, що з ним таке.

А Діні гримнув на Йошку:

— Чого ждеш? Не роззявляй рота на Дюсі, а вирушай негайно!

Але Йошка був зовсім зломлений душею й тілом. Було боляче дивитись на нього. Він так перелякався, що вся його хоробрість зникла. Маленькі очі аж потонули у повному обличчі, голос відняло, і він тільки хитав головою. Нарешті простогнав:

— Я не... тепер... тепер не можу.

І дійсно, у нього навіть коліна тремтіли.

Відпустивши руку Дюсі, я поповз на край даху. Я розумів, що тепер треба берегти кожну хвилину. Лежати безпорадно біля Дюсі було б страшніше, ніж стрибнути у прірву. Але я не стрибну, я мушу бути обережним, адже треба рятувати товариша.

Коли я вже пройшов половину відстані, мене гукнув Лаці.

— Дюсі тебе шукає,— сказав Лаці, підповзаючи до мене.— Давай мерщій назад. Як тільки ти пішов, він знову занепокоївся, і очі у нього помутніли. Без кінця повторює твоє ім'я і такий схвильований...

Я поповз назад і, справді, почув: «Андріш, Андріш», але він говорив таким голосом, від якого у мене защеміло серце. Я сів і знову взяв його за руку.

— Добре,— шепнув Дюсі,— я тільки хотів сказати, щоб ти сів біля мене. Тримай мою руку і розказуй що-небудь.

Говорити тепер... Це було важче за все. Я не знав, про що говорити, та й горло у мене стислось від жалю, і я мало не заплакав. Що я можу йому сказати?

Але, набравшись духу, я почав:

— Ти видужаєш і підеш додому, Дюсі Кочіш... а матуся рідна зустріне тебе на порозі. Вона обніме тебе і приголубить... і буде мир, правда переможе! Бо ж правда завжди перемагає.

Я аж сам злякався. Чого це я говорю таким казковим, монотонним голосом, як учора до Аттіли? Чи добре це для Дюсі?

Потім, дивлячись на нього, я зрозумів, що саме це йому потрібно. Може, він слова і не дуже розуміє, але мій голос заспокоює його.

— Говори ще,— просив він, коли я замовкав.

Так я, тримаючи його за руку, повторював те ж саме, наче це були слова якоїсь старої пісні.

Хлопці навколо завмерли і дивились на мене і на Дюсі, наче зачаровані.

— Підеш додому, і матуся рідна зустріне тебе на порозі. Матуся рідна жде тебе, вона обніме і приголубить тебе. Підеш додому, і матуся рідна...

Незабаром знявся сильний вітер. Ми тремтіли від холоду, і Лаці накрив пораненого брезентом. А я не переставав повторювати одне й те саме і в той же час думав: «Що буде з нами, якщо і «Великий четвер» застане нас тут, а Жаб'ячий Рот не прийде? Може, тут, на даху, і позамерзаємо?» Руки й ноги у мене заклякли. Розказуючи Дюсі казку, я дмухав собі на пальці і так нервував, що почав гризти нігті, як колись у дитинстві. Думав я і про те, що коли Дюсі затримає мене біля себе надовго, надворі зовсім стемніє, і я не зможу нікуди податись, бо не бачитиму нічого далі свого носа. А визволитись звідси треба за всяку ціну!

Ми клацали зубами від холоду, а на лобі Дюсі виблискував холодний піт. Мені треба б піти, та Дюсі ніяк не випускає моєї руки. А хлопці ждали чогось, сидячи з роззявленими ротами, ніби їх хтось заворожив. Мене мучила тільки одна думка: що робити?

Нарешті Дюсі заплющив очі. Мабуть, заснув. Я покликав до себе Тімко, і той зайняв моє місце, взявши обережно руку Дюсі в свою. Він зрозумів мій намір. Таким же монотонним голосом, як і я, він почав:

— Підеш додому...

А я поповз на край даху...

X

Уже стільки разів я продумав деталі переходу на балкон, що всім тілом відчував потрібні для цього рухи. Я глянув з даху вниз — вулиця була безлюдна. Вхопившись за ринву, я почав спускатися по ній. Згодом я намацав ногами перший виступ і без будь-якого хвилювання поліз убік по стіні.

Скоро і легко я добувся до відчиненого віконця, що вело на горище. Я заліз в нього, щоб подивитись, чи не відчинені часом двері на сходи. Але вони були міцно замкнені зсередини. З досадою побрів я назад до віконця і виліз через нього. Мені не слід було затримуватись тут, бо коли я знову зібрався лізти вниз, мене раптом щось зупинило. На лобі виступили краплини холодного поту, і в голові так запаморочилось, що я мало не знепритомнів. Довелось напружити всі сили, щоб не стрибнути назад на горище. Кілька хвилин я сидів на одному місці, згорнувшись клубочком. Мене охопив відчай і страх. Минали хвилини, а може години, я гарячково вчепився руками у віконце і прилип до нього всім тілом, ніби це було єдине на весь світ надійне місце. Коли я на мить глянув угору, на дах, то побачив, що хлопці слідкують за кожним моїм рухом. Зібравши всю свою волю, я знову поліз униз, і зразу ж відчув себе краще. Але до самої смерті не забуду тієї страшної хвилини, того жахливого почуття, яке пройняло мене, коли я сидів якийсь час біля слухового віконця... Я намацував ногами виступи. Нарешті, побачив під собою балкон і відчув, як відлягло від серця.

Я щосили відштовхнувся, стрибнув і боляче вдарився ногами об балкон. Приземлився не так, як розраховував,— не з краю, а на самій середині балкону, якраз навпроти дверей у кімнату. Я хотів швидко скочити під стіну, але було вже пізно — з кімнати мене помітили. Витріщивши очі, звідти злякано дивився на мене хлопець. Якусь мить ми мовчки розглядали один одного. Кожний чекав, хто ворухнеться першим. Тоді я рішуче відчинив двері. В напівтемній, бідно обставленій кімнаті сидів на дивані хлопчина. Блідість його овального обличчя ще більше підкреслювали тонкий ніжний ніс і вузькі безбарвні губи. Але його сповнені страхом чорні, як вуглини, очі трохи заспокоїли мене. Я підійшов до нього ближче. Він сидів на дивані, загорнувшись у ковдру, але я бачив, що він, мабуть, трохи вищий за мене на зріст і одноліток зі мною. Тому я навіть не думав звертатись до нього на «ви».

— Не бійся мене,— сказав я пошепки.— Я не зроблю нічого лихого. І зброї у мене нема. Якщо хочеш, обшукай мене. Про одне тільки прошу: не говори голосно і не кричи. Нехай, крім тебе, ніхто не знає про мою присутність тут. Допоможи мені!

Хлопець не підвівся, не обшукав мене і не закричав. Погляд його уже не був такий переляканий.

— Говори, що тобі треба,— сказав він теж пошепки,— як ти сюди потрапив?

«Ну, тепер,—подумав я,—розповім йому якусь казку. Нагорі я мав досить часу, щоб вигадувати різні історії. Вони тоді здавались мені одна кращою за другу. Та тепер всі ці казки здавались мені безглуздими; вони були такими далекими... І я вирішив: цьому хлопцеві не брехатиму. Очі його чисті, чесні — розкажу всю правду!»

І я розповів йому все, як було.

— Значить, це були ви? Ви стріляли з даху?— прошепотів він з виразом глибокого подиву на обличчі, коли я закінчив свою розповідь.— Як ви могли так робити?! Через вас... друга наша кімната зруйнована, у цій повибивало шибки. Весь поверх — самі руїни...

Я міг би йому сказати, що робили ми це «за батьківщину» або: «що значить в такі дні один поверх, один будинок, чи навіть половина міста?», але за цей час сталося багато такого, що збило мене з пантелику. Тому я мовчав.

Хлопець тим часом все розпитував: скільки нас на даху, як ми потрапили туди, і як мені

пощастило звідти злізти. Особливо його цікавило останнє.

Коли я розповів, як злазив з даху, він сумно поглянув на мене.

— Заздрю тобі,— сказав він коротко.

Спочатку я не зрозумів. Нічого такого, чому варто було заздрити, я в цьому не бачив. Якби довелось виконати такий акробатичний трюк вдруге, я пішов би на це без особливої насолоди... Коли згадую те жахливе почуття, яке охопило мене біля слухового віконця, то ще й тепер на лобі виступають краплини холодного поту. Але тоді я не мав часу пояснювати йому всього докладно.

— Може, колись... колись зустрінемось, я тобі про все розповім. Але зараз я мушу поспішати. Один з наших товаришів тяжко поранений, треба негайно привести лікаря. Випусти мене в коридор, але так, щоб ніхто не бачив. Пообіцяй, що не будеш стежити за мною. Подумай про пораненого хлопця нагорі, про те, як він страждає. Прошу тебе, не допитуйся більше, повір у щирість моїх слів і допоможи.

Може, мій погляд, а може, благаючий голос переконали його. Як добре, що зустрівся я саме з ним, а не з дорослим. Всі дорослі дуже обачливі, а цей хлопець зрозумів мене. Хоч його і вражало те, що ми накоїли, але серцем відчував, що мусить нам допомогти.

— Вдома нікого немає,— сказав він.— Не бійся. Батько пішов до сусіда. Він слюсар, а у сусіда зіпсувався водопровід. У нього в ці дні багато вільного часу, і він сердиться, що не може йти на роботу і змушений сидіти дома. А матері в мене немає... Можеш спокійно вийти, відчини собі сам двері. Я не піду наглядати за тобою, бо мені ходити важко. Навіть до дверей тебе провести не можу....

Він підвівся, скинув з себе ковдру і простягнув руки до милиць.

На цей раз здивувався я: хлопець був одноногий.

— Бачиш,— сказав він,— чому я позаздрив, коли ти розповів, як спускався з даху. Тобі нічого боятись, я не побіжу слідом.

Я стояв, наче вкопаний, і біль здавив мені серце.

— Так ти...

— Мене звуть Йошка Петрі,— допоміг він мені.— Я не забув, що ти пообіцяв прийти колись і розповісти, за що ви боролись. Я чекаю на тебе!

— Добре,— відказав я,— і пробач мені... Ти і всі пробачте. Ми хотіли, щоб було добре... Нам в ці дні також було дуже важко. Але зараз я мушу йти, Йошка. Я ще раз, сто, тисячу разів дякую тобі за все....

Несподівано для самого себе я обняв його і міцно притиснув до грудей. Потім вийшов у сусідню кімнату і крізь скляні двері глянув у коридор. Вибравши хвилину, коли там нікого не було, я відімкнув двері і тихенько вийшов. Ключі від нашої квартири я міцно стискав у руці. За кілька хвилин я був уже в квартирі; вона зустріла мене непривітно. Кімнати наче осиротіли і лякали пусткою. Я зразу ж кинувся до дверцят, що вели на дах, і відсунув засувку. Коли бетонна ляда відчинилась, на мене зверху глянуло п'ять пар очей, що жадали свободи. Хлопці були брудні від сажі і стомлені пережитими злигоднями.

— Швидше, швидше,— квапив я їх, хоч у цьому й не було потреби. Вони щодуху один по одному стрибали в кімнату. Але я з нетерпінням чекав шостого... Діні і Лаці Тімко обережно спустили його вниз останнім.

Дюсі був непритомний, він лежав тепер перед нами на дивані з заплющеними очима і вже не просив, щоб йому про щось розповідали.

Відразу я забув і про страшний шлях з даху, і про Йошку Петрі, і взагалі про все, що сталося в ці дні зі мною. Я неначе знову опинився на дахові, тримав руку Дюсі і повторював: «Підеш додому, там твоя матуся...»

О, якби він озвався до мене зараз, як там, на даху: «Андріш, Андріш!»...

Але тепер Дюсі вже не кликав мене, і я вже пошкодував, що залишив його на якийсь час. Може, він шукав мене і подумав, що я покинув його в біді?

— Не можна гаяти жодної хвилини,— підганяв нас Діні.— Дюсі ледве дихає. Несімо його... мерщій!

— Це тобі лише здається,— махнув рукою Йошка.— Можна піти, звичайно, хоч і зараз, але я хотів би спершу щось з'їсти.

— У цю квартиру більше не повернемось,— зробивши гримасу, сказав Павіач.— Не бачити мені її більше, як своїх ушей, але якусь річ на пам'ять захопити з собою можна.

Лаці теж оглянув усі кімнати. Нам здавалось, що ми дуже довго прожили тут разом, і квартира ця не була нам зовсім чужою. Але тепер тут все було таке суворе, вороже.

— Немає ніде ні записки, ні листа,— сказав Лаці.— Жаб'ячий Рот забрав з собою все, що міг, і покинув нас, не сказавши жодного слова.

— Він ще пожаліє! Ми відплатимо йому за це! — лаявся на весь голос Йошка.

Я подивився на Дюсі,— він лежав на дивані блідий, як стіна. Схоже було, що він вже мертвий. Але як за це відплатити? У Жаб'ячого Рота тільки одне життя, а цього мало, щоб поквитатись за все, що він накоїв.

Ми з Лаці загорнули Дюсі в шерстяну ковдру, потім обережно підняли його. Всі ще раз, востаннє, обвели поглядом кімнату і вирушили в темне, бурхливе місто. Ми вже не боялись, що натрапимо на когось. Двірничка знала Діні, якого Жаб'ячий Рот відрекомендував як свого молодшого брата.

Коли жінка вийшла з своєї квартири, Діні байдуже, ніби між іншим, сказав їй:

— Це мої друзі. Вони завітали до мене ще перед обідом, але через стрілянину застряли тут. У цього бідолашного влучив осколок,— показав він на Дюсі,— ми хотіли викликати лікаря сюди, але телефон не працює. То ми вже самі йдемо... Може, пощастить дістатись до лікарні.

Худорлява двірничка дивилась на нас злякано, але в її погляді можна було прочитати і жаль. Вона принесла ключ і відчинила ворота.

— Тільки обережно. На бульварі ще б'ються.

Ми вийшли на вулицю. Вона мала вигляд передової лінії фронту. Бічні вулиці теж розриті, більшість будинків пошкоджена. Із-за танків націлились на нас гвинтівки, але коли там побачили, що ми несемо пораненого, дула опустились. Ще кілька хвилин,— і ми опинились у центрі бою, поруч з кіліанськими казармами. Якби ми не загартувались за останні кілька днів, то, може, й злякалися б стрілянини і не пішли б далі. Але ми вже нічого не боялись, а хоробрих куля минає. Обережно пролазячи між розірваними трамвайними рейками, згорілими танками і купами цегли, ми, нарешті, дісталися до лікарні Рокуш.

— Навіщо нам усім іти туди? — промимрив, затинаючись, Йошка.— Цим тільки звернемо на себе увагу, нас розпитуватимуть, почнуть докопуватись... Вам я тепер вже не потрібний... І живу я ось тут, близенько... Може, ще зустрінемось десь, адже вогонь тільки розгорається, а я спати не збираюсь...

На вулиці Ракоці з будинків виривався дим і язики полум'я. Павіач з палаючими від захоплення очима вдивлявся в далекі руїни, з яких клубочився дим. Що це там може бути? Універмаг?

— Я теж піду, хлопці,— нарешті вимовив він хриплим голосом.

Лаці і веснянкуватий Аттіла нізащо не відійшли б тепер від нас.

У прийомній і в коридорах — безліч ліжок. Здавалось, що ми потрапили у військовий госпіталь. Медсестри і лікарі у білих халатах мали страшенно стомлений вигляд. Вони, мабуть, вже кілька діб підряд не спали. Ми стали в кутку і чекали, поки вийде хтось на телефонний виклик швейцара. Тепер ми не боялись і не думали про те, що сказати — на допити тут ніхто не має часу. Аби тільки скоріше вийшов лікар...

Час минав надто повільно, кожна хвилина здавалась годиною. Нарешті, принесли носилки і поклали на них Дюсі. Він лежав нерухомо, обличчя його було біле, як папір, він ледве дихав.

«Зараз буде лікар,— думав я,— той зробить чудо...»

Згодом прийшов і лікар, й Дюсі понесли в операційну.

А ми ще довго стояли в закутку коридора, виглядаючи на вулицю, де все поволі заволікалось темрявою. Стемніло. Всі ми були такі стомлені, що ледве стояли на ногах, але ніхто і не думав сідати.

— Мабуть, роблять операцію,— пошепки кілька разів сказав Аттіла.

— А може, про нас забули,— думав уголос Лаці.

Час від часу з операційної хтось виходив, але ми ніяк не наважувались спитати про Дюсі. Нам було страшенно жарко, від різкого запаху ліків і лікарні лоскотало у носі. Після тривалого перебування надворі це задушливе повітря було нестерпним. Веснянкуватий скаржився на головний біль, а я почував себе таким легеньким, що, здавалось, ось-ось здіймусь і полечу в небо. Вже другий день ми нічого не їли. Навколо все поринало в туман. Обпершись об стінку, ми дрімали. Аттіла мало не впав на мене, так міцно заснув. Згодом за вікном почало світлішати; темрява змінилась якоюсь сірою, брудною запоною. Я тримався за підвіконня, бо земля піді мною хиталась, ніби я стояв на кораблі...

«Настав день «Великого четверга»,— подумав я. Якийсь час я був зайнятий думкою про те, чи повернеться, нарешті, Жаб'ячий Рот, щоб відчинити дверцята, які ведуть на дах...

І коли ми почали поволі просипатись, до нас, теж ніби уві сні, підійшов лікар у білому халаті. Він зняв окуляри, дмухнув на них, ретельно витер, потім подивився на нас стомленими і сумними очима.

— Ви принесли сюди Дюсі Кочіша?

— Т-так, прошу вас,— промимрив блідий, як смерть, Діні.

— Він помер,— сказав лікар.— О третій годині ранку. Куля влучила в легеню. Внутрішній крововилив. Ми зробили все, що можна було в такому разі зробити, але врятувати хлопця не змогли.

Стіни і все навколо попливло перед очима. Я стояв, безтямно дивлячись вперед, на лікаря, і коридор раптом наповнився химерним дзижчанням. Здавалось, все, навіть вітер, що проникав крізь вікна, повторювало: «Підеш додому, матуся рідна чекає на тебе...»

Вітер дужчав, мене трусило від холоду, все тіло тіпалось, зуби клацали. А вітер продовжував гудіти: «Обніме і приголубить тебе...»

Вітер підхопив лікаря, залопотів полами його халата і поніс аж до дверей операційної, а звідти назад до нас...

Але насправді лікар стояв на місці нерухомо.

Холодними, як лід, руками я взявся за чоло. З очима у мене теж ніби щось трапилось—я майже нічого не бачив.

Аттіла ридав на весь голос, анітрохи не стримуючись, як маленька дитина. По його округлому обличчю струмочками стікали сльози. Він сховався за білий лікаревий халат і, захлинаючись від ридань, смикав його.

— Неправда, неправда! Цього не може бути! — кричав він.

Лаці вхопив мене за руку і, міцно зціпивши зуби, до болю стиснув її. Очі його були тепер темносині, подих гарячий, і він, ніби заспокоюючи сам себе, сказав:

— Не так вже й страшно... Бачиш, не треба боятись. Він тільки лежить і спить, тихо, спокійно...

— Ви повідомите його рідних?—спитав лікар, окинувши нас ще раз отупілим поглядом.

— Прошу вас ласкаво, надішліть краще офіційне повідомлення,— відповів Діні тихим, тремтячим голосом.

Раптом Лаці вийшов уперед, ніби його штовхнула якась незнана сила. Він наче хотів щось сказати, але боявся. Його обличчя і шия зробилися червоніші за обвітрені руки. Кусаючи собі губи, він простогнав:

— Можна ще раз глянути на нього?... Ще раз, востаннє?

Лікар дозволив.

Ми всі могли увійти в кімнату, але тільки білявий Лаці Тімко пішов попрощатися з товаришем. Ми вже йшли, низько посхилявши голови, по коридору до виходу, коли він наздогнав нас.

— Так воно і є,— сказав Лаці тихо,— так, як я думав. Ще ніколи Дюсі не був такий лагідний і спокійний. Він лежить, ніби йому сниться щось гарне...

І раптом худенький білявий Тімко зупинився, приник обличчям до стіни, і сльози залили його милі сині очі...

Ранок був туманний, димний і страшний. Я йшов, хитаючись, ніби серед розбурханого моря, і міцно тримав за руку малого Аттілу. Він пересувався ще непевнішими кроками, тремтів усім тілом і не переставав ридати. Я не міг покинути його зараз одного.

— Я проведу тебе додому, годі вже. А то дома ще не впізнають тебе...

Я завжди боявся за Аттілу, а за сильного, сміливого Дюсі ніколи. Дюсі не потребував захисту, він був для мене зразком у всьому.

Діні попрощався з нами на вулиці Вешелені, а Лаці біля площі Клаузал. Очі його і тепер були повні сліз, а куточки рота смикались.

Аттіла жив на площі Барош. Ми ледве пробились туди. Вже стоячи біля воріт, він довго не відпускав мою руку.

— Я прийду до тебе, може, ще сьогодні, найпізніше завтра.

«Все одно мене не випустять більше на вулицю»,— подумав я, але не відповів нічого, тільки поплескав його по плечу.

— Іди спокійно,— сказав я йому,— і не плач більше!

Аттіла з вдячністю подивився на мене блискучими косими очима і пішов, шморгаючи носом. Ще кілька разів він озирнувся через плече і незабаром зник за поворотом сходів.

А мене ноги мимоволі понесли у той бік, де жив Дюсі. Я мушу говорити з його матір'ю, мушу розповісти їй про все... Я піду туди. Так, це зараз найважливіше для мене.

І ось я на їх вулиці... вже перед будинком. Біля воріт зупиняюсь. Ні, це важче, ніж злізти з даху. Важче, ніж повзти від слухового віконця до балкона. Я бачу перед собою матір Дюсі — гарну каштановолосу жінку — такою я уявляв її з Дюсіних слів. Волосся у неї вже не каштанове... вона, певно, посивіла. У неї нема чоловіка, нема нікого... це був її єдиний син.

Раптом я повернувся і важкими, олов'яними ногами пішов назад. Прийду іншим разом... колись, коли наберусь сміливості.

Я повертався повільно, втомлено ступаючи ногами, з важким тягарем несплаченого боргу за плечима. Уже зовсім розвиднілось. «Настав день «Великого четверга»,— подумав я.

Це був найважчий ранок у моєму житті.

XI

Минуло два тижні, як я пішов з дому. Якраз два тижні тому, в четвер, я відійшов від крамниці, де стояв у черзі за смальцем. Тепер мені здавалось, ніби не був вдома цілий рік. Я повільно піднімався сходами наверх, і вже в коридорі серце моє шалено закалатало, а коли підійшов до кухонних дверей, мене пройняв страх: хто дома, і що скаже мати? Ноги тремтіли. Я довго стояв під дверима і не наважувався постукати. Тоді мати — ніби відчула серцем, що я повернувся — підійшла до дверей і впустила мене.

На газовій плиті грівся утюг, на столі лежала гора випраної білизни. У червоній каструлі кипів суп. Як смачно пахне... З розкритої каструлі підіймається пара.

— Мамо! — сказав я.— Рідна моя матусю! — і так хотілось додати: «Я дуже голодний».

Мати навіть не обняла мене, не пригорнула, тільки зблідла. Вона трохи постояла навпроти мене, потім сіла на табуретку і безсило опустила руки на коліна. Вигляд вона мала страшенно стомлений. Глибоко й важко зітхнувши, мати на якусь мить заплющила очі, потім звела на мене сповнений докору погляд і проговорила:

— Значить, повернувся!

І все. Добре, що вона сказала тільки це...

Вона дивилась на мене так, ніби мене не було вдома не два тижні, а цілий рік... Сумний погляд і зморшки навколо рота робили її якоюсь дивною, застиглою. Так, мати за цей час дуже постаріла.

Я довго вмивався під краном, потім дочервона розтер тіло рушником, сів на табуретку, і мати налила мені тарілку супу. Кілька секунд я тримав ложку в руці і не наважувався їсти. Я боявся, що шлунок не витримає, адже я вже так давно нічого не їв. Ложка в руці дрижала. Мати подивилась на мене, потім кивнула головою, мовляв: «Все розумію!».

— Ну, а тепер що? — спитала вона нарешті.— Заспокоївся? Треба було бунтувати?

Я тільки заперечливо похитав головою. Ми помовчали. У кухні стояла напружена тиша, тільки чути було, як я сьорбав з ложки.

Згодом мати знову сумно обізвалась:

— Коли ще збираєшся йти?

— Я більше нікуди не піду.

Мати тільки махнула рукою.

— Не вірю,— сказала вона стомленим голосом, безнадійно.

Я присоромлено, пошепки простогнав:

— Не гнівайтесь на мене, мамо.

— Це я винна, бо ставилась до вас надто поблажливо.

Мати взяла тарілку і ще раз налила мені супу. Потім ще. Суп здавався мені дедалі смачнішим. Тепер я вже не їв, а жадібно вливав у себе гарячу рідину. Коли я підвівся, то відчув, ніби живіт набитий камінням.

З кімнати прочинились двері, і на порозі з'явилась Хенні.

— Ти вдома? — спитали ми одне одного майже одночасно.

Моя неласкава, пихата сестра підбігла, обняла мене і заплакала.

— Андріш, милий! Де ти блукав? Що ти робив так довго?

Вона засипала мене запитаннями, допитувалась про все докладно, не так, як мати, яка, ма-

буть, боялась дізнатися, що я вчинив щось жахливе.

Спочатку я ухилявся від прямої відповіді, відповідав запитаннями на запитання.

— А ти коли повернулась додому?

Виявилось, що Хенні прийшла додому того самого дня, коли я втік. Кілька членів гуртка Петефі просиділи зо два дні у одного з них на квартирі. Вони вигадували різні плани, але потім перелякались і розбіглися. Згодом вони з'явились до Комітету революційної молоді[1], взяли зброю, але так і не застосували її, бо тільки писали заклики. Однак Хенні і в цьому вже не брала участі. Ферке позавчора кудись подався, залишивши записку, що не може тут більше жити... Він втік до Австрії, кинув усе, і Хенні...

— Ти брав участь у боях? — спитала сестра, коли вже все розповіла про себе.

Я тільки кивнув головою і від сорому опустив очі додолу, ніби розглядав носки черевиків, які і справді були дуже запорошені.

— Із зброєю в руках? — перепитала вона, наче не могла в це повірити.

Я тільки очима відповів «так». Мені було дуже важко, соромно. Але Хенні з гордістю подивилась на мене і знову хотіла обняти. Я відступив на крок назад і подумав: «Яка вона мавпа, моя сестра»... Тепер ми помінялись ролями. Тепер вже я дивився на неї, як на нікчему, а не навпаки. Мати, здавалось, не цікавилась нашими розмовами, вона стояла біля столу і байдуже прасувала білизну.

«Я хотів би говорити тільки з матір'ю,— думав я,— тільки з нею».

У кімнаті на дивані лежала Агнеш. Вона читала. Побачивши нас з Хенні, вона кинула книжку і посадовила мене поруч себе. Її карі очі аж сяяли від радості. Хенні теж підсіла, і тепер вони вже удвох заохочували мене розповідати про свої пригоди. Я став героєм... З якою покорою дивився я колись на них... А тепер подумав: «Дурні дівчата!»

Кожне слово треба було витягувати з мене, наче кліщами. Мої пригоди! Я не міг хвалитися своїми пригодами. Якби мати надавала мені ляпасів, я б і не захищався. Це було б для мене краще. Все пережите за ці дні викликало жах. І той, хто втягнув мене у це діло,— останній негідник. Хіба я міг бути впевнений, що мої вчинки правильні?! В ці дні я багато дечого побачив! Я бачив згорілого радянського солдата у танку, бачив угорців з простреленими серцями. Для чого все це? За що? Може, як казав Ферке, це тому, що ми не були справжніми угорцями?... А чому ж не були, хто нам не дозволяв ними бути? А де тепер Ферке, оцей «справжній угорець?» Якщо він нічого поганого не зробив, то чому і від кого тепер ховається?... Чому він все-таки втік? Хенні тепер може, нарешті, побачити, яка це людина. Він навіть її покинув.

Незважаючи на це, Хенні кохає Ферке, як і раніше.

— Я теж піду за ним,— сказала вона, потупивши очі.

— Ти здуріла! — визвірився я на неї.

Але сестри почали гаряче пояснювати мені, що весь світ чекає нас з розкритими обіймами... Відень, Лондон. В Америці угорців зустрічають з букетами квітів... У кожній західній країні співчутливо ставляться до нас... Що ми тут залишаємо? Темну квартиру чи, може, дорожнечу? За кордоном все дешево і заробітна плата теж більша. За кордоном є все, чого тут немає: нейлонові панчохи, шоколад, апельсини...

— І свобода,—додала Агі, важко зітхнувши.— Свобода, за яку боровся і ти, Андріш.

Я тільки угукав і дивився на кінчики своїх черевиків. Чомусь мені пригадався герцог, який виступав по радіо. Він перший привітав нашу «свободу». Тепер, щоб потиснути йому руку, треба податися за кордон.

Агі відкинула назад своє кучеряве волосся і схвильовано, жваво пояснювала:

— Останнім часом я багато думала про те, що таке патріотизм. Я гадаю, що це лише фраза. Повір мені, батьківщина там, де себе добре почуваєш.

Хенні закинула назад свою гарну голівку, обличчя її зашарілось, і вона заговорила, наче сповідаючись:

— Я мрію про гарні плаття, про простору світлу квартиру і про те, щоб було багато, дуже багато грошей. Хіба це ганьба? Хіба це гріх? Адже це природна справа! Давай, Андріш, розберемось у цьому як слід. Людей це цікавить, вони про це мріють, воно їх штовхає на все. Ось чому на Заході життя краще. Я розумію, є й там люди, яким не везе, але більше таких, які досягають мети. Тоді вони будують своє життя, і їх більше нічого не цікавить, бо в них уже є все, чого бажали. Будемо говорити відверто: можливо, при соціалізмі буде краще, я навіть переконана, що буде краще, ніж при капіталізмі, але коли це буде?.. Люди на той час вже будуть свідомими і розумними. Але ми живемо сьогодні, і яке нам діло до майбутнього, кого цікавлять лише прекрасні ідеї?

Вона закусила губу і гнівно відвернулась. Чи, може, вона засоромилась? Переді мною раптом постав образ товариша Тушека. Він іронічно посміхався і, витираючи окуляри, кисло говорив: «Це смерть ідей, ось що настало. Люди борються за те, щоб не існувало більше ідеї, бо вона нікому вже не потрібна. Ми ситі нею по горло. Я вже давно не вірю ні в що...»

Агі ніби відгадала мої думки і почала розповідати про сусідів.

— Сусіди теж пішли. Бергери боялись, що вбиватимуть євреїв, як в сорок четвертому році, і залишили свою трикімнатну квартиру. Родина Паткаї теж пішла. «У нас тут як на бочці з порохом,— сказали вони,— ось-ось вибухне». Залишили все своє майно, взяли найнеобхідніше і подалися кудись.

— У нашому будинку ніхто не постраждав?— спитав я і помітив, що в Агі при цих словах здригнулися вії.

[1] Контрреволюційна молодіжна організація, що існувала в Будапешті під час заколоту восени 1956 року.

— Я тільки про наш поверх знаю: люди стали тепер неговіркі. Але я чула, коли забирали Фері Олаха. І батька його теж шукали. Ті люди казали, що батько Фері авош, бо працював колись у Міністерстві внутрішніх справ. Старого не було вдома, тому побили і забрали з собою сина. Фері ще й досі не повернувся. Кажуть, його вбили... Це вже брудна справа, перегинають палку. Адже він нічого поганого не зробив, вбили тільки за те, що вчився в Радянському Союзі.

— Тушек теж загинув,— обізвалась Хенні.— Хоч і завжди доводив, що він лише такий собі маленький член партії і ні за що не відповідає. Він сидів дома і запевняв, що з ним нічого не може трапитись. Та якось він вийшов за картоплею, потрапив у перестрілку і в нього влучила куля. Так ми його більше й не бачили. Його кімнату зайняв чоловік із зруйнованого будинку.

— Тут буде багато нових мешканців,— сказала Агі і підвелася з дивана,— бо сусіди один по одному їдуть за кордон. Кордон відкритий... можеш безплатно їхати куди завгодно, навіть в Коломбо або на Гаїті. Подумай, Андріш!

Я відчув, що в мені наростає гнів. Я подумав про Фері Олаха, і образ його злився з образом Дюсі Кочіша. У них обох були такі ясні обличчя й розумні милі очі. За що їх убили? За що вбили кращих людей?

— Їдьте собі на Гаїті,— крикнув я.— Їдьте, їдьте! Там небо блакитне і сяє сонце! Люди весь день танцюють і співають...

Агі теж розгнівалась і почервоніла, як зварений рак.

— Так, небо блакитне, і там воно скрізь красивіше й чистіше, ніж у нас. Тому і закрили його від нас, щоб ми не бачили.

— Чого ж ви не їдете, якщо так кортить?

— Так! Але мати про це й чути не хоче. Тобто, вона не хотіла, поки тебе не було вдома. Поговори з нею. Досі мати завжди слухала нас, а тепер затялась на своєму.

— А я й не збираюсь говорити з нею.

— Але ж тобі треба берегтися. Ти тримав гвинтівку в руках. Думаєш, якщо дізнаються про це, то по голівці погладять?

Хенні насупила брови, примружила очі і подивилась на мене суворим поглядом.

— Подумай про себе і про нас. Бо за твої вчинки притягнуть до відповідальності всіх.

— Не бійся, через мене вам не буде ніякого лиха,— відповів я.— Я обміркую, що робити. Але не тепер, бо в мене ще занадто важка для цього голова. Я ляжу. Не будіть мене, хіба що в дуже важливих справах. Може, просплю аж до завтрашнього ранку.

Я ліг на ліжко в маленькій кімнаті. Воно було вже досить старе і розхитане. Це було звичайне собі ліжко, безперечно, не царське... За кордоном у мене, можливо, було б краще... Бо там, кажуть, нема поганого... Та хай вірять у це всі, крім мене... А ці дівчата зовсім збожеволіли...

Я натягнув на голову ковдру і міцно заснув.

Уві сні я знову опинився з хлопцями на даху. Ми лежали біля кулемета, а навколо свистіли кулі. Лаці раптом упав, бо його поранило. Я нахилився над ним, і він звів на мене чисті блакитні очі.

— Це не так страшно,— сказав він.— Це зовсім просто, як бачиш... Тепер я засну...

Але обличчя його раптом скривилось від болю, і я побачив, що він страждає. Я став на коліна і взяв у руки гвинтівку. «Тепер моя черга,— подумав я,— умру чесно. Хай летить і моя голова».

Зненацька почувся сумний голос Дюсі, але його самого не було ніде видно:

— Чесно? Звідки ти знаєш, що чесно? А може, герої це ті, що стоять навпроти тебе на вулиці?...

...Потім я знову тинявся вулицями між руїн. Я біг, біг з останніх сил між згарищами, бо за мною гналися. Потім присів у куточку відпочити. Серед руїн лежав юнак із скривавленою головою. Це був Фері Олах. Я підняв його собі на спину, і раптом знову почулася тріскотнява і гул. Я побіг. Гул посилювався, від цокотіння кулемета лящало у вухах. Я вже знав — тут не буде порятунку, і не помилився... Мене незабаром наздогнали, повалили, налягли коліньми на груди і...

Я прокинувся від того, що хтось мене сильно трусив. В кімнаті було вже зовсім світло. Хенні нахилилась до мене:

— Андріш, прокинься, не стогни так страшно.

Я з докором подивився на неї:

— Я ж просив, щоб мені дали спокійно поспати, хоча б і до завтрашнього ранку.

— Але вже обід! Може ти захворів, що не можеш ніяк отямитись? Борсаєшся в ліжку і стогнеш, наче у тебе щось болить. Прийшов якийсь хлопець, каже, що ви разом працюєте в майстерні. Він хоче поговорити з тобою, от я й розбудила тебе.

Я ледве підвівся. Хитаючись, вийшов з кімнати і в кухні побачив Діні. Він був уже причесаний, вмитий, свіжий і виспаний.

Діні обперся об одвірок і тихо, майже пошепки, почав зразу з того, заради чого прийшов:

— Андріш, я не хотів іти, не поговоривши з тобою. Ми вже домовились з хлопцями. Післязавтра вирушаємо, бо той, хто тримав у руках гвинтівку, не може залишитись тут непокараним. Я не хочу дожидатись, поки мене притягнуть до відповідальності... Ми втечемо. Якщо хочеш, ходімо з нами...

Саме в цей час із кімнати вийшла мати. Вона підійшла до нас і стала, певно, чекаючи, поки я познайомлю її з Діні. Коли я їх познайомив, вона підсунула до нас стілець і сіла. Мати не приховувала бажання почути, про що йде розмова, і в її очах можна було прочитати підозру.

— Як ти гадаєш, коли ми знову зможемо піти на роботу? — спитав Діні і підморгнув до мене.

— Я пішов би хоч завтра,— відповів я щиро.

— Тобі, мабуть, вже набридло байдикувати. Що ти робив минулого тижня?

— Сидів дома, лежав, спав. А що ж мені було ще робити?

— Я теж. Дуже нудно... Ну, прощавай.

Я провів його до дверей, і там він встиг прошепотіти мені на вухо:

— У неділю о десятій годині ранку ми проїдемо повз ваш будинок. Я забіжу у двір і свисну. Подумай і роби, як хочеш.

І пішов геть.

XII

Наступного ранку прокинувся я на світанку. Вставати не хотілося. Навіщо мені було вставати? Що я робитиму? Весь світ навколо такий сірий і безнадійний! Я почав дрімати, поки не заснув знову, але це було ще гірше, бо цього разу мені приснився Діні. Ми пливли на кораблі далекими морями в Канаду чи, здається, в Австралію.

— Дурний той, хто не піде з нами,— розмахував руками Діні.— Великий дурень! Ніколи ще не було і більше не буде такої нагоди! Об'їдемо на пароплаві весь світ. Глянь, яке чудове синє небо!

Потім він знову почав говорити:

— Вертайся назад, Андраш Йоволт! Я знаю, що ти мрієш про повернення... Вертайся. Ти завжди був дурний, і тепер не порозумнішав. Жаб'ячий Рот втік, а з тебе вийде стрілочник.... Хтось же мусить відповісти за все. Залишайся вдома, так для тебе буде краще...

Нарешті, я встав і обтер усе тіло холодною водою, щоб освіжитись. Я старанно мився, але поганого настрою змити не міг. В сусідню кімнату, де жив колись бідолаха Тушек, вселялась якась стара. Я допоміг їй внести меблю, потім пішов по крамницях за продуктами. Мати вже не боялась, що я втечу. У бакалійній крамниці мене зустріли, як рідного сина. Огрядна, товста, як бочка, тітка Котас обняла мене. Мабуть, вона чула, що я довго не був дома, і зробила з цього висновок. Я ледве звільнився від її міцних обіймів.

— Наша молодь! Наша золота молодь! — мало не заплакала вона.— Ми пишаємось вами, сину мій!

Я зашарівся і не знав, куди очі діти від сорому. Раптом я помітив, що недалеко від мене серед покупців, мовчки, з міцно стуленими устами стоїть Жужа Олах. В її маленькі кіски були вплетені червоні стрічки, обличчя її виглядало змарнілим.

Ми добре знали одне одного. Вона ходить до школи в напрямі нашої майстерні. Раніше, ще як були малими, ми гралися разом у коридорі. Тепер Жужа дивилась так, ніби ніколи в житті мене не бачила. Я дуже хотів привітатися з нею, але вона не подала мені руки. Мені хотілось сказати: «Жужа, я чув, яке велике горе вас спіткало. Я вам співчуваю...» Але я не знав, як почати розмову.

Нарешті, вона озвалась, але її тихий голос звучав вороже.

— Краще не підходь до мене. Нас тепер усі обходять.

Я ще більше знітився.

— Мене не цікавить, що хто робить...

Вона ступила крок назад, і погляд її лишився таким же холодним, яким був щойно.

— Тебе це не цікавить, тебе, молодого героя?...

Жужа пішла, а я розгублено стояв на місці. Мене вже не тішило навіть те, що тітка Котас добре зважила квасолю й картоплю, навіть з походом.

Додому я повернувся в поганому настрої. Якась сестра з Червоного хреста саме принесла листа від Ферке. Хенні прочитала його тричі, кожному з нас окремо. В тому листі були всякі дурниці. Ферке живе ще в таборі, але майбутнє бачить в рожевих барвах. Він збирається до Нью-Йорка і чекає приїзду Хенні. Незабаром одержить дозвіл на в'їзд в Америку, і тоді сяде на корабель.

Через цей лист знову почалась колотнеча.

— Треба їхати, негайно їхати,— наполягала Хенні. Вона плакала і навіть залякувала матір.— Вирішуй негайно, якщо не для мене, то для Андріша.

— А я залишаюсь,— відповів я і вийшов, грюкнувши дверима.

Стара жінка, важко дихаючи, все ще вовтузилась у коридорі з своїми меблями. Її плисковате обличчя робило бідолашну схожою на манекен. Вона попросила мене допомогти їй внести до кімнати дві скрині і, поки я їх перетягував, весь час скаржилась на життя.

— Ваша квартира маленька й стара! Хіба в ній можна жити? Якби ти знав, синку, яку чудову квартиру нам розбили... А як добре ми жили колись! Мій покійний чоловік, царство йому небесне, був суддею у верховному суді, ще за старих добрих часів, перед війною. Ти навіть і уявити собі не можеш, як жили колись люди! Мене називали «ваше благородіє».... люди знали, що таке повага і честь. А тепер кожний мужик — пан. Та що говорити... Допоможи мені краще відімкнути цей замок. Дякую тобі, синку, називай мене просто тіткою Луці.

Я ледве відчепився від неї, а коли вискочив на вулицю, не знав, куди звернути. Хотілось бігти, провітрити голову, обміркувати як слід, що далі діяти.

«Чому мені так хочеться залишитись тут? Заради цього старого опудала чи тітки Котас? Заради колючого погляду Жужі Олах, яка дивиться на мене так, наче я вбив її брата? Хіба я зможу тут жити?»

Раптом в моїй голові, наче блискавка, промайнула згадка про старого дядька Шандора. «За минулі дні я наробив немало дурниць, і тепер вже не полізу зопалу ні в яке непевне діло. Треба з кимось порадитись. А з ким, як не з дядьком Шандором?»

Я пішов до нього, але його не було вдома. Шукаючи старого, я збився з ніг. Сусіди нічого певного не знали, казали, що вже два тижні, як не бачили його. Може, й він подався за кордон?...

Я вийшов хитаючись, немов після хвороби. Те, що я не застав дома дядька Шандора, було для мене великою неприємністю. Я відчув, що тепер лишився самотнім, і немає нікого, хто взяв би мене за руку. «Невже старий виїхав за кордон?» — не виходило в мене з голови. «Ні, не вірю! А втім, все може статись, адже за останні дні відбулось багато дивних пригод».

Борючись сам з собою і обдумуючи, що його робити, я плентався по вулицях, поки не опинився перед тим самим будинком на вулиці Пратера. Наче злочинець, якого совість тягне до місця злочину, я зайшов у двір.

Я вирішив заскочити до Йошки Петрі, якому обіцяв пояснити все. Зробити це мені було нелегко, однак, якщо не сходжу до нього сьогодні, то завтра мене, можливо тут вже не буде, і я не зможу дотримати свого слова...

Йошка дуже зрадів, коли побачив мене.

Мене пройняло гірке почуття. Я заговорив, щоб легше стало на душі, і дійсно відчув себе краще.

— Що ти думаєш далі робити?—спитав він.— З чого почнеш?

— Хочеться працювати,— відповів я тихо.— Хочеться обдумати як слід кожний свій майбутній вчинок. Але поки що я не бачу правильного шляху... Хто зна, шо тут буде?.. Один друг радить перейти кордон. Він мене кликав, але я ще не вирішив остаточно.

Безногий Йошка злякано дивився на мене широко розкритими очима.

— Коли вирушає твій друг?

— Завтра вранці, о десятій, він зайде за мною. До того часу мені треба вирішити, а це дуже важко.

Йошка Петрі довго мовчав, потім промовив з гірким розчаруванням.

— А я думав, що ти будеш моїм другом, що будеш часто приходити до мене. Адже я такий самотній, покинутий всіма!

Я відчував, що серце в нього аж розривається од відчаю. Очі Йошчині підозріло заблищали вологою, він спитав ще мою адресу, і коли я відповів, він, важко зітхнувши, проговорив:

— Як близько....

Дома я сів у кухні, де мати якраз варила вечерю. Ми довго мовчали, поки, нарешті, вона заговорила.

— Дівчатам вже не можна ради дати. Що нам робити, Андріш?

Я не відповів, бо не знав, що сказати.

— Мені вже все одно,— махнула вона рукою.— Повір мені, сину, я живу лише заради вас... Аби тільки вам було добре... Якби знаття! Але кого спитати? Весь світ збожеволів....

Знову настала мовчанка, потім мати продовжувала:

— Для матері діти — найдорожче в світі. Для своїх дітей мати готова на будь-яку жертву. Олахова жінка, сердешна, зовсім зломилась відтоді, як убили її сина. Та й про чоловіка її теж вже давно не чутно, одні вони тепер з дочкою... Як божевільні зробилися.... Бігають щодня, шукають між мертвими свого Фері. Бідолашна дівчина.... Якою серйозною вона стала! У неї такий вигляд, ніби її постійно хтось переслідує.

— Знаю! Бачив її,— сказав я, і до горла щось підступило.— А де може бути її батько? Невже і він загинув?

— Думаю, він вступив у нову армію... Оця жінка, що перебралась у Тушекову кімнату, щось дуже галаслива. Тільки її й чути! Вона кричить, що таким, як Олах, треба було розпороти животи.

Ми ще трохи погомоніли, потім я повечеряв і ліг спати. Думав таким чином позбутися дум, які не давали мені спокою. Спав недовго. Коли я прокинувся, було десь опівночі. Більше я вже не заснув, тільки повертався в ліжку з боку на бік. Нарешті, я вирішив, що не піду з хлопцями, залишусь вдома. Навіть якщо мене мають четвертувати. А четвертувати, певне, не будуть. Я хочу жити.

Коли, нарешті, прийшло рішення, я відразу відчув на серці велику полегкість. Обтерся з ніг до голови холодною водою і поснідав, як вовк. Мене вже не турбували ні сумний настрій і змучене обличчя Хенні, ні невпевненість матері, ані натяки Агнеш на те, що, мовляв, ми прогавили чудову нагоду...

«Я сам скажу матері, що нам робити,— подумав я.— Вона послухає мене, а не Хенні».

Задеренчав дзвінок. Я весело відчинив двері. Переді мною стояв Йошка Петрі. Обличчя його було червоне, як мак, на лобі виблискували дрібні краплини поту. Він стояв на порозі, важко спираючись на милиці.

Певно, коли він побачив мене вперше там, на балконі, на вулиці Пратера, то здивувався не більше, ніж я зараз.

— Заходь, сідай! Ти, мабуть, дуже стомився?

Йошка мовчки кивнув головою, пошкандибав у мою комірку і впав на ліжко. Він почав говорити лише тоді, коли я зачинив за собою двері, що вели до кімнати. Він не зводив з мене очей, очевидно, боровся з своїми почуттями.

— Я прийшов до тебе, Андраш, щоб сказати: якщо підеш, візьми й мене з собою...

На мене наче стеля обвалилась. Чи не збожеволів цей Йошка? Я глянув на нього таким переляканим поглядом, що він поспішив пояснити:

— Мені потрібен протез, а його тут немає. Кажуть, за кордоном можна дістати. Там роблять такі протези, на яких можна не тільки ходити, але й танцювати. Я став би здоровий, як дуб, такий, як й інші хлопці... Ніхто б і не помітив, що я на протезі. А тут навіть на милицях ледве ходжу. Тітка Марі, яка приходить до нас прибирати, інколи виводить мене на вулицю. Тепер я йшов сам і мало не надірвався, але коли ти підеш, хто допоможе мені?

Я слухав його і не знав, що відповісти. Ось переді мною сидить нещасний хлопець, що цілими тижнями не виходить на вулицю, рідко бачить людей, а проте й він вже знає, що за кордоном — рай. Хто про це міг йому сказати? Тітка Марі чи батько?

— Батько,— продовжував скоромовкою Йошка,— не чинив би перешкод, якби я пішов. Спочатку це його звичайно вразило б, але згодом він заспокоїться. Все одно йому зі мною морока. Він навіть вдома не буває. Якби мене не стало, батько міг би ще одружитись. А так йому це важко зробити. Хто схоче мене доглядати? А якщо мене за кордоном поставлять на ноги...

— І ти впевнений,— спитав я його, зовсім розгубившись,— що за кордоном лікарі настільки кращі за наших, що зроблять досконалий протез і все буде гаразд?

— Впевнений,— кивнув він головою,— тітка Марі казала і одна сусідка, яка іноді заходить до нас, теж казала. Вона приходить із своїм в'язанням, сідає біля мене і розповідає. За кордоном знають набагато більше, ніж у нас... Це моя остання надія,— додав він згодом.

Думки мої тепер знову змішались і впевненість зникла. Цей хлопець колись зробив для мене добре діло. Я сидів мовчки, потім глянув на нього і побачив, що моя відмова його б дуже вразила. І все-таки я спробував переконати його не йти, заспокоїти його і надоумити.

— Хіба ти зможеш пройти такий далекий шлях? Адже ти навіть сюди ледве дістався.

— Я йшов сам, і мене ніхто не тримав під руку. Якщо ти хоч трошки мені допоможеш, я зможу дійти. Я зберу всі свої сили для такої мети.

«Я зробив би для тебе все,— подумав я,— тільки не це. А що, як побачимо, що там все зовсім не так, як сподіваємось?»

Спочатку ми сперечались, потім мовчали й чекали хтозна-чого. Йошка очікував Діні, наче якогось чуда. Рівно о десятій годині знизу почувся свист. Я навіть не ворухнувся. Йошка знову почервонів, як мак.

— Андріш, ти не йдеш з ними? Через мене залишаєшся?

— Ні, я все одно не пішов би,— заспокоїв я його.— Я не хочу йти.

— Навіть у коридор не вийдеш, навіть рукою їм не помахаєш?

— Ні, це зайве.

Ми продовжували мовчати. Йошка почував себе винуватим переді мною і з глибоким розчаруванням опустив голову. Раптом у коридорі під вікном почулися кроки. Хтось постукав, спочатку в кухонні двері, потім до моєї кімнати. Я відчинив. Це був Діні.

— Хіба ти не чув свисту?

— Чув,— відповів я.— Чув, але вирішив залишитись вдома.

Діні подивився на мене так здивовано, що я зніяковів.

— Ой, який же ти осел,— похитав він головою.— Справжній осел! Невже краще мати землю батьківщини над головою, ніж чужу землю під ногами? Ну, що ж, залишайся, будь щасливий. Я пішов, на розі нас чекає грузовик.

— Грузовик?—перепитав я і блискавично скочив з ліжка.— Де ви дістали машину?

— Хай тобі про це голова не болить,— знизав він плечима.— Є машина... Нас везе батько одного мого друга.

Я глянув на Йошку, а він на мене. Очі його знову сповнились непевною надією. Він благально дивився на мене.

Перехопивши його погляд, Діні одразу ж усе зрозумів.

— Він теж хоче їхати? — кивнув він у бік Йошки.

— Так,— відповів я,— хотів би. Є ще одне місце на машині?

Діні кивнув головою:

— Хай їде.

— Але,— сказав я,— йому треба допомогти. Бачиш у нього лише одна нога.

— Не чухайся,— нетерпляче гримнув Діні,— якось вже допоможемо.

Я вийшов на кухню і сказав матері, що під'їду до кордону, подивлюсь, чи можна всією сім'єю перейти в Австрію. Треба спочатку роздивитись, якщо вже вирішили їхати. Просто так, наосліп, вирушати не можна. Іще додав, що повернусь сьогодні увечері або завтра вранці.

Мати так перелякалась, що навіть не мала сили стримувати мене. Вона тільки благала, щоб я був обережний і повернувся за всяку ціну.

Я одяг пальто і сказав Діні:

— Пішли! Цей хлопець — Йошка Петрі. Май на увазі: це він допоміг нам, коли я ліз з даху. Бережи його, якби не він, то ми давно були б на тому світі.

Діні від здивування роззявив рота. Навіть його великий ніс випромінював подив і повагу.

— Якщо треба буде,— то й на руках понесу його...

Ми допомогли Йошці підвестись і обережно пішли з ним по коридору.

Йошка йшов легко й швидко. Від радощів у нього наче повиростали крила.

Мати, стоячи на порозі, схвильовано дивилась нам услід.

XIII

Як тільки згадаю той шлях, він постає переді мною, наче якийсь химерний сон. Цим шляхом я пройшов двічі. Коли ми йшли до кордону всією родиною, він здався нам дуже важким. Це мені запам'яталось назавжди. Правда, і під час першої мандрівки до кордону з Йошкою і хлопцями, мені теж було невесело...

Коли ми сіли на вантажну машину, у кузові було вже багато людей, і поки не виїхали на віденське шосе, сідали все нові й нові пасажири. Шофер дозволяв людям сідати на машину, і тільки клав собі в кишеню гроші.

Рух на шосе був дуже жвавий. Приватні легкові автомобілі, грузовики, машини з позначками Червоного хреста мчали, випереджаючи одна одну. Зрідка ми обганяли пішоходів, що енергійно крокували до австрійського кордону.

Наша стара машина була схожа тепер на шостий номер трамваю у Пешті, в якому людей завжди, як оселедців у бочці. Були тут з нами невгамовні малята, яких раз у раз втихомирювали батьки, молоді дівчата з рюкзаками, одне літне подружжя, що весь час підбадьорювало одне одного, мовляв, боятись нічого. Але найбільше на нашому грузовику було хлопців мого віку.

Слухаючи розмови цих людей, мені здалося, що нашу машину женуть і страх і потяг до пригод. Страх у людей був від різних причин. Більшість боялась заколотників, заколотники боялись покарання, євреї — переслідування, прості люди — нових заколотів... Бо, як вони казали, у нас завжди неспокійно. Молодь вела легковажні балачки, хлопці багато курили і вдавали, ніби ця подорож для них не більше, як звичайна прогулянка. Засунувши руки в кишені, вони байдуже дивилися на села, повз які проносилась машина, і в їх очах був вираз якоїсь гордої впевненості, мовляв: «Ось тепер самі побачимо, який там світ!»

Навколо Діні швидко зібралась основна маса молоді. Вони обговорювали спільні плани мандрівок і перебирали частини світу, як дома білизну... Були серед них і такі, що їхали вже на визначене місце, до знайомих і родичів.

Машину страшенно трусило, а на великих вибоїнах ми падали один на одного. Скільки було там крику, вереску, сміху! Батьки не встигали заспокоювати своїх малят. Старій жінці раптом стало недобре, так що довелося зупинити машину. Шофер лаявся і хотів було їхати далі, покинувши стару жінку в селі, але її чоловік ублагав його не робити цього, бо, мовляв, вони мусять знайти свою єдину дочку, яка нібито втекла в Австрію.

Нашу машину гнали казкові пригоди, панічні чутки, мрії про чудо, дитячий план та якийсь напружений, нервозний настрій, аж поки ми не зупинились за кілька кілометрів від австрійського кордону. Шофер сказав, щоб далі йшли пішки, бо він мусить вернутися за іншими.

Ми були від кордону за якихось шість-вісім кілометрів, але пішли не прямо, а в обхід. Ми йшли звивистими стежками, по яких рідко ходять люди, через пагорби і ліси, перебирались через струмки.

Йошка напружив усі свої сили, але далі йти не міг. Спочатку хлопці допомагали йому, але згодом всі кудись зникли. Діні теж покинув нас, ніби забув відразу про все. Незабаром нас з Йошкою випередило навіть старе подружжя і батьки з малятами. А надворі вже вечоріло.

Я спробував взяти Йошку на плечі, але мало не впав з ним. Більше я й не поривався нести його. Ми відпочили, потім знову йшли і знову зупинялись. Я заспокоював його, мовляв, часу у нас досить, татари за нами не женуться, і одна — дві години не мають ніякого значення...

На щастя, недалеко від якогось хутора ми зу-

стріли стару селянку, яка зглянулась над нами. Вона розшукала для нас якусь стару дитячу коляску чи возик — вона вже й сама не знала, що воно таке. Колеса страшенно рипіли, одне з них часто спадало, але я щоразу ставив його на місце. У цій колясці я штовхав поперед себе Йошку по болоту. Незабаром пішов дощ, і поки ми дісталися до річки Рабци, то змокли, як хлющ. Я переходив річку вбрід, по пояс у воді, проте аж упрів, поки виліз з коляскою на той берег.

Мені вже здавалося, що ми заблудились, коли, нарешті, з'ясувалось, що кордон був перейдений. Незабаром наздогнали й нашу групу. Хлопці зупинились на невеличкій галявині, щоб привести себе в порядок і просушити речі. Була вже майже північ, всі дуже змерзли, і тому розпалили багаття. В полум'ї потріскували гілки, світились вогники сигарет. Йошчині очі були сповнені вдячності і палкої сяючої надії. Він мовчки стискав мою руку. Я дивився на цих промоклих, стомлених, тихих людей, що вирушали в нове життя. Маленькі діти спали у матерів на руках, старе подружжя, посхилявши голови, дивилось у вогонь, а молодь перешіптувалась поміж собою. Дівчата вже не сміялись, хлопці не розказували анекдотів. Навіть Діні мовчав, ніби йому хтось сказав, що це місце поблизу кордону не підходить для жартів. Здавалось і він відчув, що залишає за собою те, чого неможливо забути... Стояла тиша, на небі не було жодної зірки. Мені згадалась стара пісня, яку часто співала мати:

«Поїхав я з прекрасної вітчизни...»

Але тепер ніхто не думав про пісні. Якийсь дивний, пригнічений настрій охопив всіх. Нарешті хтось підвівся і подав сигнал вирушати. Загасили маленьке вогнище і пішли далі. Я підійшов до Діні і попросив його, щоб він допомагав Йошці, але не так, як досі, а сумлінніше. Я б нізащо не покинув його, але мушу повернутись за матір'ю і сестрами...

Розчулений Діні обняв мене, поплескав по плечу і пообіцяв, що все буде гаразд. Я бачив, що зараз він обіцяє від щирого серця, але все одно не дуже вірив йому. З болем у серці я попрощався з ними. Коляску залишили на місці, бо Йошка запевняв, що вже відпочив, набрався сил і може йти сам. Незабаром вони зникли у нічній пітьмі. Якийсь час я ще чув їх голоси, але скоро й вони стихли. Останніми донеслись слова Йошки:

— Прощай, Андріш...

Він ще щось прокричав, та я вже не розібрав слів. Може, він казав, щоб я не барився, а поспішав за ними. Тепер вже інакше і бути не може, треба йти, треба йти заради нього, щоб знати, як він живе на чужині.

Я постояв іще трохи, потім повернувся і пішов назад.

Додому я добирався майже цілий день. Прийшов по шию у грязюці і стомлений, як собака.

— Завтра вирушаємо,— сказав я матері.— Через кордон можна легко перейти, жодної небезпеки немає. Готуйтесь у дорогу.

І ліг спати.

Наступного дня ми так і не вирушили, бо мати сказала, що не годиться кидати все напризволяще,— ми не можемо йти, як жебраки. Треба продати деякі речі, приготуватись як слід.

Марними були всі мої докази. Я намагався переконати матір, що це зовсім не туристський похід. Навіть навів факт: я бачив хлопця, який вирушив у світ з трьома яблуками і скибкою хліба...

Мати лише рукою махнула і відповіла, що вона не дитина, щоб дозволяти собі необдумані вчинки.

Раніше на неї можна було вплинути, але тепер вона твердо вирішила спочатку збути всі більш-менш цінні речі. А може, мати просто зволікала, щоб виграти час. Нам вона говорила, що не хоче кидати чужим людям те, що набувала протягом всього життя, і не зробить цього навіть заради своїх дітей. Сестри сварились з нею, квапили її. Я теж хвилювався. Мене мучила совість за Йошку, якого я відпустив самого на чужину. «Я мушу йому допомогти,— думав я,— може, він потрапив у біду?»

Але все було даремно, мати ніяк не могла зібратись. Минали дні, тижні, і вже весь будинок знав про наш намір. Дехто дивився на нас з сяючими очима, інші — з докором. Мені ж було соромно глянути людям у вічі.

Якось я зустрівся на сходах з Жужікою Олах, і тепер вже я відвів від неї погляд, мені здавалось, що вона теж знає про наші наміри, і не дивується, що «національний герой» тікає.

Згодом я навіть перестав виходити з квартири і, нічого не роблячи, лежав цілими днями на дивані, як хворий. Мені хотілось тільки одного — спати. Тільки уві сні я почував себе добре, коли ж не спав, то нервував і не знаходив місця.

В середині грудня ми, нарешті, вирушили.

Я вже згадував, що цей шлях був значно важчий, ніж перший. Мати аж захворіла від хвилювання. В місті Дьорі ми затримались на цілих три дні, чекаючи, поки мати видужає. А коли ми знову вирушили, вона почувала себе ще так погано, що боляче було дивитись на неї. Руки в неї тремтіли, часом нервово тіпалось обличчя. Вона схудла, мабуть, на кілька кілограмів і ледве трималась на ногах. Ми не наймали провідника, бо я добре пам'ятав шлях, яким ішов з хлопцями першого разу. Але тепер тим шляхом вже не можна було пройти...

Ми йшли, ховаючись, лісами й долинами. Але все було марно: біля струмочка я побачив прикордонників. Довелось зробити велике коло. Віяв холодний пронизливий вітер, вода вже підмерзала. Мати йшла спотикаючись; раптом вона впала і не хотіла йти далі ані кроку. Згодом вона таки пішла за нами, але ми знову заблукали і мало не потрапили до рук прикордонників.

Це була жахлива ніч. Я відчайдушно шукав стежки, яка вивела б до кордону, і проклинав себе, що збився з правильного шляху. Але потім я зрозумів, що тепер зовсім не таке становище як минулого разу: кордон скрізь охороняють, і ми потрапили в пастку. Досвідчених хлопців і то завертають назад.

Удосвіта ми ще раз, востаннє, спробували перейти кордон. Промерзлі до кісток, задубілі, вкрай стомлені, ми вирушили іншим шляхом.

Ми перенесли майже непритомну матір через струмочок, але за кілька метрів до мети нас затримали прикордонники. Я взяв на себе всю відповідальність і сказав, що це я умовив родину перейти кордон.

Маму і сестер посадовили на автомашину і відправили назад, а мені надавали ляпасів і затримали. Кілька днів я просидів на заставі, потім і мене відпустили додому.

Ось як воно було.

Мені здавалось, що не можна пережити такої ганьби. Коли я прибув до Будапешта і йшов додому, то навіть не озирався по сторонах, а перед знайомою продавщицею з тютюнового кіоска і перед крамницею тітки Котас пробіг миттю, заплющивши очі, щоб часом не побачити її або ще когось з нашого будинку.

Потім я два дні не виходив на вулицю. Я спав, лежав, знову спав і навіть не відчиняв дверей своєї комірчини.

Крізь тонку стінку я часто чув розмови — це тітка Луці розповідала продавщиці цигарок, з якою вона міцно подружилась, про жіночу демонстрацію, яка виманила її на вулицю. Стара навіть сама пішла у колоні, мабуть, вперше у житті.

Мені набридли ці балачки, але її співрозмовниця слухала її терпляче, може, тому, що хотіла перебратися до тітки Луці на квартиру. Через це, мабуть, вона і відвідувала її так часто.

Але з їх бесіди я зрозумів і те, що тітка Луці не хоче брати її до себе, бо розмови розмовами, але все-таки продавщиця не досить благородного роду. Вирази: «Мій покійний чоловік був суддею» та «у всьому будинкові немає жодної порядної людини» я чув навіть крізь сон. У мене було тільки одне бажання — спати, хоч три дні підряд. Мати кілька разів заходила до мене, але я просив залишити мене самого, бо, мовляв, почуваю себе хворим.

Наприкінці тижня я все-таки встав з ліжка. Сівши у кухні на табуретці, я поглянув на матір і здивувався — чому це вона в такому хорошому настрої? Вона поводилась так, ніби нічого й не трапилось. У поведінці сестер я теж не помітив нічого особливого, здавалось, вони ніколи й не збиралися за кордон і не зазнали невдачі.

Цього дня я навіть відважився вийти на вулицю і переконався, що не тільки люди на вулиці, але й мешканці нашого будинку не звертають на нас жодної уваги. Може, ніхто і не знав про наші блукання, а якщо й знав, то це вже давно нікого не цікавило. Вдома ми ніколи не згадували про нашу мандрівку та поразку, хоч і не домовлялись мовчати. До матері повернулась сила, вона заспокоїлась, обличчя її вже не сіпалось, здавалось, вона навіть трохи поправилась.

Я не міг більше лежати і пішов вештатись по місту. Ходив безцільно, роздивлявся, як змінилося місто. Збуджена, гаряча атмосфера вщухла. Без діла люди вже майже не тинялись вулицями. Поступово відновлювався порядок. Починали працювати заводи, фабрики, установи. Всі крамниці вже були відкриті.

Одного чудового дня я не витримав і пішов до майстерні, в якій колись працював. Дорогою я зупинився перед вікнами шевця Дюріша. Помітивши мене, Дюріш запросив увійти і почав розпитувати. Я розмовляв з ним так, ніби вже давно працював на своєму місці і зараз лише на хвилинку вибіг за чимось на вулицю. Повітря в майстерні у Дюріша було приємне, тут пахло селом, кінською збруєю. Мені здалось, що місто десь далеко звідси і що тут завжди буде тільки мир...

Швець нахилився над черевиками. З кухні доносився смачний запах тушкованої картоплі. Це тітка Дюріш варила обід. Ми говорили, що скоро, мабуть, випаде сніг, бо хмари сірі і туман густий. Яке, мовляв, щастя, що до цих пір стояла м'яка погода, а то б без снігу повимерзали посіви.

Дядько Дюріш жодним словом не обмовився про жовтневі події і про те, що вони залишили в серцях людей. Він, мабуть, навмисне обминав цю тему, хоч, можливо, і не знав, яку велику послугу цим самим робив мені. Він весь заглибився в роботу, потім підняв майже готовий черевик і показав мені.

— Цей черевик буде, як новий,— сказав він гордо, а в мене аж серце защеміло, що я й досі не працюю....

Туман стелився все нижче. Було вже по обіді, в повітрі закружляли перші сніжинки, коли я, нарешті, наважився увійти на подвір'я нашої майстерні. До мене кинувся Борзош, і я погладив його по голові. Собака відразу впізнав мене, терся об мою ногу і притискався, як до старого друга. Повільно, перевалюючись з ноги на ногу, я наблизився до будинку і став під вікном майстерні. Підлога там була встелена стружками, гули мотори, а велетень Балігач працював, нахилившись над якоюсь деталлю. Поруч стояв незнайомий хлопець і допомагав йому. У кутку обточував якусь деталь старий дядько Шандор.

Коли я побачив його серйозне, але ласкаве обличчя, мене охопило тепле, радісне почуття. Не відриваючись, спостерігав я за їх роботою, вдихав крізь вікно свіжий запах дерев'яних стружок і забув про все на світі... Мені було хороше, як вдома, і аж руки свербіли, так хотілось працювати.

Я рішуче постукав у шибку. Велетень Балігач підвів голову, закліпав очима і підійшов до вікна глянути, хто там стукає.

Побачивши мене, він розкрив обійми і басом закричав так, що я почув навіть за вікном:

— Глядіть, дід Мороз!

Я й справді перетворився на діда Мороза, бо поки заглядав у вікно, сніг вкрив мене білим покривалом.

У майстерні сніг швидко розтанув, бо від залізної грубки, в якій потріскували дрова, в приміщенні було тепло.

Новачок здивовано подивився на мене, коли я підійшов до старого і, важко зітхнувши, спитав:

— Дядьку Шандор, візьмете мене знову на роботу?

Старий підняв на лоб окуляри, оглянув мене з ніг до голови і, насупившись, відповів:

— А раніше ти не міг про це згадати?

— Але ж я... я шукав вас якось, на початку листопада. Вас не було вдома. Сусіди сказали, що вас уже три дні нема, що, може, ви теж пішли за кордон...

Старий кивнув головою і ніби посміхнувся.

— А ти? Вигляд у тебе, як у обідраної собаки. Де ти блукав так довго?

Навіщо брехати? Все одно треба буде розповісти колись усю правду. Я жадібно дивився на верстак, але в очі старому не міг глянути.

— Я багато ходив. Був на австрійському кордоні. Прикордонники привезли мене назад...

Дядько Шандор повернувся до свого верстака, а я залишився на місці.

Балігач і новачок теж мовчали.

Я зачекав ще трохи, потім повільно пішов до дверей і тихо закрив їх за собою.

Надворі все вкрилося снігом. Дерева стояли зовсім білі. «Настала зима,— подумав я.— Добре, що досі не було сильних морозів». Потім мені згадалась стара коляска, на якій я перевіз через кордон Йошку. Її, мабуть, зовсім занесло снігом...

Новачок наздогнав мене аж біля майстерні Дюріша. Він вдарив мене по плечу і схопив за руку.

— Вертайся назад,— проговорив він, важко дихаючи.— Дядько Шандор кличе тебе. Він сказав: «Чого пішов той роззява? Я навіть не помітив, коли він зник». Іди швидше, бо завод дав термінове замовлення, і нам потрібна допомога!

Мені здалося, що відразу настало літо. Слово честі, навіть сонце засяяло!

— Добре,— посміхнувся я,— біжу!..

І ми разом побігли до майстерні.

ПІСЛЯМОВА

Балігача важко було впізнати. Я ніяк не міг надивуватись з нього. Колись байдужий до всього велетень, який з усім погоджувався, став тепер зовсім іншою людиною.

Був у нього молодший двоюрідний брат, якого він палко любив... У жовтні брата розстріляли. Це й змінило характер велетня.

Я працював уже третій день, коли на подвір'я майстерні заскочили двоє озброєних молодих людей і наказали припинити роботу, бо, мовляв, знову буде страйк; завод, для якого ми виготовляємо деталі, теж припинив роботу. Хай ніхто не працює!

Але старий Шандор засунув руку в кишеню і, витягнувши пістолет, націлився їм прямо в груди.

— Геть звідси! Швидше, а то стрілятиму!

Дядько Шандор спокійно дивився на них своїм суворим поглядом. Обличчя його здавалось мармуровим.

— Кинемо у вікно бомбу,— буркнув один з хлопців,— якщо будете працювати. Стережіться!

— Бомба не вибухне,— заспокоїв їх дядько Шандор,— про це ми вже самі подбаємо! А зараз — геть звідси!

Вони пішли, погрожуючи на ходу.

Балігач, який весь час стояв коло старого, наче охоронець, сказав:

— Я вже й бомб не боюся. Але треба бути обережними!

Відтоді він не відходив од старого ні в майстерні, ні на подвір'ї. Навіть додому проводжав його.

Одного ранку на дядька Шандора все-таки напали з протилежного під'їзду. Це були ті самі парубки, що приходили тоді до майстерні. Вони вистрілили в старого, але не влучили, куля тільки злегка зачепила плече.

Про це нам розповів новачок. Балігач страшенно засмутився, що не міг вчасно прийти старому на допомогу. Але дядько Шандор був не один. З-за рогу саме в той час вийшов якийсь молодий чоловік, і вони вдвох накинулись на злочинців, один хлопець втік, а другого відвели до органів безпеки.

— Не щастить мені,— бідкався Балігач.

Одного разу під час обідньої перерви він витяг з бічної кишені фотокартку і з сумом дивився на неї.

— Брат, Антал Балігач,— сказав він.— Гляньно, який милий хлопець. Півтора року тому пішов до армії. Ще б півроку, і він демобілізувався. Тоді й весілля його мало відбутися... У нього була така гарненька наречена...

Балігач їв раніше, як справжній велетень, а тепер сидів засмучений, жував повільно і весь час думав про свого брата...

— Тої самої ночі він був у наряді. Я своєю дурною головою думав, що він не підпускав заколотників до збройного складу, бо нічого не знав. Спочатку мені сказали, що він не знав про повстання...

Він помовчав, потім грюкнув кулаком об стіл:

— Чого б то він не знав! Звичайно, знав! Він сказав, що охороняти зброю доручено йому і він не віддасть її, бо на це присягав і присягу не порушить. Коли заколотники вранці виламали ворота і напали на склад, він перегородив їм шлях і сказав: «Сюди не увійдете!» Славний був хлопець... його розстріляли з кулемета...

Раптом на очі йому набігли сльози і покотились по широкому обличчю і неголеному підборіддю. Балігач розмазав їх долонями, як велика безутішна дитина.

— Єдиний наш синок,— продовжував він,— загинув ще під час війни... І тільки Антал був

нашою радістю. Він виховувався у нас, на очах у нас і ріс, і мужнів, поки його батьки не переїхали з села до Будапешта.

Він знову вдарив кулаком по столу і заскреготів зубами.

— Правду кажучи, я боявся... Думав, дурень, що коли встромлю голову в пісок, як страус, то й біда мине; що коли з усім погоджуватимусь, ніхто мене не зачепить. Як згадаю про це, аж душа болить... Мій батько колись сидів на землі. Я знаю, скільки він страждав, як поривався вперед, а все одно у нього нічого не було... А тепер у наших родичів у селі чудовий будинок. А я тут хіба не мав чого їсти? Все це брат мій розумів, а я ні. Я поводив себе, як боягуз, і тепер мені соромно... Він був розумніший за мене...

Мені стало шкода цього доброго велетня і в цю хвилину я полюбив його. Він розповів мені, що дядькові Шандору було дуже боляче за мене, він чекав від мене іншого і ніколи не подумав би, що жовтнева завірюха захопить і мене. Балігач сказав також, що старий любить і жаліє мене... На спинах таких як я і їздили заколотники, вони пролили нашу кров. А у «вершників» навіть волосинка з голови не впала, вони вже давно повтікали і їм байдуже до нас.

Ось як говорив про мене дядько Шандор, він не гнівався, але й не довіряв уже, як колись. Коли він раніше мені підморгував і кликав до себе, я завжди згадував про батька, якого знав, власне кажучи, тільки з фотографії. Тепер майстер не дивився більше на мене таким поглядом, і це мене дуже засмучувало.

Балігач розповів, що в листопаді, коли я шукав дядька Шандора, він був у загонах органів безпеки.

— Чудова людина, цей старий,— завжди казав Балігач. Він став вірним і непохитним прибічником дядька Шандора, і любив повторювати його слова.

Дядько Шандор зовсім не змінився. Він був такий, як і раніше: мовчазний, серйозний, робота аж горіла в його руках. Коли я робив щось невірно, він вказував мені на це або лише косо поглядав. Однак часто після роботи він підзивав мене й новачка, і ми разом йшли додому слизьким, обмерзлим тротуаром.

Старий глибоко вдихав свіже повітря, дивився на голі дерева, на хмарне небо, так ніби все це було його власністю. Він крокував спокійно і впевнено, як господар міста. Як же це я міг повірити, що він втік за кордон?..

Дядько Шандор говорив нам, що любить околиці міста і що все своє життя прожив на околиці. Колись тут було, як на пустирі. Люди жили у задимлених хатках, цілими днями чувся плач дітвори, сварки, спів, крики та бешкетування п'яних. Дядько Шандор в дитячі роки часто ходив у ліс або в поле, він хотів вивчити мову дерев, кущів і пташок. І це йому до певної міри вдавалося, тільки щоб щось зрозуміти, потрібна глибока тиша. Взимку йому доводилось скрутно, бо взуття не було, а школа була далеко...

З цих тихих спокійних розмов хлопці дізнались, яким самотнім був колись майстер. Багато він вистраждав і немало побачив під час першої світової війни та в сімнадцятому році, перебуваючи в російському полоні.

Я любив слухати його тиху просту розповідь і дивитись на нього, коли він, зупинившись біля дерева, відрізав ножиком кінець гілочки і роздивлявся: чи пробуджується вже в ній життя; адже скоро весна...

Про жовтневі події ми говорили рідко, а коли й заходили такі розмови, то звичайно починали їх ми, бо нам дуже хотілося з'ясувати неясні для нас питання. Старий у таких випадках піднімав на лоб окуляри, дивився на нас серйозними сірими очима і відповідав коротко, але ясно і зрозуміло.

Тепер я вже багато в дечому розібрався і зрозумів, що відбувалось у той траурний жовтневий день перед парламентом: це Жаб'ячий Рот і його спільники стріляли з дахів у демонстрацію. Вони досягли своєї мети: молодь, взявши в руки зброю, рушила, щоб помститися за товаришів. Пам'ять про них викликала у юнаків гнів і відчай. Те ж саме відбулось і біля радіостудії. Провокатори встигли вбити і поранити більше двадцяти солдатів, перш ніж їм дали відсіч. Сотні людей жадали помститися за невинних і беззбройних, що полягли у перестрілці. А злочинці, які почали стріляти, вже давно втекли на Захід.

Коли я слухаю старого, мене охоплює гірке почуття. Я бачу перед собою демонстрантів, що колоною йдуть від будинку парламенту, і хлоп-

ця з перев'язаною головою, якому я тоді так заздрив...

— Обдурили їх,— каже дядько Шандор,— підло обдурили, і через це загинуло багато людей.

Я зашарівся, бо це ж і мене обдурили. Потім я згадав Дюсі і опустив голову.

Березень завітав теплими вітрами. Він приніс з собою весну і весняні події. П'ятнадцятого березня[1] місто вбралось у прапори, не було ніяких провокаційних виступів, хоч дехто провіщав і чекав їх.

Якось після обіду, йдучи площею Мате Залки, я зустрівся з Жужею Олах, яка саме поверталася з школи. Підійшовши до неї, я побачив, що у неї очі мокрі від сліз.

Вона швидко витерла сльози і підвела похилену голову...

— Що трапилось? — спитав я.— Тебе хтось скривдив?

Вона тільки махнула рукою на знак, що ніхто не кривдив. Але я помітив у неї на шиї червоний галстук, на той час це було доказом великої хоробрості. Мені зробилося шкода її. Хто зна, що трапилося з нею в класі, що могли їй сказати?.. Ось і тепер вона йде додому сама, не пішов з нею ніхто. А вона все одно одягла червоний галстук. Багато людей вмерло за червоний прапор. Її брат теж загинув...

Якийсь час ми йшли поруч мовчки. Я подумав, що може, їй неприємно іти зі мною, і тому спитав:

— Ти щось чула про мене?

— Хорошого небагато,— щиро відповіла вона.— Тітка Котас тоді скрізь галасувала: «Андрашем Йоволтом можна пишатись! Він із зброєю в руках боровся за свободу! Треба шанувати цього хлопця!»

І ми знову помовчали.

— Важко розібратись у всьому, що тоді було,— промимрив я, зніяковівши.— Я не хочу виправдуватись, але одне ти повинна знати: я не був серед тих, хто вбив твого брата. Такого я не зробив би ніколи, ніколи!

Вона звела на мене свої довгасті очі і кивнула головою:

— Може й так! Батько теж пояснював мені, що більшість людей не знала, що робить. Він казав, що колись, може, через сто років, історики напишуть. Важким шляхом прийшло суспільство до соціалізму. Було багато помилок, гріхів, невірних кроків і... бувало й так, що люди піднімались на боротьбу проти власних інтересів... Приклад цьому — жовтень 1956 року в Угорщині... Я добре запам'ятала батькові слова.

Зараз я міг думати тільки про те, щоб якось виправдатись перед нею.

— Якщо хтось тебе кривдитиме, або скаже хоч одне погане слово про твій червоний галстук — скажи мені, і я розправлюсь з ним!

Мені було приємно йти разом з нею додому. Може, вона почувала те ж саме. Зі мною їй було безпечніше. Дорогою ми розглядали вітрини магазинів, розмовляли, купили цукерок — горошку і букетик пролісок.

— Ти вже не сердишся на мене? — спитав я її біля воріт.

Вона не дала прямої відповіді:

— Ми з тобою дружили ще дітьми, а тепер я тебе мало знаю...

— Я хочу, щоб ти про мене все знала,— сказав я,— щоб ти побачила і нашу майстерню, і старого дядька Шандора, і Балігача, і мого нового товариша, що працює у нас теж учнем. На подвір'ї у нас є собака Борзош, він любить мене, наче я його хазяїн. Наша майстерня дуже близько від вашої школи. Якби ти проходила повз неї... Ми ходили б додому разом...

Вона засміялась, блиснувши своїми білими зубами, і від цього мене аж в жар кинуло. Коли вона сміялась, на її щоках з'являлись дві чудові ямочки.

Ні на другий, ні на третій день після цього Жужа так і не прийшла, і я подумав, що зробив дурницю, похвалившись собакою.

В майстерні я почував себе, як вдома. Роботи навесні стало більше. Замість Бенкьо прийшов новий майстер. Казали, що до нас пришлють іще когось на допомогу. Замовлень було більш, ніж треба, і я часто приходив додому пізно увечері.

Літо для мене настало непомітно.

І ось тоді, одного червневого вечора, перед кінотеатром «Баштя» я зустрівся з Діні.

Наш «Вперед, Діні!», якого я колись щиро любив, тепер став у моїх очах справжнім нікчемою. Переді мною стояв високий огрядний хлопець, але такий пустий, як повітряна куля. Ми розмовляли з ним і відчувалось, що він був від мене ще далі, ніж тоді, коли мандрував по далеких країнах. Діні теж зрозумів це; може, і йому зробилося боляче, і саме тому запрошував він мене до школи танців.

Коли ми попрощались, обоє знали, що ніколи більше не зустрінемось.

Діні сказав, що бажає бути сам собі паном... Але я не заздрив Діні—він став листочком, який вітер кидає, куди захоче. Коли я згадую про Діні, переді мною постає образ Йошки, який з докором дивиться на нього. В такі хвилини в моїй уяві Діні якось стирається, стає зовсім невиразним, і я бачу тільки Йошку,— може, колись я ще почую щось про нього. Я попросив дядька Шандора, щоб він допоміг розшукати його. Старий пообіцяв це зробити і дав запит у кількох місцях.

Діні я втратив, це напевно, але Йошку, може, ще колись знайду.

Настало літо. Виблискує Дунай, зеленіють ліси під Будапештом. Вчора я подумав, що у нашій сім'ї потроху все налагоджується, бо кожний вже має якісь плани. Завжди мусить бути щось таке, чого людина чекає, заради чого працює, чого палко бажає.

---

[1] 15 березня — національне свято Угорщини, річниця буржуазно-демократичної революції 1848 року.

Мама готується до новосілля; наступного місяця ми переберемось.

Агі в чудовому настрої, бо здала іспити на атестат зрілості «на відмінно», а на змаганнях з настільного теніса зайняла друге місце. Тепер сподівається, що її включать у команду, що виступатиме на першість країни.

Хенні довго сумувала за Ферке, який написав два листи з Європи, а третій вже з пароплава. Кілька тижнів вона вивчала карту і розпитувала знайомих про Канаду, бо Ферке потрапив туди на лісорозробки.

— Якби він хоч університет закінчив, а то вже ніколи тепер не буде інженером,— бідкалась вона і один за одним писала підбадьорюючі листи. Але Ферке не відповідав на них, і до Хенні повернулась її колишня гордість і пихатість. Вона удавала, ніби її зовсім не обходить втрата Фері. Навіть ім'я його більше не вимовляла.

Тепер вона зовсім заспокоїлась... Вже дружить з іншим парубком, який в наступному році закінчить навчання. Він тихий, спокійний. Своїми розсудливими, розумними очима він дивиться на світ з-під окулярів у роговій оправі. Мабуть, він здібний фізик, бо його вже чекає хороша посада в науково-дослідному інституті. Хенні працює над якимось перекладом, мабуть, одержить за нього чималі гроші. Вони збираються найближчим часом одружитися. Хенні, здається, переконалась, що і вдома можна «побудувати своє життя» і досягти чого хочеш навіть легше, ніж в Канаді, біля Ферке, з якого навряд чи буде колись інженер.

Які ж мої мрії? У мене вони теж є. Я хочу дочекатись того часу, коли старий знову довірятиме мені так, як колись. Я хочу, щоб він знову підморгнув мені, як раніше: фамільярно, ласкаво, по-дружньому...

«Ну, Андраш, поборемось?»

Але мені потрібні не шахи... Мені бракує того довір'я, погляду, який означав би: «Знаю, в майбутньому ти відважишся тільки на чесні вчинки, сину мій. А за чесну справу тримайся до останніх сил, до останньої кулі, якщо треба...»

Я чекаю того погляду і того старого тону.

...і, можливо, одного чудового дня до нас в майстерню прийде все ж таки Жужа Олах. А, може, вона прийде тільки тоді, коли почнеться навчальний рік у школі? Вересневе повітря пахтітиме стружками, сонце пофарбує листя дерев в рудо-червоний колір, а Жужа погладить Борзоша, пограється з ним, зазирне в майстерню,— і ми разом підемо додому...

Я хотів би розповісти їй все про жовтень. Хай вона впізнає мене краще і хай зрозуміє: для мене та осінь була теж дуже важкою...

Вранці, коли я йду на роботу, над містом ще висить густий туман. Потім він поволі розходиться і яскраві, променисті барви лягають на будинки і чорні вершини гір, на води Дунаю. В ці кращі ранкові хвилини я думаю про те, що, може, з туману вирине і розстелиться переді мною майбутній шлях, яким я йтиму.

Над цим шляхом зараз ще клубочиться туман, і тому я відчуваю якесь напруження, боюсь, що можу збочити, піти поганою стежкою.

Немає в світі нічого кращого, як світанок після нічної темряви, як свіжий і чистий ранок. У такі хвилини в мені спалахують нові надії, душа сповнюється впевненістю, і я, посвистуючи, йду грунтовою дорогою до майстерні. Пташки на розкішних деревах змагаються, переспівуючи мене. У шевця з димаря вгору піднімається димок і доноситься смачний запах свіжої кави. Старий Дюріш стоїть на порозі майстерні і з охотою відповідає на моє привітання:

— Доброго ранку й тобі, Андраш!

З угорської переклав Костянтин БІБІКОВ

Джон МОРРІСОН

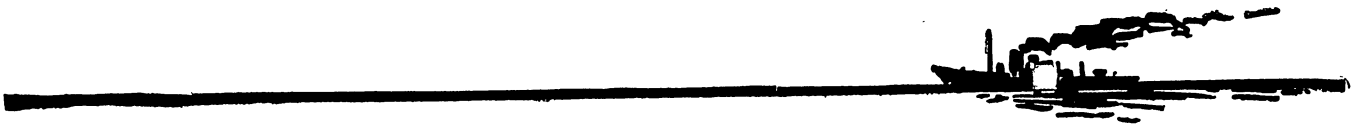

Зустріч

ОПОВІДАННЯ

Малюнки І. Принцевського

Расові забобони — погане зілля. І як добре, що воно ніколи глибоко не проникає в душу. Расові забобони найчастіше зринають тоді, коли справа торкається суто економічних питань, коли, приміром, вас мучить підозра, що хтось там зазіхає на завойоване вами становище, на вашу роботу, на ваш добробут.

Коли ж цього немає, то ви бачите в людині точнісінько таку душу, як у вас, нехай ця людина буде собі чорною чи білою, християнином чи язичником. Проте досить вам відчути, що людина, яка має не такий, як у вас, колір шкіри і поклоняється іншим ідолам, чимось хоч трошки загрожує вам, як ви починаєте волати про справедливість. І без жодного напруження думки ваш язик сам собою починає сердито викрикувати «ніггер», «даго» [1] або «жид».

Такі забобони, як і скрізь, живуть і в нашому порту. Але, як я вже казав, їхнє коріння не глибоко сидить у душах людей. І при найменшій можливості людяність бере верх. Є сила-силенна прикладів, на яких це легко довести.

Ось хоча б випадок з «Ville de nice».

Це судно після війни одним з перших прибуло сюди з іммігрантами. Вщерть набите людьми, воно увійшло в порт жаркого лютневого ранку 1947 року.

Важко сказати, якої національності були пасажири, але, безперечно, це були не італійці, бо на той час імміграція з Італії ще не відновилася. Мабуть, то були мальтійці, югослави або чехи, а між ними греки й ліванці. Для тих же, що стояли на березі, всі вони були тільки «даго».

Злий шепіт прокотився набережною, де ми чекали початку роботи:

— Знову починається!

— Не встигла закінчитися проклята війна, а вони вже лізуть.

— Виродки.

Ті з нас, хто краще розуміли становище в світі, намагалися перечити, але чи можна встояти проти юрби без особливо переконливого доказу? А що юрба була вороже настроєна, видно із злісних поглядів, спрямованих на судно, що поволі наближалося до берега.

Люди на набережній забули про жахи війни, що пригнали сюди цих нещасних, їх заполонив страх перед депресією. Існує така поширена думка, ніби імміграція є безпосередньою причиною безробіття. Цю ідею поширюють при найменшій нагоді.

І над вузькою смужкою води між берегом і кораблем ніби повисла зловісна тінь тридцятих років: імміграція — причина безробіття, коротко і ясно.

Раз у раз лунали сердиті вигуки. Найбільше їх було чути від молоді, яка в жахливі роки кризи ще вчилася в школі і чула про все з чужих уст. Старші ж стояли, міцно стуливши губи, згадували минуле, і їхні холодні погляди з дедалі біль-

[1] «Ніггер» — зневажливе прізвисько, яким в США називають негрів, «даго» — італійців, іспанців, португальців.

шою ненавистю впивалися в корабель, ніби посилаючи йому прокляття... Ми здалися новоприбулим не дуже гостинними, хоч група портових і митних урядовців стояла напоготові, щоб одразу ж ступити на борт корабля і висловити чужинцям ту радість, з якою чекала їх Австралія, країна, де так невистачає робочих рук, а також велику готовність допомогти їм влаштуватися в нашому доброму новому світі.

Та вони і без слів уже все добре розуміли. Людей не так легко обдурити. Вони не звертали уваги на люб'язних чиновників, а все дивилися на нас, добре усвідомлюючи, що ми і є ті люди, з якими їм доведеться ділити радощі й горе. А те, що вони читали на наших обличчях, нічого хорошого не обіцяло. Тиша, що раптом запанувала над набережною, була для них досить красномовною.

Я бачив сотні пароплавів, що прибували в Мельбурнський порт, але цей справляв незвичайне враження. Над усім бортом від корми аж до носа — обличчя й обличчя, насторожені, вичікуючі, а з берега — ні привітного слова, ні помаху руки, ні навіть приязної посмішки.

Новоприбулі, без сумніву, пояснювали непривітну зустріч тим, що іще не згасло полум'я війни, але розуміли: щось тут не так. Відчувши, що ми бачимо в них непроханих гостей, вони дивилися на нас, як і ми на них, сповнені сумнівів, підозрінь та глибоких роздумів.

Корабель причалив до пристані, і ми піднялися на борт. Вся палуба була забита жінками, дітьми та чоловіками, що, розмовляючи, розмахували руками. Особливо багато було дітей.

Всі вони щось говорили, і на палубі аж гуло. Тільки невелика групка пасажирів висаджувалась у Мельбурні. Решті не дали навіть зійти на берег, бо судно зупинилося, щоб скинути кілька сот тонн вантажу, і після обіду мало знову відчалити. Цілком законне обмеження, але не такої думки були пасажири, що їхали в Сідней або Брізбен. Їм це не подобалося, бо вони хотіли побачити Мельбурн, який, на їхню думку, був розташований десь тут-таки, поблизу від порту, і вони одверто говорили це кільком чиновникам. Здаля нам здавалося, що там от-от вибухне сварка, та коли ми опинилися між ними, то зрозуміли, що це вони так розмовляють.

Цікаво було дивитися, як вони поступалися, коли ми йшли по палубі. Це навіть трохи лестило нам. Ми були першими австралійцями, яких вони побачили зблизька. Вони не говорили до нас, але в сором'язливих посмішках, в тому, з якою радістю вони нам давали дорогу, відчувалося зворушливе бажання догодити нам, не бути на заваді. Діти, чіпляючися за спідниці матерів і смоктучи пальці, з німим здивуванням витріщали на нас оченята.

Робочий люд. Про це можна було судити з атмосфери галасливої безпосередності, з одягу і особливо з дешевої чепурності тих, що сходили на берег. Видно це було і по купі пошарпаних чемоданів та обкованих бляшаних скриньок, що лежали біля трапу — багатству людей, що кочують, як давні племена, на нові землі, шукаючи хліба. А ми, із закачаними рукавами, з гаками за поясами, проходили повз них з почуттям погорди й відчуженості. Так і не відбулося ніякого братання.

Ось з'явився продавець морозива. Ми саме працювали тоді на середній палубі і почули про це від Клеррі, нашого такелажника. Клеррі для своїх товаришів — незамінима людина, для них він невтомне живе джерело новин про все, що сталося на палубі чи в порту. Веселість, голос, що може заглушити навіть гуркіт лебідки, і непохитна воля, особливо коли доводилося відстоювати профспілкові права,— все це змушувало триматися осторонь від нас навіть наглядачів, які так люблять скрізь совати свого носа.

— Гей, там унизу! — крикнув він.— Чи не хоче хто морозива?

Ні, морозива нікому не хотілося. Та через кілька хвилин Клеррі знову з'явився біля нас. Я саме тоді був у трюмі і підняв голову, щоб побачити, як він, стоячи біля комінгсів, показує руками, куди подавати вантаж, і як його простягнуті руки відбивають такт, наче він диригує оркестром. Коли Клеррі працював, здавалося, ніяка сила не може одірвати його погляду від гака. Ось і зараз він не відриваючися стежить, як я ловлю гак та закріплюю кінець троса.

— Ти б подивився на цих дітлахів, Сем, чисто тобі виводок рябих цуценят; обліпили весь борт і язики висолопили.

— Хотять морозива?

— Еге ж, тут якраз мороженщик. Думав, мабуть, що хоч на пристані поталанить йому,— а біля нього ні душі. Здається, в цих нещасних і на одну порцію нема. Аж страшно дивитися на них...

Клеррі глянув на машиністів і махнув рукою.

— Давай вперед!.. Добре...

Кран рушив з місця і зник.

Коли Клеррі повертається, видно, що в нього є свіжі новини:

— Що я вам скажу, хлопці...

Ми всі дивимося вгору. В голосі Клеррі чується знайомий в'їдливий смішок. Він, певно, збирається сказати щось смішне.

— Плаг Бекетер тільки-но купив дитинчаті морозива!

— Оцей голодранець?

— Це він, мабуть, надумав щось!

Усі ми добре знаємо Плага. В порту він має славу досить підлої людини.

Клеррі повертає голову. Ми знаємо, що він дивиться на сходні. Його погляд стає уважним, а далі на обличчі з'являється тривога. Очі загораються, губи починають тремтіти, і раптом він заходиться голосним реготом, б'є себе долонями по стегнах і зникає з очей. Через хвилину він повертається. Його супроводить приглушений гомін голосів.

— Хай йому біс, оце була кумедія! Бачили б ви Плага. Зустрів дитинча вгорі біля трапу, тицьнув йому порцію морозива і почервонів, наче рак. Адже весь клятий корабель не одривав від нього очей. Він ткнув морозиво дитині в руки, ніби отруйну гадюку, і навтіки на набережну!

А там він сховався за брезентом, і пика в нього кисла, кисла... Ну та добре, приймай, Блюї, вантаж...

Вантаж пливе вгору, а ми працюємо далі у напівтемному, повному пилюги трюмі. Мені кортить піднятися на палубу, та ми все морочимося з великим ящиком, і раніше, ніж ми впоралися з ним, почувся голос Клеррі:

— Гей там, унизу!..

Гак уже звисає в ясних променях сонця, що зазирає в трюм, але Клеррі не підганяє. Ми знаємо, що він хоче нам розказати щось цікаве, і підходимо ближче.

— Хай мене грім поб'є, але Плаг своїм морозивом заварив кашу! Це підхопили і малі й старі. Половина тих, що товпилися на набережній, тепер тільки те й роблять, що бігають з морозивом то вгору то вниз. Із-за покупців навіть візка з морозивом не видно.

Я дивлюся на обличчя товаришів, що розпливлися в посмішках, і в мене щось підкочується до горла.

Джо Смайлс б'є долонею мене й Маріні Лінге по плечах і питає:

— А що, хлопці, якби ми теж приєдналися?..

Клеррі з висоти пташиного польоту помічає, що руки потяглися до кишень.

— Добре,— каже він.— Я вас усіх включу. Там говорять, щоб зібрати гроші та послати хлопця ще по морозиво. Він привіз тільки один ящик, а на пароплаві п'ятсот дітей. Присягаюся, що дехто з них ще не куштував такого... Майна гак!

Знову зникає гак, і ми працюємо. Але тепер нам здається, що тепле проміння, яке падає з люка, розходиться аж по найдальших закутках трюму. Тільки безладний гомін долинає до нас з палуби, але завдяки Клеррі, ми уявляємо собі все, що там діється.

Раптом гомін посилюється, в нього вриваються злі нотки. Ми перестаємо працювати, прислухаємося, здивовано переглядаючись. Чекаємо, коли нарешті спуститься гак, але коли Чарлі Прайс лізе, щоб підтягнути його, чути голос Клеррі:

— Не чіпай гака, Чарлі!

— Чому?

— Та нехай висить...— Клеррі наче чимось роздратований.— І скажи їм, щоб виходили нагору, там приїхав візок з морозивом.

Ми швидко виходимо і прямуємо до трапу. Якщо так, то до біса роботу, ми й так уже багато чого сьогодні вранці не побачили.

Виходжу перший. Мені видно все судно. Всі пасажири скупчилися біля одного борту, і рябіє тільки суцільний ряд спин і ліктів, усі штовхаються, хочуть бачити, що робиться на набережній. Мені теж доводиться трохи поштовхатися, щоб стати біля Клеррі. Гарна смаглява жінка повертає до мене сердите обличчя, але, побачивши, що я австралієць, вибачливо посміхається і швидко допомагає мені стати на своє місце, поплескуючи мене по спині.

— Що сталося? — питаю Клеррі.

— Проклятий Фосс...— Фосс наглядач, що стежить за роботою,— ...хоче припинити це. Каже,

що ми затримуємо роботу і захаращуємо сходні. Є думка покинути роботу, якщо він заборонить продавати морозиво. Ось послухай, що скаже Мартін.

Мартіна, профспілкового делегата на «Ville de pісе» добре чути. Недалеко від нас, оточені обуреними пасажирами, стоять у колі Мартін і Фосс.

— Це дурниця, капітане Фосс, і ви це добре знаєте. Де висів гак, скажіть мені?! Біля якого люка? — Фоссу, як морякові у відставці, личило б бути ввічливішим, але він уже давно заслужив славу нетактовної людини. Досить йому не догодити, як він скаженіє і меле, що на язик потрапить. А коли згодом виявиться, що його накази ні в тин, ні в ворота, він все одно упирається, як бик, стоячи на своєму. Щоправда, в дев'яти випадках з десяти йому доводиться відступати, але це ще не навчило його нічому.

Червоне обличчя й нервові рухи свідчать про те, що він зазнає поразки і цього разу, але він не здатний красиво відступити.

— Судно має відпливти о третій годині. Я вже замовив буксир!

— Добре, добре, воно буде готове о третій. Чого ж ви хвилюєтеся?

— Чого я хвилююся? Та подивіться, чорти б вас ухопили, на судно!

— Добре, а хто ж припинив роботу?

— Цей клятий продавець морозива!

— Ні, це ви самі зробили. Робота не припинялася!

Навколо чути схвальний гомін.

— Послухайте мене, містер делегат...

— Ні, послухайте мене, капітане Фосс! Ви одержите ваш вантаж, можете не хвилюватися. Але ми годуватимемо цих дітлахів морозивом, доки воно в них не потече з вух, і ви нам не забороните! Ми ж це робимо за власні гроші. Хіба не правда? У вас діти є?..

— Це моя особиста справа!..

— Чудово, це ваша особиста справа. А ми замовили ще два ящики морозива, і коли привезуть, ми заберемо їх на корабель. Хай хлопець торгує прямо на палубі! Буде гарно, правда?

— Ви повинні домовитися з капітаном корабля!

— А чому б вам самим не домовитися? — і вправний дипломат Мартін з приязною посмішкою полегшує становище Фосса: — Він же хоче вчасно відчалити, так мені здається? І з охотою сам почастує дітей, якщо ви його гарненько попросите! Або ви можете передати йому від нашого імені, що коли він не дозволить продавати морозиво на палубі, то ми всі підемо додому. Вірно я кажу, хлопці?

— Вірно! Вірно!

— Молодчага, Мартін!

Фосс, припертий до стіни, махає руками:

— Мені плювать, що ви там робитимете, аби все вивантажили!

— То чого ж ви чекаєте? Свистіть у триклятий свисток, і нехай усе крутиться далі.

Ніхто з іммігрантів, мабуть, не розібрав і слова, але всі добре зрозуміли, про що йде мова. І вони відчули, чим усе скінчилося. Це було видно з того радісного перегуку, що пробіг через усе судно, коли вантажники, сперечаючись, розходилися по місцях. Гарненька молода жінка, яку я тільки-но відштовхував, кидається на шию зніяковілому Клеррі і від щирої душі цілує його в колючі щоки:

— Ой, ви австралійці!.. Добрі австралійці!..

Діти дістали морозиво. Вони їли його доти, доки воно справді не почало в них текти з вух. Ми внизу не могли цього бачити, але доки житиму, не забуду нашого урочистого ходу з люка до сходнів, коли ми вийшли на обід. Наче ми йшли маршем героїв.

І причиною були тільки дитячі очі, що з такою жадобою дивилися на візок з морозивом. Ось чому я кажу, що расові забобони не проникають глибоко в душу. Люди — добрі, якщо їхні голови нічим не задурманені. І тільки підступна брехня ворогів усіх рас і народів підбурює нас накидатися одних на одних.

З англійської переклала М. БРЕЙТБУРД

Алонсо ЛЕРМА

КУПЕ

ОПОВІДАННЯ

Малюнки О. Захарова

В цьому старому дерев'яному вагоні справжніх купе не було. Пасажири звичайно сиділи групами по десятеро, один навпроти одного, бо кожна лавка мала п'ять місць. Якщо ж потіснитись, на ній могло сісти і сім, а то й вісім чоловік. Саме так було цього вечора.

Коли Габрієль нарешті присів на край лавки, він подумав, що йому надзвичайно пощастило. За браком місць більшість подорожніх товпилась у проходах, влаштовувалась у тамбурах, на площадках між вагонами, в туалетах, мостилась на чемоданах або просто на підлозі... Хоч вагон і не опалювався, в ньому було жарко від людських випарів. Над головами пасажирів стояв кислий, задушливий туман, немов над купою гною навесні. З одинокої лампи під стелею ліниво лилося тьмяне жовтомолочне світло...

Габрієль кинувся до останнього вагона лише тому, що до нього ринули інші. Поруч з ним бігла літня жінка з двома дітьми, яка над самим вухом невпинно повторювала:

— Анжело, Луїзо, швидше, швидше...

Через секунду Габрієль відчув, що його піднімають вгору. Він ухопився за поруччя сходів, знизу боляче штовхали в спину, але протиснутись вперед було неможливо, бо в тамбурі якась жінка загородила вхід величезним чемоданом. Вона голосно лаялась; обличчя її налилося кров'ю і палало від злості. Юрба шаленіла. За якусь мить вона заповнила вагон, змітаючи на своєму шляху всі перепони, як ріка в повінь.

Поїзд ішов з великим запізненням і зупинився всього на кілька хвилин. Ледве Габрієль устиг примоститись і покласти в сітку чемодан, як пролунав свисток. Дві жінки, що стояли напроти нього, перехрестились. Один з пасажирів почав пояснювати сусідам, чому цей вагон набитий менше, ніж інші.

— Його, певно, причепили в Мансанаресі, — сказав він.

— Ніколи не повірю,— відповів другий з виглядом людини, яка знає ціну своїм словам.

— Як не кажіть, а нам здорово повезло, — обізвалась молодиця з дитиною на руках; вона сиділа біля вікна і саме міняла пелюшки.

— Що правда, то правда,— згодилась інша пасажирка. Це була одягнута в чорне, худа, кістлява жінка з роздутим від зобу горлом.— Ті люди, що побігли до передніх вагонів, мабуть, ще й досі на станції.

Вікна густо запотіли. Коли поїзд рушив, за затуманеними шибками довгою шеренгою жовтих фосфоруючих плям пропливли привокзальні ліхтарі. Потім вогні зникли, і вагон пірнув у свинцеву імлу, що дедалі густішала.

На дні плафона, як у склянці, витанцьовувала крапля якоїсь рідини. З кожним поштовхом вагона вона перекочувалася з одного краю до другого, і від неї, як від самотньої хмарки в сонячний день, по вагону бігала прудка тінь.

— Чуєте? Та баба і досі свариться! — вигукнув хтось.

— Ну й клята ж у неї вдача,— додав інший.— Ви бачили, що вона виробляла при посадці?

— Ще б пак! Якби ми не натиснули всі разом, то до цього часу мерзли б на платформі.

— Є ще такі людці... Тільки про себе й дбають.

— Чуєте, як репетує?

— Вона, мабуть, думає, що закупила увесь вагон.

— Гей, сусідко, чи скоро ви заткнете рота?! — крикнув один з солдатів, що стояли в проході.

В протилежному кінці вагона жінка, яка під час посадки затримала пасажирів, дала волю своєму обуренню. Вона вимагала, щоб їй дали найкраще місце, бо вона, мовляв, першою влізла у вагон.

Дим, задуха, одноманітний стукіт коліс навівали на Габрієля дрімоту. Його повіки вже злипались, але раптом він аж підскочив від пронизливого крику: малому, мабуть, набридло малювати на запотілій шибці, і він щосили заверещав. Глянувши на хлопчика, Габрієль помітив у куточках його оченят щось густе і клейке, схоже на гній.

— Хоч би перестали палити,— сердито промовила мати.

Погляди всіх зупинились на єдиному курцеві, худорлявому чоловікові років тридцяти, з вилицюватим оливковим обличчям. З-під берета, натягнутого по-хлопчачому набакир, виглядало жорстке і жирне чорне волосся. У чоловіка були чорні вусики з гострими, піднятими вгору кінцями, великий кадик; накинутий на плечі світлий плащ вкривали брудні плями; до грубих чорних чобіт густо налипла грязюка. Відчувши на собі погляди сусідів, він скорчив незадоволену гримасу, сплюнув кришки тютюну, що прилипли до язика, і погасив недокурок об підошву.

— Вибачте, сеньйоро, я не знав, що це вам неприємно,— сказав він.

— Про мене, куріть... Я тільки за дитину турбуюсь.

— І правильно робите — від диму в нього, мабуть, болять очі,— схвалив пасажир, що сидів напроти.

Габріель глянув на нього: це був уже літній, проте ще міцний чолов'яга. У нього було широке обличчя шафранового кольору і зовсім сиве скуйовджене волосся, нашвидку пригладжене щіткою. Він нагадував маріонетку. Його маленькі очі ховалися за довгими густими бровами, і це надавало всьому обличчю лукавого виразу.

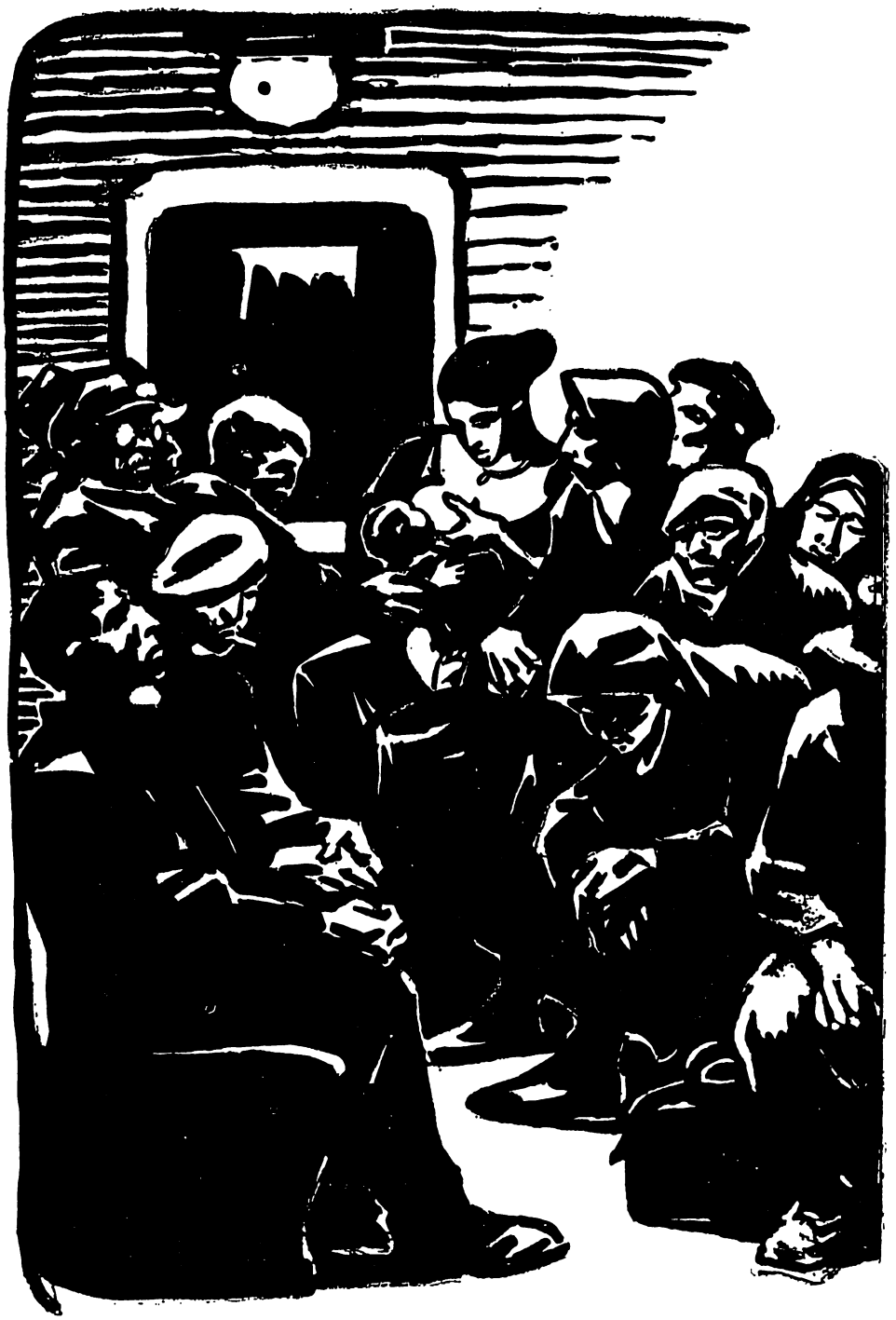

— Так, сеньйоре,— відповіла жінка.— Саме це й порадив мені лікар, берегти його від диму та холоду.

— А що в нього таке?

— Я точно не знаю... Якась інфекція з дуже складною назвою.

— Це, мабуть, так званий кон'юнктивіт, — досить невпевнено втрутився третій подорожній.

— Може й це... Стривайте, у мене десь записано.

Молодиця почала ритися в сумочці, а хлопчик знову задригав ногами і закректав, намагаючись стати їй на коліна. Його оченята крізь напівзлиплі повіки дивилися стомлено і байдуже.

— А, ось воно... Це мені дали в товаристві взаємодопомоги. Радили поїхати в Мадрід до одного лікаря-фахівця.

Помітивши, що старий вагається, вона наполегливо промовила:

— Прочитайте... Я, бачте, погано розумію писане від руки.

Старий взяв папірець і почав вголос читати. Після кожного речення жінка задоволено кивала головою, пізнаючи те, що чула вже не раз. Іно-

ді він зупинявся, щоб розібрати важке слово, і тоді жінка допомагала йому, урочисто проказуючи всю фразу.

— Так ви ж знаєте все напам'ять,— захоплено вигукнула жінка з зобом.

— Бо мені це читали багацько разів. Я повинна знати, про що тут йдеться... Хоч переказати зможу, коли спитають.

— І то правда,— погодився старий і, розгладивши папірця, повернув його матері.

Це була висока чорнява жінка з великими блискучими очима. Їй можна було дати років тридцять п'ять, і від неї аж пашіло здоров'ям. Пальто на ній було розстебнуте, з глибокого вирізу простенького плаття виглядало пишне і свіже тіло; на шиї виблискував срібний медальйон на тоненькому ланцюжку.

Пасажир в окулярах, який сидів напроти Габрієля, зняв пальто і став навшпиньки, щоб покласти його на чемодан.

— Ну й задуха,— пробурмотів він.

Одягнений він був краще за інших: синя оксамитова куртка, бездоганно випрасувані штани. Схоже було, що й поголився він після обіду, перед тим як сісти в поїзд. Червоний ніс і плями на щоках свідчили про часте вживання вина. Панок почав розв'язувати пакунок, в якому були варені яйця, булка, нарізана шматочками шинка, домашнє печиво.

— Пригощайтесь, пригощайтесь,— повторював він, запрошуючи пасажирів.

Потім, віддавши данину ввічливості, він узяв пряник і простягнув його матері.

— Дайте дитині, хай посмокче. Побачите, він одразу заспокоїться.

— Спасибі вам, але зараз він хоче не це. Я його добре знаю...

Кажучи це, вона вийняла круглу, як м'яч, грудь і ткнула сосок в рот маляті, яке зразу ж замовкло.

— От бачите, йому більше нічого й не треба. Інакше його не заспокоїш.

Дитя обома рученятами пожадливо вхопилось за смагляву, в синіх прожилках грудь.

— Він у мене жаднюга, ссав би і день і ніч.

— Не слід цього дозволяти,— порадила інша жінка з виглядом знавця.— Якщо їх привчити до груді, то потім дуже важко відлучати.

Пасажир в окулярах обчищав яйце. На його зап'ясті раз у раз поблискував годинник з золотим браслетом. Габрієль глянув на циферблат.

«Дев'ята година,— подумав він,— Ірен вже, мабуть, пішла з вокзалу».

В проході раптом знявся гомін, хтось зареготав, і знову пролунав знайомий жіночий голос. Двоє жандармів, що перевіряли багаж, знайшли чемодан з борошном і вимагали, щоб його власниця показала решту клунків. Жінка затялася.

— Це подарунки на різдво,— кричала вона,— це для всієї сім'ї!

— Гаразд. Тоді покажіть, будь ласка, що у вас у цьому мішку.

Жандарми насилу пробирались крізь натовп. Деякі пасажири вставали, інші підіймали вгору чемодани і сумки, даючи їм дорогу. Ті, що мали

сидячі місця, витягали шиї, намагаючись зазирнути в прохід.

— Банка олії, що ж тут такого,— репетувала жінка, розмахуючи руками.— В ній і п'яти літрів немає! Це я для себе купила!

— Тут добрих десять,— відповів жандарм.

Здавалось, жінка тільки цього й чекала.

— Та чого це ви присікалися до бідної баби?! Тут ви все бачите, а коли під самим носом у вас проходять цілі вагони на тисячу, на десять тисяч літрів, тоді ви сліпі! Ось в Аршідонськім поїзді...

Кілька пасажирів схвально кивали головою.

— Замовчіть, бо самі собі нашкодите. Ви ображаєте представників власті!

— Власті! Власті! Ваші власті сидять у нас в печінках! Ви кляті іроди, ось хто ви!... Де це чувано?! Видирати у людини шматок хліба з рота!.. Чи ви думаєте, що я везу крадене?

Поїзд наближався до Куєво, притишуючи хід. Жандарми перекинули автомати через плече і, схопивши обидва чемодани, почали штовхати жінку до виходу. Та щосили упиралась.

— Я сказала, що не зійду, і не зійду. Чемодани мої, і що я в них везу — моя справа.

— Це ми ще побачимо. А зараз заткни пельку і виходь!

Вони майже винесли її з вагона.

Пасажири, що стовпилися біля вікон, бачили, як жінка кинулася на землю і почала ногами відбиватись від жандармів, котрі намагались її підвести.

— Злодії, горлорізи, іроди... Ось хто ви!

Вона голосила, неначе жандарми намірялись вбити її. Солдати з реготом спостерігали за боротьбою.

— Одягніть їй намордника! — крикнув один з них.

Поїзд знову рушив. Стоячи біля розкритого вікна, солдати заспівали хрипкими голосами:

Колись була ти кучерява,
Бундючилась, як тая пава.
Та ось нагрянули капрали,
Тебе, як курку, обідрали...

Жінка плюнула їм услід.

— Не забирайте в неї всього,— кричав якийсь жартівник, склавши руки рупором.— Залишіть їй невинність!

Вагон здригнувся від дружного реготу. Пасажири поверталися на свої місця, чоловіки голосно сміялись, витираючи сльози. Один з солдатів пустив по колу флягу з вином.

— Кому ще? Казна заплатить за всіх.

Навколо знову засміялись.

— Вона, звичайно, збиралась перепродати ці продукти в Мадріді,— промовила кощава жінка.

— Тому й життя таке дороге,— зауважив пасажир в окулярах.

— Ви вважаєте, що тільки через це? — втрутився старий.

— Я певен у цьому. Селяни ховають продукти і продають їх потім перекупкам. А ті встановлюють ціни, як їм тільки заманеться. Поліція хоч і ловить спекулянтів, та цього недосить. Мало карати тих, хто перепродує, треба вдарити і по тих, хто в них купує.

— По тих, хто купує?!

— Авжеж.

— Так то так, але що ж нам робити? — промовила мати.

— Як це, що робити?

— Гм! Адже ви не станете нас переконувати, буцім харчуєтесь тим, що одержуєте по картках. Ви ж булку їсте!

Панок почервонів. Він мало не подавився яйцем і якусь мить сидів мовчки, кліпаючи очима.

— У мене є власна земля, сеньйоро, і я маю право їсти такий хліб, який захочу.

— А у нас немає землі! І саме тому ми змушені йти до спекулянтів, аби не вмерти з голоду.

— Це вірно,— відгукнулась інша пасажирка.— Ви знаєте, що давали на картки цього тижня?

— Аякже! Триста грамів гороху, сто грамів цвілої вермішелі з червами і чвертку олії на півмісяця!

— А то й надовше,— додав старий.— В жовтні ми цілий місяць сиділи без харчів.

— Ви чуєте?..

— Легко сказати «не купуйте в спекулянтів»... Що ж робити, коли не дають продуктів? Камінь гризти?

— Золоті слова... Не з добра ми переплачуємо тридцять песет на літрі олії.

— Справа в тому, що багатії не хочуть дозволити вільної торгівлі продуктами. Бояться, що тоді прийде кінець їхнім махінаціям.

— А я от певна, що й оця бідність і чорний ринок підтримуються навмисне,— промовила жінка в траурі.

— Їй богу, правда! — погодився старий.— Тепер вони не можуть усе звертати на війну. Війна скінчилася більше десяти років тому, а жити стає дедалі важче.

— Важче для нас, це правда, а ось інші обжираються і набивають кишені.

— Атож, є чимало таких, яким байдуже, що народ голодує.

— Споконвіку одні живуть в розкошах, а інші бідують.

— Воно то так, сеньйоро, але я вже шістдесят років прожив, а такого, як зараз, ще не бачив.

— Вам шістдесят років?!

— Уже минуло.

— Дивлячись на вас, цього не скажеш.

Старий посміхнувся і, витягши з бумажника кілька фотографій, простягнув їх жінкам.

— Це ось мій онук. Йому двадцять два роки.

— Гарний хлопець. А де він зараз?

— На засланні... В Каталонських Піренеях.

— Далеко... Здається, недавно там знову були якісь заворушення?

— Кажуть, вже спокійніше стало. В усякому разі, восени його мають випустити.

Надворі сипав сніг. Мокрі лапаті сніжинки прилипали до шибок і сповзали вниз. Чулося переривчасте дихання паровоза, який буксував на рейках, через силу тягнучи перевантажений поїзд. Дерев'яний вагон важко скрипів; час від часу долинало тужливе завивання паровозного гудка.

— Цей клятий сніг затримає нас ще більше.

— Авжеж. Хіба що у Віллаканасі причеплять ще одного паровоза.

— Скоріше доведеться йти пішки! Невже ви думаєте, що заради нас підуть на такі витрати?

— А чому б і ні?

— А тому, що хороші паровози бережуть для першокласних поїздів.

— У такому випадку ми й до півночі не доїдемо.

— Мабуть, що так...

— Раніше все-таки було краще,— промовила молодиця.— Людей не примушували їздити в таких умовах. Вважають нас за скотину...

— А хто вас примушує їздити? — спитав пасажир у плащі.— Хочете — їдьте, не хочете — сидіть вдома.

— Сиділи б, якби можна було. Повзти отак невелика радість.

— Що й казати!

— Я б от не рушив із свого села, якби не онуки. Закортіло їм діда побачити. А хто знає, може, я останнє різдво доживаю...

— Нема правди на світі...

— Все лихо в тому, що терплячі ми занадто. Дай нам камінь замість хліба, все одно мовчатимем.

— Якби іспанці були не такі пасивні...

— Так ви чорт зна до чого добалакаєтесь,— раптом підвищив голос курець.— Краще облиште ці ремствування.

— Як це облиште? Що ж нам, в долоні плескати? — обурилася молодиця.

— Ти бачиш такого?! — почулося збоку.

Курець відкинув комір плаща. З-під чорної куртки виглянула блакитна сорочка фалангіста і блискучий край чорного хреста. «Легіонер! — подумав Габріель. — Ще й з орденом».

— Я вимагаю, щоб у моїй присутності ви тримали язик за зубами!

— А хіба ви начальник поїзда?

— Ні, сеньйоро. Але якщо хто й має право нарікати і скаржитись, так це, безперечно, я сам. Проте, бачите, я ж мовчу...

— Гаразд. Ми теж мовчатимем.

— От і чудово!

Панок в окулярах витер губи серветкою і примирливо промовив:

— Не звертайте на це уваги. Я певен, що сеньйора не хотіла сказати нічого поганого.

— Можливо, але я знаю, чим все це пахне! — багатозначно відповів фалангіст і раптом перейшов на крик.— Зрозумійте ж нарешті, що коли у нас невистачає поїздів, електрики, води і всього того, про що ви згадували, то винні в цьому червоні!

Фалангіст розхвилювався і аж почав заїкатись від обурення. Його погляд перебігав від обличчя до обличчя, ніби хотів вивідати думки сусідів і переконатися, що вони з усім згодні. Кілька разів його очі зупинялися на Габрієлі, який сидів навпроти, і неначе питали: «Ну, а ви, що ви про це думаєте?..» Габрієль погано розумів південну вимову легіонера. Крім того, той обривав фрази на середині і тут же починав інші, які теж не закінчував.

Молодиця засовалась на лавці, не зводячи з фалангіста сповненого ненависті погляду.

— Ну, годі ссати,— тихенько промовила вона до дитини,— те, що ти зараз ковтаєш, може застрянути в горлі.

І, нахилившись до сусідки, прошепотіла:

— Через таких нахаб у мене перегорає молоко.

Пасажири замовкли. Притиснувшись один до одного, вони сиділи нерухомо, як воскові фігури.

—Ви чули, що базікав цей тип про пасивність іспанців? — продовжував фалангіст, звертаючись до пана в окулярах.— Кажу вам відверто, я ледве стримався... Ви ж самі бачите — це якась болячка, якась зараза. Таких треба випікати залізом...— Кажучи це, він просунув під себе руку і довго з насолодою чухався.

Старий неначе закляк. Він мовчки дивився у вікно, ніби це його зовсім не торкалося. Потім поправив кашне і став стежити за сніжинками, які навкіс проносилися за шибкою.

Панок в окулярах запропонував фалангістові апельсин, потім простяг йому пляшку вина. Між ними зав'язалася розмова. Габрієль почув, що легіонера звали Ортіс, що родом він з Трухільйо, що воював у Румунії і був твердо переконаний в неминучості нової війни.

— Ось побачите, ми ще зустрінемось всі троє в одному окопі,— додав він, звівши очі на Габрієля.

Панок в окулярах посміхнувся, але ця посмішка дуже скидалася на гримасу.

Коли поїзд підходив до Аранхуеса, фалангіст підвівся і попрямував до виходу. Пасажири, неначе змовившись, всі разом зітхнули і засовались на лавках. Деякий час вони ще сиділи мовчки і дивились один одному в очі.

— Нам вже недалеко,— позіхаючи сказав старий.— Ось і Аранхуес.

Це прозвучало, як сигнал. Всі враз заговорили. Мовчав лише панок в окулярах. Він почав читати зім'яту газету, в яку була загорнута їжа. Старий посміхнувся. «За допомогою отакої погані, вони й держать нас за горлянку»,— подумав він. Потім поманив хлопчика до себе, посадив його на коліна і почав гратися. Жінка з зобом сміялась, поглядаючи на Габрієля. Той нахилився вперед, щоб краще бачити малого. Хлопчик махав рученятами, щось лепетав, хапав старого за ніс.

Габрієль знову подумав про Ірен. «Вже дванадцята година. Їй, мабуть, набридло чекати. А як сніжить!.. Завтра все буде біле...»

Переклав з французької
Микола МЕЩЕРЯК

Христо СМИРНЕНСЬКИЙ

ГЛАДІАТОР

Спокійно він став на широкій арені,
Спокійно чоло він підвів —
Навколо юрба, чути крики шалені
І шум нерозбірливих слів.

Ліворуч од входу в сріблистій туніці
Рабиня маленька стоїть;
Від факелів сяйво, мов одсвіт зірниці,
На кучерях злотом горить.

У щит свій мечем ударяє він тричі,
І тричі озвалась луна;
У цирку — цікаві та ситі обличчя,
Юрба, у жадобі страшна.

Та диво: круг нього в одвазі розпуки
Невільників гурт мовчазних.
Він щит відкидає і схрещує руки
На бронзових грудях своїх:

«О, п'яні патриції, кодло несите,
Для вас ми повинні вмирать?
Щоб наші страждання і кров освітити,
Оці смолоскипи горять?

Безумці! Сталеві усі мої м'язи,
У крові я меч гартував,
На цеї арени пісок ані разу
Подоланим я не упав.

Братів убивав я. Все знову і знову!
О, жертви в розвазі страшній!
Та годі! Я вас закликаю, братове:
Повстаньмо! Повстаньмо! На бій!»

Патриції враз у безмежному жасі
Втікають, мов чуючи грім.
І меч він підняв, і, як вихор, знялася
Юрба гладіаторів з ним.

Сторожа хитнулась — та лави змикає
Супроти повсталих рабів,
І кров пурпурова арену вкриває,
І жовтий пісок потемнів.

Він кинувся першим — і першим спинився,
Уражений в серце, упав,
Та натовп, як хвиля, вперед покотився,
В мигтінні зловісних заграв.

Бліда лиш рабиня ходу зупинила,
Тамуючи в серці відчай,
І в крові гарячій його омочила
Туніки сріблистої край.

А в місті повсталих загони залізні
Спартак закликає до мсти,
І зорі почули їх вигуки грізні:
«До бою! До бою, брати!»

З болгарської переклав
Максим РИЛЬСЬКИЙ

ВУГЛЕКОП

В безодні, глибокі безодні,
Під землю, у прірву зійди,
Де в чорнім лахмітті голодні
Плазують в калюжах води,
Де пружаться м'язи залізні,
Лунають удари завжди,
Як поклики владні і грізні
За волю — супроти біди,
За сонце, права благородні,
За простір і краплю води...
В безодні, глибокі безодні,
Під землю зійди!

Зійди в підземелля схололі,
В утробу хижачки-землі,
Зійди до братів у неволі,
Що сліпнуть у вічній імлі,—
І лампочка кине проміння,
Зорею засяє, бліда,
Освітить похмурі склепіння
Зловісного храму труда,
Цей морок, ці стіни холодні,
Цих ідолів горя-нужди...
В безодні, глибокі безодні,
Під землю зійди!

Тут від початку ще світу
Колись нашаровував час
Похмурі пласти антрациту,—
Вони залягли біля нас.
На камені дивні узори
Проміння зіткало ясне,
Як мука, холодні ці гори,
Кресни — і вогонь спалахне!
Зійди і ударом щосили
Хитай, розбивай до кінця
Ці чорні, ненавидні брили,
Ці рабські серця!

І чорними брилами тими
Вогонь боротьби розпали,
Аж поки ночами важкими,
Крізь море свинцевої мли
Не встане червона заграва,
Метаючи блисків рої,
І грізна розтоплена лава
Не рине в найдальші краї.
І в нові світанки імлаві
Спахне над землею пожар
В заграві, в заграві, в заграві
Іскринами з хмар!

Переклав
Олесь ЖОЛДАК

КВІТКАРКА

Ніжна Витоша сьогодні мріє в загадковій тузі,
Мовби острів фіолету в срібномісячній воді,
Над хребтом її імлистим, наче в безнадійній скрусі,
Тануть в білосизій парі зорі осені бліді.

І душне, велике місто бгає все, неначе в клітки,
Тисячі сердець розбитих в нори кам'яних громад,
І з-під місяця серпанку, з-під примарної намітки
Сумно щось розповідає про буденний маскарад.

А по вулиці шумливій, де гірлянди електричні,
Йде дівча — мала квіткарка, поспішає з бару в бар,
Де оркестри розливають звуки плавні та ритмічні,
Хоч із них таємно віє нерозраджена журба.

Наче вигнана русалка, стримує гіркі сльозинки,
Поміж столиків ступає, ніби ходить по ножах,
Золотаві хризантеми із цяцькової корзинки
Брати просить,— в'ється усміх на коралових губах.

Звідусіль вп'ялися очі в юний стан, лляні косиці,
Погляди повзуть, неначе чорні щупальця, слідком,
І моргають іронічно гультіпаки і п'яниці:
— Продає квітки, й сама ж то—мов пелюсточка з медком.

А оркестр зітхає, тихо тануть жалібні акорди...
Помах — знов гримучий рокіт котить свій могутній плин,
Вгору лине і ширяє, вільнокрилий, буйний, гордий,
І спада поволі, наче пух легесеньких сніжин.

Знову дівчина білява ледве стримує сльозинки
І несміливо обходить всі столи з кінця в кінець,
А кругом чига на неї, бідну, з кожної щілинки
Хмуре місто, що розбило тисячі людських сердець.

Переклав
Петро НОВОХАЦЬКИЙ

ЧЕРВОНІ ЕСКАДРОНИ

В світлу рань доби нової, віри сповнені живої
Мчать червоні ескадрони у розгоні бойовім,
А над ними — коршаками, навісними хижаками
В'ються яросні шрапнелі, сиплють рясно згубний грім.

Кінь заржав, зметнувся диба, і, немов одтята скиба,
Вершник падає додолу, нагло вражений насмерть.
Кінь спинився на хвилину й знов окрилено полинув
Наздогони ескадрону, в невідпорну круговерть.

Розпустивши буйні гриви, через ріллі, через ниви
Ринуть вихорем бурхливим ескадрони все вперед...
Тупу-тупу копитами, пил клубочеться клубками,
Блиском бронзовим мережить неба огняний намет.

Ось рушниці од левади раптом гримнули з засади,
І вогню криваві хвилі налетіли грудь на грудь,—
Закипіла буря люта, задзвеніла криця кута.
Й далі в шалі бойовому ескадрони гони рвуть.

Мчіться, мчіться, ескадрони! В вашім гоні міліони
Бачать радісну надію на визволення своє.
Мов розбуджений тим кличем, переможним, войовничим,
Звівши руки трудівничі, світ пригноблений встає.

Хай під тиском тої бурі упадуть похмурі мури,
Рухне кривди світової многопроклятий огром,
Рухнуть брами і затвори, й люди вбачать труп потвори,
Що під іменем закону їх карала лютим злом.

Риньте в ярі молодечій крізь вогні й дощі картечі,
Ви, розвихрені предтечі весняних погожих днів,
І громами, блискавками проголошуйте світами
Гордий похід хвиль червоних, бунт розкованих рабів!

І коли останнє сміття од розбитого страхіття,
Бруд останній лихоліття змиє геть ворожа кров,—
З коней встаньте, ніби діти, землю-матір обніміте
І на світі воцаріте вічну правду і любов.

Переклав
Микола ЛУКАШ

ЛІДЗЕМНА ВІЙНА

ЛІ Ке, ЛІ Вей-хань

РОМАН

Малюнки А. Жуковського

XIII

Бійці вмить повискакували із сховища, відімкнули ворота і провулками пробрались на край села, до майдану. Сховавшись за стіною, вони відкрили вогонь.

Перші ж постріли викликали серед ворогів замішання. Селяни кинулись на солдатів, почали виривати у них з рук гвинтівки, зав'язалась відчайдушна боротьба.

— Лягай! — раптом голосно закричав Сяо-цін.

Секретар Ма та ополченці прицілились із-за стіни, загриміли постріли, і один за одним ворожі солдати попадали на землю.

Селяни відразу ж взялися розкопувати могилу. Чжен-хай ще був живий. Піднявши його на плечі, Цю-цзи повільно пішов у село.

Минали дні, наближалось свято Нового року. Загороджувальні рови вздовж доріг здебільшого були вже викопані.

Три дні без упину сипав густий сніг, вкривши землю товстим килимом. Але японці планували в останні дні старого року провести ще одне «прочісування сіл» і, користуючись цією нагодою, знову пограбувати місцеве населення.

Наші сільські і районні бойові загони у взаємодії з ополченцями, захищаючи інтереси народу, відбивали ворожі вилазки, щоб селяни могли спокійно провести новорічні свята.

Новий рік! Для хліборобів це найрадісніше свято.

Колись бувало люди починали готуватися ще за тиждень до свят: різали свиней, прибирали в кімнатах, скрізь наводили порядок. Заклопотані жінки прали та крохмалили білизну, шили дітям новий одяг, прикрашали квітами капелюхи та вишивали візерунки на туфлях. Чоловіки поспішали на передсвятковий ярмарок за необхідними покупками. Тут, привертаючи увагу людей, продавці хлопавок демонстрували свою тріскучу продукцію; на стінах яток рядами були розвішані барвисті новорічні лубки — червоні, зелені, сині,— прямо серце раділо. Пробираючись крізь густий натовп і розглядаючи різні товари, люди купували то те, то се — і незабаром кошик наповнювався з верхом. Марними були намагання убгати туди ще що-небудь, всередині вже лежали овочі, хлопавки, новорічні картини з намальованими богами, червоний папір — за один раз всього не донесеш, доведеться приходити ще раз.

Чим менше днів залишалось до свят, тим заклопотанішими робилися люди. В кожній хаті чувся стукіт ножів об кухонну дошку: сікли овочі, готували фарш. Цілий день під казаном горів вогонь: то відварювали м'ясо і готували парові пампушки. А гляньте, як метушиться молодь з аркушами червоного паперу в руках: бігають з хати в хату, шукають кого-небудь грамотного, щоб той написав святкові поздоровлення. Під вечір тридцятого числа напруження досягало найвищого рівня — на воротях наклеювали поздоровні вислови й побажання та зображення богів, навкруги гриміли хлопавки. По вулицях бігали з усміхненими обличчями дівчатка, одягнені в нові плаття, весело щебечучи, вони поспішали за село з паперовими зміями в руках. Деякі з них вже били в гонги та барабани. Ден, ден, цзя... ден, ден, цзя... ден, ден, цзя...

Але цього року у людей не було ніякого бажання готуватись до зустрічі Нового року.

Увечері цього дня Ван Чжен-хай з бійцями заліг за селом у засідку біля буддійської кумирні. Коли ворожий загін вийшов з містечка Шу-

Закінчення. Початок в № 3.

аншічжень на «прочісування» й грабунок, вони зустріли його в лоб і примусили відійти. Після цього ополченці мали намір якийсь час перепочити в селі Юйтяньцунь, а опівночі піти в Люшічжень і захопити там Хуан Юнь-тіна.

Бійці крокували засніженими полями. Без упину завивав вітер, в повітрі несамовито кружляли сніжинки, засліплюючи очі й забиваючись за комір. Стемніло. Сніг товстим покривалом присипав усю землю, так що ледве можна було знайти дорогу. Ополченці взяли напрям на Юйтяньцунь і, насилу прокладаючи собі шлях, попрямували до села.

Поснідавши рано-вранці, вони до цього часу більш нічого не їли, і в животах у них бурчало, немов там вчилися співати молоді півники. Нічого не поробиш! Адже зима — і холодно, і голодно! Бійці міцніше затягували ремені, жоден з них не скаржився на труднощі. Оглянувши ополченців, Чжен-хай, щоб підбадьорити їх, промовив:

— Тримайтесь, хлопці! Зайдемо до тітки Лі і там поїмо!

— Нічого! Витримаємо! — відповів один з бійців.

— Тільки б людям не довелось страждати, а те, що ми поголодуємо раз чи два, не страшно!

В таку пору селяни нерідко по кілька днів не мали чого їсти, тому бійці, ховаючи голови від вітру, продовжували свій шлях без нарікань.

Загін ішов навпростець через поле. Місцевість була нерівна; часом хтось провалювався в канаву, тоді інші кидались товаришеві на допомогу, попереджаючи один одного:

— Обережно, не поспішайте!

За хвилину падав хто-небудь інший, а потім ще і ще. У Де-цюаня відірвалась підметка, і ступати було боляче. Але він, міцно стискаючи зуби, навіть не стогнав.

Коли загін спустився в видолинок, раптом щось плеснуло — це один з бійців провалився в колодязь.

Боячись, щоб під час морозів не попсувались стінки польових колодязів, селяни щороку з початком «великого снігу» накривали їх хмизом, а зверху ще закидали соломою. Тепер, коли випав сніг, вони зовсім зрівнялися з землею.

Чжен-хай звелів бійцям зняти пояси, і, зв'язавши їх, кинути один кінець вниз.

— Сяо-ню, обв'яжись кругом, ми витягнемо тебе,— кричали бійці зверху.— Та міцніш в'яжись за поперек, щоб не обірвався.

Взявшись дружно за вільний кінець, ополченці швидко витягли товариша.

— Не дуже забився? — питали хлопці Сяо-ню.

— Ні... не дуже, тільки замерз! — клацав боєць зубами від холоду.

— Знімай швидше мокру сорочку, одягни куртку! — сказав Чжен-хай, подаючи свою ватяну куртку.

Сяо-ню насилу стягнув з себе сорочку, що аж лопотіла на морозному вітрі і одягнув куртку Чжен-хая. Загін знову рушив вперед.

Погойдувались на вітрі віти дерев, стукаючись одна об одну, кружляв у повітрі сніг, мов полова на току.

Бійці вже підходили до села, коли раптом побачили загороджувальний рів глибиною більше трьох метрів.

— Підемо на південь, там є перехід,— запропонував Чжен-хай.

Перебравшись через рів, загін крадькома увійшов у село.

Тітонька Лі жила на західній околиці. Коли

ополченці підійшли до її воріт, Чжен-хай прошепотів:

— Не треба стукати, давайте непомітно перелізeмо через огорожу.

Він боявся, що стукіт може привернути увагу когось із зрадників, а звідси до японської сторожової застави всього два-три лі; варто ворогам забажати — і незабаром вони будуть тут.

Перелізши через глиняний мур, ополченці хутко підійшли до хати. Чжен-хай тихенько постукав у вікно і нишком гукнув:

— Тітонько! Відчиніть!

Тітка Лі та Лай-фу вже спали.

Через якийсь час у кімнаті почувся голос Лай-фу:

— Мамо, хтось знадвору кличе вас.

— Почекай, дай послухати,— відповіла мати.

— Тітонько! Відчиніть! Це я, Чжен-хай,— почулося вдруге.

— А! Зараз іду! — вже голосніше промовила стара і пішла відмикати.

Коли ополченці увійшли в кімнату, тітка Лі знову замкнула двері, потім завісила ватяною ковдрою вікно і лише після цього засвітила каганець.

Лай-фу допомагав матері обтрушувати з ополченців сніг.

— Охо-хо! Мабуть, добре намерзлись, поглянь, всі в снігу! Звідки це ви йдете?

— Від кумирні,— відповів Чжен-хай.

— А! Он воно що... Знімайте мерщій взуття, воно у вас зовсім промокло. Лай-фу, нагрій води, нехай хлопці помиють ноги. А ви лізьте на кан та грійтесь,— закінчила вона, звертаючись до бійців.

— Не турбуйтесь, ми й холодною водою помиємо,— промовив Сяо-цін і, підійшовши до чана, набрав у таз води. Він раніш за всіх помив ноги, витер їх і поліз на кан.

Кан був широкий, від стіни до стіни, на ньому розмістилось більше десяти ополченців. Трохи відігрівшись, хлопці відчули, як у них почали щеміти вуха й пальці на руках та ногах.

— Мабуть, їсти хочете? — поцікавилась господиня.— Я зараз приготую вам чого-небудь гарячого, і вам одразу стане тепліше.

— Весь день нічого не їли,— відповів за всіх Чжен-хай,— голодні, як вовки!

— Сьогодні ж переддень Нового року, я пампушечок парових напекла, їжте їх, хлопці, а я тим часом супу підігрію,— з цими словами тітка подала бійцям пампушки.— Тільки похололи вони, ви беріть по одній, а решту я теж підігрію, от з супом і поїсте.

— Не треба гріти! Не треба! — гукнув Цюцзи.— Ми їх і так поїмо. А ви зваріть нам ще якоїсь каші от і добре буде!

— Через цих клятих японців і Нового року не можна як слід зустріти! — зітхнула старенька і підійшла до казана.

Лай-фу тим часом розпалював вогонь.

— Грійтесь, а я поки що піду до воріт повартую,— знову звернулась до ополченців господиня,— люди кажуть, що вороги під Новий рік будуть налітати на села та грабувати.

Вийшовши з хати, стара зупинилась біля воріт і крізь щілину визирнула на вулицю. Поривчастий холодний вітер кудлав її сиве волосся. Вона відкинула назад навислі на очі пасма і, притиснувши голову до воріт, пильно стежила за тим, що робилось на вулиці.

Лежачи на кані, бійці їли пампушки.

— Кажуть у вас тут вчора щось трапилось?— запитав Чжен-хай у Лай-фу.— В чім справа?

Присівши біля казана, Лай-фу розповідав:

— Ого! Подія справді небезпечна! Більше десятка ворожих солдатів увірвалось позавчора в село. В будинку Сунь Да-тоу вони знайшли вхід до підземного ходу і давай лити туди воду. Мабуть, якийсь негідник виказав... Молоді жінки та дівчата, що там сиділи, стали схожі на мокрих курей, весь одяг у них вкрився болотом. Правда, із сховища був ще один вихід до старого Ая, але в цей час вороги і там робили обшук. Жінки дуже хвилювались, бо вода підступала все вище і вище, а дівчатка тихенько плакали,— Лай-фу підкинув у вогонь нову порцію хмизу.— І тільки коли солдати пішли з хати Ая, вони, нарешті, повилазили з води... Останні два дні вороги зробились занадто завзятими: примушують людей цілі дні копати рови, от справа з підземними ходами і затягується.

— Скличемо завтра сільських активістів і побалакаємо. Копання підземних ходів припиняти не можна, треба придумати спосіб, як продовжувати роботу!

Стомлені важким шляхом, ополченці посхилялись один на одного і задрімали. Сяо-ню навіть захропів.

— От молодець,—не вдержався Сяо-цін,—вже спить, недарма його телям звуть, він і сопе, як теля...

Де-цюань, вмостившись на кані, з насолодою смоктав люльку:

— У вас є зайве взуття, Лай-фу? Дай мені одягти, я потім поверну назад.

— Е, що там віддавати! У мене є поношена пара, приміряй, чи підійдуть.

Лай-фу дістав з-під шафи черевики. Де-цюань тут же взув їх — якраз доладу.

— Ти дивись, у нас з тобою зовсім однакові ноги! — з задоволенням промовив він.

Чжен-хай попросив Лай-фу знайти яку-небудь одежину і для Сяо-ню.

Була вже пізня ніч. Ополченці солодко спали, лише Чжен-хай крокував по кімнаті взад і вперед, міркуючи над тим, як захопити негідника Хуан Юнь-тіна.

В цю хвилину до хати вбігла тітка Лі.

— Чжен-хаю! До села наближаються якісь люди. Мабуть, це вороги з сторожової застави. Видно хтось побачив вас і доніс, а то чого б їх принесло саме тепер. Що робити?

— Вставайте! Хутчій вставайте,— Чжен-хай смикав бійців за руки, за ноги, штовхав у боки. Стара допомагала йому, весь час примовляючи:

— Ворог прийшов! Мерщій вставайте!

— Сяо-ню, вставай, ворог прийшов! — вигукнув Чжен-хай, ляснувши хлопця по спині.

Щось бурмочучи собі під ніс, Сяо-ню зразу ж схопив рушницю і перепитав:

— Де ворог?

Бійці миттю посхоплювались з кана, похапцем взувались.

— Зброя у всіх заряджена? — запитав командир.

— Заряджена! — хором відповіли ополченці.

— Стоячи на варті, тітонька Лі побачила, що до села наближається ворог. Можливо, коли ми входили в село, хтось із зрадників помітив нас і доповів ворогам. Будемо пробиватись, чи сховаємось у підземеллі?

—Пробиватись! — вигукнув Цю-цзи, а за ним ще чоловік чотири чи п'ять.

—Куди пробиватись, коли на вулиці такий сніг! Та й ми стомилися! — заперечили інші.— Може, вороги й не сюди ідуть. А у тітоньки сховище велике, краще заліземо туди!

— Так не можна! Якщо вже японці виступили опівночі, то напевне знають, що ми у селі. Та й сховище у тітки Лі далі двору нікуди не веде, ховатись там небезпечно. Я пропоную йти на прорив! — сказав Сяо-цін.

— Гаразд, приготувати ґранати, зараз виступаємо! — скомандував Чжен-хай.

Ополченці повискакували з хати. Оскільки ворота були замкнені, вони, щоб не гаяти часу, перестрибували через огорожу. В цю мить навколо засвистіли ворожі кулі. Бійці залягли і теж відкрили вогонь.

Чжен-хай поділив загін на три частини. Цю-цзи та ще троє бійців продовжували відстрілюватись, інші дві групи дістали завдання обійти ворога з флангів. Притискаючись грудьми до снігу, ополченці поповзли вперед.

— Візьмемо живими! Жодний не втече! — вигукували ворожі солдати.— Кидай зброю!

Вороги пішли в атаку, але група, що прийняла на себе вогонь, зустріла атакуючих дружним залпом, і ті змушені були залягти. Скориставшись цим, Цю-цзи з товаришами кинувся слідом за групою командира.

Чжен-хай підвів голову і, побачивши, що вороги хутко наближаються до Цю-цзи, підняв маузер і вистріляв підряд всю обойму. Вороги знову залягли. Чжен-хай поповз вперед, але в цей час ворожа куля влучила йому в груди.

— Цю-цзи! — покликав він.— Ти відповідаєш за вихід товаришів з оточення, а я...

Побачивши пораненого, Цю-цзи розгубився.

— Командире, я понесу тебе на спині, ми разом прорвемось!

— Не кажи дурниць! Ворогів багато, а ми на відкритому місці, прямо на снігу. Бери на себе командування і йди на прорив! Бережіть кожну хвилину, не турбуйтесь про мене!

Спостерігаючи за боєм у щілину в воротях, тітонька Лі зрозуміла, в чім справа. Тоді вона прочинила нишком ворота і виповзла на вулицю. Не зважаючи на стрілянину, стара просувалась вздовж стіни до того місця, де лежав командир.

— Чжен-хай, ти...

— Тітонько, навіщо ви...—промовив Чжен-хай, помітивши її.— Негайно повертайтесь додому! Тут дуже небезпечно! — він відштовхував стару від себе.

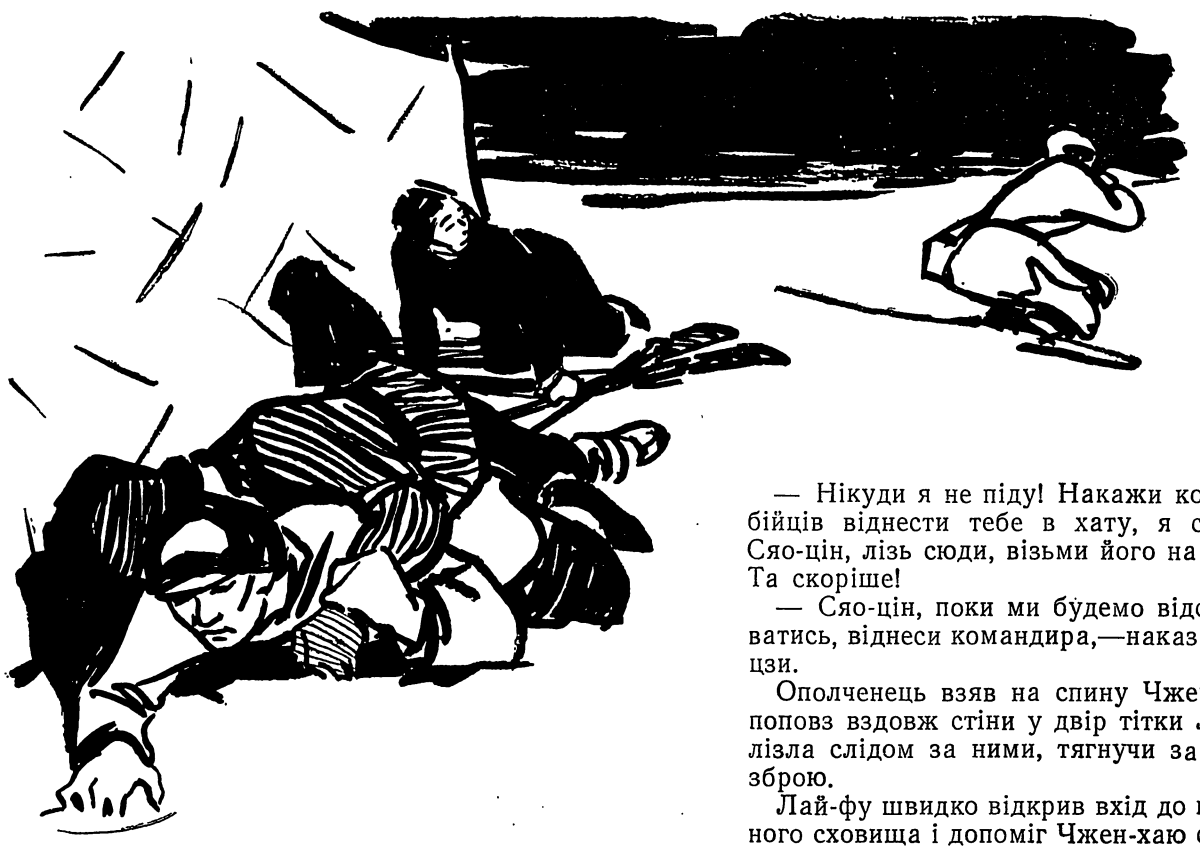

— Нікуди я не піду! Накажи комусь з бійців віднести тебе в хату, я сховаю! Сяо-цін, лізь сюди, візьми його на спину! Та скоріше!

— Сяо-цін, поки ми будемо відстрілюватись, віднеси командира,—наказав Цю-цзи.

Ополченець взяв на спину Чжен-хая і поповз вздовж стіни у двір тітки Лі, яка лізла слідом за ними, тягнучи за собою зброю.

Лай-фу швидко відкрив вхід до підземного сховища і допоміг Чжен-хаю спусти-

тися вниз, старенька подала йому маузер. Після цього вони повісили на місце зображення бога Гуаня, поставили курильницю і засвітили свічку.

— Я пішов! — сказав Сяо-цін.

— Стривай, треба ще дещо зробити! — тітка Лі дала йому в руки вірьовку.— Поприв'язуй нас з Лай-фу до стовпа.

Сяо-цін мугикнув, збагнувши задум старої, миттю позв'язував їм руки за стовпом, схопив рушницю і вибіг з хати.

В цю мить прогриміло підряд кілька вибухів гранат: ополченці пішли на прорив. Коли Сяо-цін повернувся, всі три групи, підтримуючи одна одну вогнем, почали виходити з оточення.

Петляючи по засніженій землі, загін, нарешті, вирвався з ворожого кільця. Навздогін зграями злих шершнів летіли ворожі кулі. Японські солдати разом із зрадниками переслідували ополченців. Обстановка ускладнювалась. Попереду шлях перетинав загороджувальний рів, позаду — погоня, що робити?

— Тепер не втечете! Кидайте зброю! — почулися ззаду вигуки.

— Ніхто зброї не складе! — рішуче промовив Цю-цзи.— Будь-якою ціною ми мусимо прорватись! Перша й друга групи, спускайтесь у рів і перебирайтесь на той бік, а наша група вестиме вогонь, щоб затримати ворога. Потім ви з того боку будете прикривати нашу переправу через рів.

Бійці кинулись вперед і один за одним почали стрибати в рів. Значно важче було вибратись на другий бік, але ж не сидіти тут, чекаючи, поки ворог їх всіх перестріляє.

Нарешті вихід був знайдений: один боєць присідав біля стіни, а другий ставав йому на плечі, потім нижній випростувався, і верхній хапався витягнутими руками за край рову; знизу його підтримували за ноги і штовхали вгору. Таким чином всі ополченці, крім одного, повилазили з рову. Тому, що залишився внизу, вони подали зв'язані пояси і витягли нагору.

Вогонь посилювався, з лютими вигуками ворожі солдати просувались вперед. Цю-цзи спалахнув від гніву. Сказавши міцне слівце, він вихопив з-за пояса гранату. Пролунав вибух, в усі боки полетів сніг, змішаний з чорною землею; кілька ворожих солдатів упали, а решта знову залягла, не наважуючись іти далі.

— Тепер наша черга! — вигукнув Цю-цзи і відійшов з бійцями до рову.

Вороги кинулись за ними, але вогонь двох груп з того боку примусив їх зупинитись. Тимчасом Цю-цзи з товаришами також перебрався через рів.

— Давайте, не гаючи часу, тікати,— запропонував Де-цюань,— поки ворог додумається, як перейти через рів, ми вже будемо далеко звідси.

— Почекай, дозволь мені хоч вилаяти їх та трохи злість зігнати! — промовив Сяо-цін і голосно закричав:— Гей ви, прокляті черепашачі вилупки, лізьте сюди! Тут на вас чекають два чорнокорі кавунці; хто сміливий, лізь сюди, скуштуєш!

— Пішли! — скомандував Цю-цзи. — Немає часу на балачки.

— Міну встановили? — навмисне голосно запитав Сяо-цін.

— Встановили! Встановили! — відгукнулись хором ополченці.

— Ну, тоді пішли! — додав Цю-цзи.

— Гей, виродки, шлемо вам на прощання два подарунки.

Пролунало два постріли і загін попрямував на північ.

— Доженемо! Доженемо! — почулись безладні вигуки з того боку рову.

— Давайте швидше переправлятись та в погоню! — запропонував один з маріонеткових солдатів.

— В погоню? Чорта лисого їх доженеш! — заперечив інший.— Нехай лізе той, хто хоче кавуна покуштувати! Хіба ти не чув? Вони там міни встановили.

— Та це брехня! Якби і справді заклали міни, думаєш, сказали б тобі?

— Хто бажає доганяти, нехай лізе першим,— стояв на своєму другий солдат,— а я більше не попадусь їм на гачок. Хіба можна напевно сказати, встановили вони міни чи ні?

— Ця Восьма армія все може,— додав третій, чухаючи потилицю.

Поки вони сперечались, Лі Цю-цзи з своїм загоном встиг уже відійти далеко, думати про переправу було пізно. Ворогові нічого не залишилось, як ні з чим повернутись назад. Вони вирішили зайти до тітки Лі і суворо покарати її, адже в її домі переховувались ополченці.

Увійшовши до хати, вони побачили, що сама господиня і її син стоять прив'язані до стовпа, зітхають та гірко плачуть.

— Ой людоньки! Прийшла до нас Восьма армія і каже, що хоче Новий рік зустрічати у нашій хаті. Побоялись, що ми з Лай-фу розкажемо про це, і прив'язали нас, ай-я...

Бачачи сина та матір в такому горі, солдати розв'язали їх і, вилаявшись на прощання, пішли геть.

XIV

Сніг все летів і летів.

Часом налітав північно-західний вітер, підхоплював догори сніжні хмари і знову кидав їх на землю.

Тітка Лі підійшла до воріт, визирнула на вулицю — ворожі солдати були вже далеко. Хутко закривши ворота на засув, вона повернулась до хати і звеліла Лай-фу винести Чжен-хая із сховища.

Втративши багато крові, Чжен-хай знепритомнів. Тітка Лі разом з сином поклали його на кан.

— Чжен-хай, Чжен-хай! — покликала стара, нахилившись до обличчя юнака.

Командир хитнув головою, але не промовив ні слова.

— Чжен-хай, прийди до пам'яті! Вороги пішли, я зараз промию і перев'яжу тобі рани.

Поранений повільно розплющив очі, глянув на стару і раптом голосно закричав:

— Товариші! Вперед, на прорив!

— Тихше, синку, вороги вже давно пішли! — намагалась заспокоїти його стара жінка.

— Куди? Куди пішов загін?

— Вони розігнали ворогів і вирвались з оточення,— зашепотіла майже на саме вухо тітка Лі і звеліла Лай-фу піднести ближче каганець. Куля влучила в лівий бік, і з рани все ще текла кров. Стара зрозуміла, що справа дуже серйозна.

— Лай-фу, давай мерщій миску з теплою водою, промиємо йому рану.

Ще до того, як японці почали свої каральні наскоки їй доводилось ходити біля поранених. До них у хату часто заходив лікар, щоб робити пораненим перев'язки, тому тітка Лі добре знала на ранах, знала, як їх промивати і перев'язувати. До цього часу у неї збереглись бинти, вата, йод, різні мазі й мікстури, які їй залишили військові лікарі.

Поранені іноді жартували:

— Не дивись, що тітоньці стільки років, зате руки у неї вправні, як у дівчини, промиває рану так, що навіть болю не чути.

Тітка Лі і Лай-фу сиділи весь час біля Чжен-хая. Боячись, щоб вороги не прийшли з повторним обшуком, вони час від часу вискакували у двір подивитись та прислухатись і тому цілісіньку ніч ні на хвилину не заплющили очей.

Вранці до тітки завітав секретар райкому Ма. Щоб бути більш схожим на простого селянина, він ніс на плечах корзину для гною. Чжен-хай якраз спав.

Лай-фу тіпав у дворі коноплі і поглядав на вулицю.

— Не будіть його, він тільки-но заснув, посидьте поки в маленькій кімнаті,— сказала стара.

— Сьогодні вранці мені передали записку, що Чжен-хая поранено. Ну як, рана у нього серйозна? — запитав секретар.

— О, дуже серйозна,— спохмурніла господиня,— куля попала в бік і залишилась там. Я промила рану, перев'язала, та тільки куля мене дуже тривожить. У нас, простих людей, нема засобів, щоб вийняти її звідти. Не знаю, що й робити.

Секретар задумливо гладив себе по щоках і не відповідав.

— Адже у нашому районі є десь лікарня? Залишати кулю всередині не можна,— не заспокоювалась стара.

— Що ж... Недалеко звідси є лікарня районних загонів, я напишу листа командуючому Вану, пораджусь з ним,— секретар на мить задумався, потім додав: — я гадаю, що заперечень не буде.

— От було б добре! Але зволікати не можна! — захвилювалася тітка.

— Ну гаразд, я напишу листа і пошлю людину. Якщо командуючий Ван дозволить, ми зразу ж придумаємо, як перевезти туди Чжен-хая.

— Тоді пиши хутчій. А де знаходиться ця лікарня?

Оглянувшись навколо, старий Ма тихо промовив:

— Ти не стороння для нас людина, сама розумієш, це повинно бути цілковитою таємницею,— він нахилився до самого вуха тітки Лі і прошепотів: — В підземному ході біля села Сяованчжуан.

— Он як,— здивувалась стара.— В підземеллі відкрили лікарню! Ну й голови у вас, коли до такого додумались...

— Сам ворог змушує нас вишукувати такі засоби. Якби не додумались до цього, то куди б ми дівали поранених з усіх дев'яти районів? Але про цю таємну лікарню не повинен знати ніхто, тому з листом треба послати найнадійнішу людину.

— А що... Як ти думаєш про Лай-фу?..

— Що ж, можна! Нехай несе,— погодився секретар.

Він вийняв із своєї корзини вила; ручка вил була всередині порожня. Звідти секретар витяг олівець та скручений зошит. Поклавши зошит на коліна, він вже приготувався писати, коли раптом у хату вбіг переляканий Лай-фу і крикнув, що в село знову прийшли вороги.

— Бери Чжен-хая і спускайтесь у сховище, а ти, Лай-фу, іди до воріт і дивись, що буде! — розпорядилась господиня.

Лай-фу миттю вискочив з хати, тітка Лі та секретар кинулись до Чжен-хая, розбудили його, підвели до божниці. Тітка Лі скрутила в трубку зображення бога, і секретар з Чжен-хаєм зникли під землею.

В кімнату знову вбіг Лай-фу і схвильовано промовив:

— Прийшли! Більше десяти чоловік! Прямують до нашого двору!

Тривожно калатало серце у старої жінки. «Невже ворогам відомо про секретаря і Чжен-хая?» — подумала вона, насупивши брови, але за мить заспокоїлась, підійшла до божниці і сіла на підлогу за прядку.

Лай-фу також зайнявся якоюсь хатньою справою, намагаючись бути спокійним, хоч серце в нього стукотіло, як несамовите.

Група маріонеткових солдатів з гвинтівками за спиною увірвалась у двір, а потім зайшла до хати. Тітка Лі зупинила прядку і прожогом кинулась назустріч, запрошуючи їх сідати.

Двоє солдатів сіли на ослоні, приставивши гвинтівки до божниці. У старої похололо серце; боячись, щоб вони часом не викрили входу до сховища, вона почала вмовляти їх:

— Сідайте на кані, погрійтесь, сьогодні такий лютий вітер, та й сніг недавно йшов... Лізьте на кан, лізьте! — підштовхувала вона солдатів. Потім принесла до кану гвинтівки і поставила поруч.

— От прокляття! Треба ж трапитись такому нещастю,— бубонів один з солдатів,— понаставляли ножів на дорозі, шини полопались, тепер сиди тут...

— Це ще нічого, могли й на міну наскочити. тоді б Новий рік зустрічати не довелося!

— Бабусю,— звернувся до господині третій,— де живе голова «спілки збереження» вашого села?

Тепер тітка зрозуміла, що вони прийшли не по Чжен-хая, і на серці їй полегшало.

— Та в центрі села...

— Ходімо, я проведу до нього! — запропонував свої послуги Лай-фу.

Але солдати, зігрівшись на теплому кані, не хотіли знову йти на вітер і сніг і лише переглядались між собою.

— Пошлемо двох, нехай покличуть голову сюди, а ми ще погріємось! — запропонував командир відділення.

Двоє солдатів, яким випало йти, сердито бурмочучи, пішли слідом за Лай-фу з хати. Решта, зручно вмостившись на кані, продовжували розмову.

— Ану, бабко, дай нам трохи пампушок! — звелів один з них.

— Вони холодні! — відповіла тітка Лі.

— Нічого, неси! А що в тебе іще є? Усе давай сюди! — гукнув інший.

— А яйця є? Звари нам кілька.

— Варити довго, вип'ємо й так.

— Нема у мене яєць, у січні кури не несуться,— відказала стара.

— Неправда, а що там у кошику біля божниці? — запитав один з солдатів, злазячи з кана.— От я зараз сам погляну. Немає яєць, так м'ясо є. Не може бути, щоб перед Новим роком не знайшлося чогось смачного!—з цими словами він підійшов до божниці і почав там все перекидати.

Тітка Лі кинулась до нього і, загородивши собою божницю, простягла йому кошика.

— На, дивись, тут тільки цибуля і трохи часнику. Лізь собі на кан та грійся! А м'яса в мене зовсім мало.

Вона підійшла до столу і взяла з фарфорової мисочки шматочок м'яса. Солдат вихопив у неї з рук м'ясо і почав запихати його в рот. Жадібно жуючи, він бубонів:

— Ач, яка скупа баба, просто жах! Для кого бережеш? Давай сюди усе!— відштовхнувши тітку вбік, солдат простяг руку і схопив миску зі столу.

Побачивши м'ясо, решта також посхоплювалась з кана і кинулась вперед, забувши про гвинтівки.

— Не хапайте, треба розділити всім потроху!— пробував хтось встановити порядок.

— Ах ти, тварюка, хочеш сам все поїсти! — обурено кричали інші.

— Гей! Ось де смачні речі! — кричав хтось з кухні.— Цілий кошик пиріжків!

В кімнаті піднялась метушня, всі метнулись на кухню, дехто навіть черевики не встиг взути, так і побіг босим.

Почувся крик, кошик упав додолу і пиріжки розсипались по підлозі. За мить вороги геть чисто вимазались у начинку.

«Нехай б'ються,— думала стара,— дякувати богу, хоч до божниці не лізуть».

Секретар райкому стояв з зарядженим маузером за божницею. Коли вороги зайшли до хати, він дуже стривожився, вважаючи, що вони прийшли забрати його та Чжен-хая. Ма думав: «Як тільки вони знайдуть вхід до сховища, почну стріляти». Опісля, прислухавшись до розмови у кімнаті, секретар зрозумів, що вороги про них нічого не знають, але все ще стояв, стежачи за тим, що відбувалося в хаті.

Цей ворожий загін віз двома грузовиками патрони на опорний пункт біля Суніна. На дорозі, північніше села Юйтяньцунь, ополченці встановили ножі, зроблені у сільській кузні. Ножі були завдовжки з півметра і нагадували гострі наконечники списів. Щоб ножі стояли міцно, ручки їх вставляли у хрестовини, які потім прикидались землею. З-під снігу вістря виглядало на якийсь вершок, зверху його накривали соломою.

Коли ворожі машини їхали повз село, вони налетіли на ці ножі і попороли шини. А коли пошкоджені колеса замінили запасними і проїхали трохи далі, знову трапилось те ж саме.

Солдати, які пішли разом з Лай-фу, розшукали голову «спілки збереження» і тепер повертались разом з ним. Переступивши поріг, голова низько вклонився солдатам і промовив:

— Пани солдати стомились? Зараз вам приготують поїсти.

— Чому у вас на дорозі повтикані ножі? — запитав у нього командир відділення, злазячи з кана.

— Що? — здивувався голова.— Ножі на дорозі? Я нічого не знаю....

— Як так не знаєш, сучий сину? — зарепетував командир відділення і вдарив його по щоці.

— Тепер вже пізно говорити про те, що сталося,— підскочив до них один з солдатів.— Давай нам три підводи, щоб перевезти ящики з патронами в село, а там побачимо, що далі робити.

— Гаразд, ходімо! — буркнув командир відділення, і всі вийшли з хати.

Незабаром патрони привезли в село.

Надворі вже темніло, в повітрі носились сніжинки; було видно, що вороги проти ночі нікуди не підуть.

Лай-фу прийшов з вулиці, викликав із сховища секретаря Ма і про все докладно йому розповів.

— Треба негайно сповістити районний загін, щоб наші скористались нагодою і захопили ці патрони десь у дорозі,— промовив, трохи подумавши, секретар.

— Тоді пиши скоріш записку та про Чжен-хая не забудь,— підказала тітка Лі.

Секретар хутко написав записку, згорнув її у вузеньку смужку, потім вручив Лай-фу:

— Віднеси в село Сяованчжуан, передай її Вану, хазяїну столярної майстерні, що на західній околиці, от і все. Дорога небезпечна, будь обережний!

— Не турбуйтесь, товаришу секретар, все буде гаразд! — запевнив Лай-фу і, туго затягнувши рушника на голові, вийшов з хати. Але за

мить він знову повернувся, сховав записку в більш надійному місці і рушив у дорогу.

Сніжний серпанок дедалі густішав.

Вийшовши з села, Лай-фу попростував на південь. Щоб дістатись до села Сяованчжуан, треба перейти через річку Чжулунхе і проминути сторожову японську башту біля Дунуфу. Іншого шляху нема, бо до сторожової башти сходились загороджувальні рови, через які перелізти одному було неможливо.

Глибокі сліди враз заносило снігом. Заткнувши поли халата за пояс, Лай-фу прискорив ходу. Він хотів ще завидна минути річку і сторожову башту, а там вже можна вважати, що завдання виконане. Спотикаючись і ковзаючись, він поспішав вперед.

Ось і Чжулунхе. Щоб зберегти час, Лай-фу пішов навпростець. Тут йому був знайомий кожний куточок, бо в дитинстві не раз доводилося з батьком в цих місцях ловити рибу. Він добре знав всі глибини і ковбані, де рибка любить сидіти, адже з неводом облазив всі навколишні береги.

Проминувши верби над берегом, він зійшов прямо на гладенький лід. Поспішаючи, Лай-фу падав, схоплювався і йшов далі. Весь одяг у нього вкрився снігом, але він навіть не обтрушувався і рвався вперед.

Високий протилежний берег був весь вкритий льодом. Ноги Лай-фу ковзались, і він ніяк не міг вилізти на нього. Нарешті, чіпляючись обома руками за віти прибережних дерев, він поволі видерся нагору.

Коли Лай-фу перебрався через річку, вже стемніло. «От лихо,— подумав він,— вночі не так просто пройти повз сторожову башту». Він поглянув на башту, яка височіла, мов чорне чудовисько. Обминути не можна, бо в обидва боки від неї простяглись глибокі рови. Куди ж іти? Якийсь час він стояв, вагаючись та роздумуючи. Потім міцно стиснув зуби і рішуче промовив:

— Пройду, навіть якщо доведеться поплатитись життям!

Сніг все густішав, вітер робився ще злішим. Але Лай-фу нічого цього не помічав, його погляд був прикутий до чорного чудовиська, яке в міру того, як він наближався до нього, весь час збільшувалось.

З земляного укріплення поряд з баштою, вийшов вартовий і гукнув до нього:

— Стій! Хто такий? Руки вгору!

— Селянин, перехожий! — відповів Лай-фу.

— Руки вгору, поплещи долонями, тепер підходь! — знову загукав вартовий.

З піднятими догори руками Лай-фу підійшов до нього. Вартовий обшукав його, потім запитав:

— Куди йдеш?

— В Сяованчжуан.

— Чого йдеш? — вартовий уважно розглядав Лай-фу.— Вже темно, сніг, а ти й холоду не побоявся, яка у тебе справа?

— Ой, не питайте, мати тяжко захворіла, вже кілька днів нічого в рот не бере. Оце йду за сестрою, щоб прийшла й провідала.... Я простий селянин!..

— Не вірю! Ходімо до командира.

— Підозрілий тип,— зауважив другий вартовий.

Вартові завели Лай-фу у башту, один з них пішов на другий поверх кликати командира.

— Хе, яка там сестра! Зараз місцеві загони Восьмої армії почали активні дії. Ти, мабуть, несеш їм якесь донесення,— промовив офіцер.

— Ой, що ви, я простий селянин!

— Простий селянин, простий селянин! Замовкни! Обшукати! — гукнув командир. До Лай-фу зразу ж кинулось кілька солдатів і вмить обмацали його з голови до ніг.

— Доповідаємо, нічого не знайдено!

Командир подивився своїми банькуватими очима на Лай-фу.

— Не знайшли? Зніміть з нього одяг!

— Шановний начальнику, я простий селянин, що ви на мені знайдете? Надворі вже темно, а мені ще шлях довгий, відпустіть мене!

— Мовчать! Роздягти його!

Солдати знову кинулись до Лай-фу, але він відштовхнув їх:

— Не рвіть, я сам все скину!

Він поволі розв'язав поясок, поклав його осторонь, потім розстебнув ватяний халат і скинув його з себе.

— Роздягайся далі!

Лай-фу розстебнув і скинув легку ватяну куртку, тепер на ньому залишилась лише сорочка.

— Скидай!

— На мені ж тільки сорочка зосталась, що там може бути? Холодно ж!

— Не плещи язиком! Кажуть тобі скидай, значить хутчій скидати треба! — кричали зрадники.

— Та що ж це таке...— розгублено промовив Лай-фу, але з обох боків заблищали багнети і сорочку довелось скинути.

Тепер на нього гримали, вимагаючи зняти штани; він відмовився, але знову наблизились до нього багнети, і Лай-фу змушений був скинути брудні від багнюки черевики, а потім і штани.

— Доповідаємо, знову нічого не знайшли!

Командир кивнув головою, Лай-фу почав одягатись.

— Начальнику, відпустіть мене! — благав він.

Насупивши брови, командир затягнувся цигаркою, випустив хмарку диму, потім, схиливши голову на бік, глянув на арештованого і махнув солдатам рукою:

— Нехай забирається геть!

Вийшовши з башти, Лай-фу попрямував своєю дорогою, на душі у нього стало легко. Стираючи холодний піт з обличчя, він подумав: «От негідники, добре, що я як слід заховав записку, а то б знайшли! Ну, тепер можна вважати, що небезпека залишилась позаду».

Та не встиг він відійти від башти, як позад заклацали затвори гвинтівок. Що це? Почулося? Ні! Він злякано оглянувся назад. О! Неподалік з'явилось три багнети.

— Стій! Ні з місця!

Мороз прокотився по всьому тілу Лай-фу.

— Мене ж уже обшукували, що вам потрібно? — злякано запитав він.

— Іди за нами і поменше патякай! Думаєш, як обшукали, так і справі кінець?

— Цієї ночі ти вже нікуди не підеш!—засміявся другий.

Наставивши на нього багнети, солдати привели Лай-фу назад у башту.

Сторожовий пост Дунуфу належав до опорної бази в Суньчжуані. Цього вечора сюди прийшов Лю Ці ін з кількома японцями, щоб обговорити питання про перевірку навколишніх сіл. Коли вони в супроводі командира поста піднялися на третій поверх, щоб там випити і пограти в карти, командира раптом покликали вниз. Відпустивши Лай-фу, він повернувся назад. Але Лю Ці-ін, слухаючи його розповідь, раптом вигукнув:

— Як? У таку темряву йшов мимо поста? Це підозрілий суб'єкт. Негайно поверніть його назад, я сам допитаю!

Коли Лай-фу повернувся до башти, тут уже все було готове для допиту. Лю Ці-ін, мов кат, стояв з нагаєм у руках.

— Дайте йому як слід!—заревів він диким голосом.

Кілька солдатів кинулись до Лай-фу, звалили його на землю і удари нагаїв, мов град, посипались на нього з обох боків на голову, ноги, груди...

— Ай-я! Ай-я!.. — кричав від болю Лай-фу, качаючись по підлозі.

— Досить! — Лю Ці-ін підняв догори руку, солдати зупинились.

— Тепер говори, куди ти несеш донесення? Скажеш — залишишся живим, не скажеш... у-у! Цієї ж ночі буде тобі кінець. Навіть з башти не виведем.

Все тіло Лай-фу горіло. Підводячись на ноги, він насилу вимовив:

— Я... Що сказати?.. Іду до сестри... Я ... я вже говорив. Мати хвора, коли я виходив, вона була присмерті... І хотіла перед смертю сестру мою побачити, адже то її рідна дочка. Коли б не це, хто б пішов у таку негоду, та ще й проти ночі?..

— Так, так, добре брешеш!—сказав Лю Ці-ін, схиляючи набік голову.— Говори правду; я давно знаю, що ти йдеш з донесенням для Восьмої армії, мене не обдуриш! Кому несеш? Кажи швидше!

— Я до сестри йду, що ви ще від мене хочете?..

— От негідник! — вилаявся Лю Ці-ін. — Ти

довго будеш мене за ніс водити? Ану, йдіть сюди! — гукнув він до солдатів.— Запаліть свічки та зніміть з нього одяг!

— Слухаємось! — гаркнули солдати, підбігли до Лай-фу, роздягли його і почали припікати свічками тіло й обличчя. Тіло хлопця вкрилося чорними плямами. Краплі поту, мов горошини, одна за одною стікали вниз по його обличчю. Але він мовчав, міцно сціпивши зуби.

Кімната, в якій допитували Лай-фу, лише слабо освітлювалась свічками, і в цій півтемряві ще страшнішими здавались знаряддя катування, ще жорстокішими гадючі очі ворогів.

Лю Ці-ін стояв біля столу; нетерпляче скрутивши цигарку, він відкинув її вбік і закричав:

— Ти скажеш, чи ні? Як не впирайся, все одно нічого не вийде!

— Говори швидше!

— Говори!

Лай-фу заплющив очі, немов це його зовсім не обходило, і мовчав. Нехай лютують дикі звірі, нехай знущаються над ним ці нелюди. Він вже давно вирішив не шкодувати свого життя...

Незабаром все тіло і лице його почорніли, а він все мовчав, поки, знепритомнівши, не впав на підлогу.

Один з солдатів нахилився до нього, оглянув і повернувся до Лю Ці-іна.

— Доповідаю, він уже мертвий!

— Помер? Винесіть геть! Викиньте на сніг! — наказав Лю Ці-ін.

Солдати схопили тіло Лай-фу і потягли за двері.

— Віднесемо подалі, а то якось боязко, якщо він тут залишиться,— промовив один з солдатів.

— Подумай тільки, на нашім посту вбити людину — все одно, що комаху роздушити...— зітхнув другий.

Пройшовши щось із півлі від башти, солдати кинули нерухоме тіло в сніг і поплентались назад.

Кружляла завірюха, сніжинки падали на тіло Лай-фу, на обличчя, розтавали і знову замерзали...

Пориви вітру пронизували тіло наскрізь, але Лай-фу зараз не відчував холоду.

«Котра година? Де я?» — подумав юнак, приходячи до пам'яті. Він підняв голову, оглянувся навколо і, нарешті, зрозумів, що вороги кинули його на снігу.

Напруживши всі сили, він спробував звестись на руки, але даремно: тіло горіло пекельним вогнем, і він знову впав... З часом він спромігся сісти, і почав озиратись на всі боки. Сторожова башта, мов чорний демон-лиховісник, стовбичила далеко на заході.

Нестерпний холод пройняв голе тіло. Вітер, ніби ножами, пронизував хлопця, аж кісткам було боляче! Та все ж він не забув свого завдання. Помацавши рукою черевик, Лай-фу прошепотів сам до себе:

— Записка на місці...

Йдучи на завдання, він знав, що його можуть обшукувати, і завбачливо зашив записку в черевик.

«Буду триматися до кінця! — міркував він,— Я повинен доповзти до села і вручити записку... Не турбуйся, секретарю Ма, все буде гаразд!»— пригадав він свою обіцянку.

І Лай-фу поповз уперед... поповз по засніженому полю, прокладаючи шлях через замети! Вперед! Голий, з попеченим тілом, яке нестерпно боліло, напружуючи останні сили, він повз усе далі й далі.

XV

Голову «спілки збереження» села Юйтяньцунь Ван Дун-лая японці підвісили до стелі.

— Бийте! Бийте його!

Засвистіли ремінні нагаї.

— Ай-я!.. Ай-я!.. Пани-солдатики! Ой... Це не я винний!

— Ти! Ти, мерзотнику!

— Ми ж, ми ж з вами одна сім'я!

— Ти маєш таємні зв'язки з Восьмою армією!

— Заб'ємо на смерть собаку!

Тимчасом рахівник спілки пан Лю Сань благав командира відділення маріонеткових військ:

— Вельмишановний! Піди скоріш до панів японців і замов слівце. Адже не наш комітет у цьому винний! Це хтось чужий понаставляв ножі на дорозі, а тут ще сніг випав глибокий, скажи, будь ласка, звідки могли ми про це знати? Заб'ють до смерті нашого голову, а хіба це допоможе?!

— Гм! — командир відділення уважно подивився на нього.— А ти знаєш, що таке боєприпаси?! Ми через ваше село не можемо їхати далі. Сам подумай, чи ж можуть пани не гніватись? Я й сам слова сказати не смію...

— Ай-я!... Що ж робити?...

Рахівник заглянув у вікно, де японці катували Дун-лая. Він дуже хвилювався і не знав, що діяти. Раптом він вихопив з кишені кілька банкнот по десять тисяч юанів кожна[1] і засунув їх командиру відділення в рукав, примовляючи:

— Вельмишановний, візьми цю дрібничку собі на цигарки!

— Що це ти робиш? — сердито запитав той, але вже не так голосно, очевидно, боячись, щоб не почув хтось сторонній.— Кому потрібні твої гроші?

Лю Сань вирішив, що цього, мабуть, мало і вийняв ще три папірці.

— Командире відділення, це, так би мовити, по-братньому. Я зовсім не думаю, що у вас невистачає грошей, але поки ви доїхали сюди, то, напевне, стомились, дорога нелегка! А ми ж повинні якось виявляти своє піклування. Надворі мороз, завірюха, нехай брати-солдати вип'ють по чарці горілки, щоб зігрітись, викурять по цигарочці, без цього ж не можна—з цими словами рахівник засунув і ці три папірці в рукав зрадника.

— Давно б так, по-хорошому всяку справу можна владнати,— буркнув командир відділення,

[1] Під час війни з Японією і аж до грошової реформи у 1952 році китайські гроші (юані) були дуже обезцінені.

а потім додав: — Ця історія і справді нас страшенно розсердила, сам подумай: такий мороз, а тут на тобі... Мені здається, оскільки нещастя трапилось не з вашої вини, і ножі на дорозі встановили не ви, то нам слід пошукати винуватців у іншому місці.

— Вірно! Вірно, шановний! Перш за все треба звільнити нашого голову. Солдати нехай перепочинуть трохи, хто їсти хоче — нагодуємо, а потім всі разом будемо міркувати, що робити з машинами і з патронами.

— Гаразд, я побалакаю з панами, боюсь тільки, що не дозволять.

Зайшовши до кімнати, командир відділення наблизився до одного з японців, злегка смикнув його за рукав і, улесливо посміхнувшись, заговорив до нього:

— Пане! Досить вже його бити, все це неподобство — справа Восьмої армії... Закатуємо його до смерті, а хто нам допомагати буде? Та й, крім того, найголовніше для нас зараз — це доставити боєприпаси, щождо ножів, то на зворотному шляху ми зможемо з'ясувати, хто їх встановив.

Японець скоса поглянув на нього, подумав і, нарешті, кинув:

— Добре!

—Відпустіть його, пан звелів! — голосно вигукнув командир відділення.

Солдати розв'язали Дун-лая, і за мить із спілки послали за м'ясом та горілкою, щоб вшанувати як слід прибулих.

Всі питання були вирішені без особливих труднощів, крім одного: де дістати покришки для машин? В селі була майстерня, де ремонтували велосипеди, але камер і покришок там звичайно, не було. Можна поїхати, правда, за 30—40 лі в повітове містечко Лісянь, але не відомо, чи й там вони є. Довго радились вороги, чухаючи потилиці, та так нічого й не надумали.

— Хе, на цей раз попали вороги в халепу! Машина не везе, краще б на волах їхали! — жваво обговорювали селяни між собою цю подію.

— Ножі на дорозі! Здорово хтось придумав!

— І знайшлися ж розумні люди!

— Не дістануть вони тут скатів для машин!

— Скати є, та хто їх дасть чортам! — посміхаючись, зауважив старий Ай.

Відступаючи після першого травня, наші бойові частини залишили в селі Юйтяньцунь багато різних матеріалів, в тому числі й трофейні покришки для машин, але все це було закопане в землі. Знали про це лише кілька комуністів.

До півночі в «спілці збереження» відбувалася нарада, але питання про покришки так і не розв'язали. Довго затримуватись в селі з боєприпасами небезпечно, бо кожної хвилини може налетіти Восьма армія, тому вирішили відправити патрони вранці трьома підводами, а обидві машини тимчасово залишити тут, під охороною «спілки збереження».

Заклопотаний голова аж з ніг збився, поки влаштував ворожих солдатів на ночівлю. Цього ж вечора виділили три підводи і навантажили на них патрони.

Наступного дня японці та маріонеткові солдати повставали на світанку, наспіх поснідали і, оточивши підводи, вирушили з села на Сунін.

Секретар райкому нетерпляче чекав повернення Лай-фу, але його все не було. Хвилювались також тітка Лі та Чжен-хай.

«Дан! Дан! Дан!» — донеслось раптом з вулиці три удари в гонг. Секретар райкому насторожився.

— Це торговець кунжутною олією,— пояснила стара.

— Тітонько, покличте, будь ласка, його сюди,— попросив Ма.

— Покликати сюди?—здивувалась тітка Лі.— Навіщо він вам здався?

— Справа є. Будь ласка, покличте! — посміхаючись, промовив секретар.

Побачивши у дворі секретаря, торговець олією враз вийняв з-під одежі складений аркушик паперу, подав його Ма і, не сказавши й слова, взяв на плечі своє коромисло і пішов.

Це був посильний штабу, який зараз базувався в цьому районі і підтримував постійний зв'язок з секретарем. Для зв'язку у них був встановлений пароль — три удари в маленький гонг. За тих часів вдаватися до засобів, які б не викликали підозри у ворога, було необхідно. Зустрівши на вулиці таку людину, ворогам важко було б встановити, чи він просто торговець, чи зв'язківець Восьмої армії.

Увійшовши у кімнату, секретар квапливо розгорнув записку і почав читати. Очі присутніх уважно слідкували за його обличчям. Раптом у нього затремтіли руки, він змінився з лиця, а на очах заблищали сльози. Зім'явши в руці записку, він нерухомо стояв якийсь час посеред кімнати, потім стиха промовив:

— Тітонько Лі, надійшла відповідь з штабу...

— Відповідь? Значить Лай-фу приніс записку?

— Так. Він виконав завдання, штаб погодився взяти Чжен-хая на лікування. Щождо патронів, то наш загін вже пішов у засідку. Тільки от Лай-фу, він...

— Що з ним? — одночасно запитали старенька і Чжен-хай.

— Він...

— Та що трапилось?

— Його затримали, і мерзотник Лю Ці-ін бив його в сторожовій башті, поки він не знепритомнів, а потім звелів викинути на сніг. Лай-фу повзком добрався до Сяованчжуана і віддав записку. В підземному госпіталі було зроблено все можливе, але врятувати йому життя не пощастило...— секретар Ма опустив голову.

В кімнаті лягла тиша... Очі старої Лі налились слізьми.

Секретар райкому підвів голову і тихо промовив:

— Тітонько Лі, ваш син Лай-фу загинув славною смертю в боротьбі проти японських окупантів. Він не виказав ворогам таємниці, залишився до кінця вірним справі революції, безстрашно віддав своє життя за батьківщину. Ми ніколи не забудемо його. Не плач, не тужи, ти втратила одного сина, але залишилася живими

незліченна кількість бійців, і всі вони — твої сини! Про тебе віднині буде піклуватись районний комітет.

Тітка Лі стояла нерухомо, її погляд був спрямований кудись вдалину... вона мовчала...

— Товаришу Ма! — вигукнув Чжен-хай, вражений звісткою про загибель Лай-фу: — Ми помстимося за нього! — він хотів підвестить з кана, але не зміг — знову нестерпно заболів бік.

Стара жінка миттю кинулась до нього.

— Лежи, синку, лежи, адже в тебе ще болить рана!

— Тітонько, я хочу вам щось сказати,—важко дихаючи, промовив Чжен-хай.

Він узяв її зморшкувату руку і з незвичайним збудженням промовив:

— Тітонько! У мене немає рідних, батько загинув під час селянського повстання, поліг в боротьбі за революцію, мати теж померла, я залишився зовсім самотнім. Будь мені матір'ю, а я тобі — сином!..

Чжен-хай застогнав, і старенька підтримала руками його голову.

— Лежи, дитино моя, лежи спокійно, у тебе рана. Гаразд, будеш моїм сином... Всі ви дорогі діти нашого народу. Ні вдень, ні вночі немає вам спокою, в тяжкій боротьбі з японськими чортами гинете ви, дістаєте смертельні рани... Лай-фу помер... Я не буду побиватись за ним...

Хоч вона й сказала, що не буде побиватись за сином, але з очей її котились сльози; витираючи їх полою халата, вона ще раз додала:

— Він поліг в боротьбі з ворогами... Я не буду тужити...— сльози струмком бігли по старечих щоках; відвернувшись, вона витерла їх і перевела розмову на інше: — У Чжен-хая тяжка рана, не можна баритись, треба придумати, як відвезти його в лікарню...

— Ми повеземо його на машині, залишеній тут ворогами,— сказав після довгої паузи секретар.

— Я також про це подумав,— промовив, насуплюючи брови, старий Ай, який перед цим зайшов до кімнати,— воно було б непогано, та тільки ніхто не вміє водити машину.

— Я вмію,— відповів Ма.— В тридцять третьому році, коли ми підняли повстання, поліція переслідувала мене, і мені доводилось ховатися по селах. Надовго я ніде не міг зупинитись. Тоді ми з батьком Чжен-хая втекли до Тяньцзіна. Я довгий час працював в порту вантажником, а потім перейшов на авторемонтний завод. Тому і ремонтувати машини, і водити я можу.

— От і добре! Ти поведеш машину,— зрадів Ай.

Він вибіг з хати, щоб покликати сюди своїх ополченців, а секретар Ма взявся оглядати грузовик.

Тітка Лі залишилась в хаті біля Чжен-хая.

Ще задовго до обіду на колеса одягли нові покришки. Тепер машина була готова в дорогу.

В цей час група ополченців, переодягнених в японські мундири та в форму маріонеткових військ, увійшла в село. Побачивши їх, селяни тікали в хати, думаючи, що знову прийшли вороги.

Забравши Чжен-хая від тітоньки Лі, ополченці обережно поклали його в кузов і сіли поруч.

— Вертайтесь, тітонько, в хату!

— Будьте обережні в дорозі! — сумно сказала стара на прощання.

Секретар Ма кивнув головою, заліз у кабіну, з грюкотом закрив дверцята, і машина рушила з місця.

Стара Лі стояла біля воріт і пильно дивилась вслід, аж поки машина не зникла вдалині.

Через деякий час грузовик під'їхав до сторожової башти Дунуфу; укріплений в кузові японський прапор розвівався на вітрі. З укриття вийшов вартовий і крикнув:

— Стій!

Секретар зупинив машину, серця ополченців стривожено забились. Одягнений в японську форму, з каскою на голові, з машини виліз Сяо-цін. Підійшовши до вартового, він вирячив на нього очі і закричав:

— Бакаяро! Що роби? — він вдарив вартового по щоці.— Сліпий? Пани їдуть Восьма армія бити!

Переляканий солдат відступив на два кроки, поправив на голові шапку і, віддаючи честь, швидко проговорив:

— Слухаюсь, слухаюсь, я хотів лише спитати, звідки пани-японці їдуть, так самі пани наказали робити. Хто б не йшов, всіх треба питати... Проїжджайте, проїжджайте!

Сяо-цін схилив набік голову, насупив брови, ще раз гримнув: — Бакаяро! — потім, скочивши в кабіну, скомандував: — Поїхали.

Секретар Ма натиснув на педалі, машина загуділа і зірвалась з місця.

А трохи згодом ополченці, що сиділи в кузові, почули десь на сході стрілянину, тріскотіння кулеметів та вибухи гранат.

«Не інакше, як загін з патронами налетів на нашу засідку»,— подумав секретар Ма. Коли машина приїхала в Сяованчжуан, він зайшов до столярної майстерні, і незабаром Чжен-хая перенесли в підземний госпіталь.

XVI

Чжен-хай лежить на солом'яному матраці, біля нього блимає каганець. Широко розкритими очима молодий командир оглядає приміщення: рівна стеля, гладенькі земляні стіни. Сьогодні двадцятий день після операції, і з кожним днем він почуває себе здоровішим.

Лежачи, він бачив, як підземними ходами заклопотано бігають лікарі та сестри, і в юнака мимоволі спливали думки:

«Чого тільки не вигадують вороги, щоб придушити нас: і район від району ізолюють, і села прочісують, і каральні походи влаштовують, а все ж таки не можуть покорити нашу Хебей, не

можуть вивозити звідси спокійно сировину і продукти. А без них японцям туго прийдеться... І хоч як нашим людям важко, але народ не здається і знаходить нові способи боротьби. От, наприклад, влаштували госпіталь під землею; адже такого відколи світ стоїть ніхто не бачив».

Його цікавило, чому саме жителі села Сяованчжуан зуміли так добре організувати риття підземних ходів. Він згадував усе, що доводилось чути про це село, пригадав і старовинні перекази.

В роки війни з японськими загарбниками селяни Сяованчжуана були застрільниками в усьому: вони шили взуття для бійців, збирали продовольство, посилали своїх синів у армію, виділяли людей переносити вантажі... Коли по всій провінції знижували орендну плату і проценти на борги, то у них це пройшло дуже організовано і взагалі значно краще, ніж в інших селах. Варто було тільки згадати в районі про Сяованчжуан, як вам зразу говорили: «Це молодці, в боротьбі проти окупантів вони завжди попереду, це — зразкове село!»

Ще в липні і серпні минулого року, коли японці вирушили в перший каральний похід, у селі почали копати підземні ходи. Районний загін розбився на невеликі групки по три-п'ять чоловік і розійшовся по селах. Бійці, викопавши собі надійні сховища, таємно продовжували боротьбу.

Підземні ходи в Сяованчжуані влаштовані були таким чином: вздовж села під землею тяглися три магістральних коридори, від яких в обидва боки йшли менші проходи. Магістралі були з'єднані між собою поперечними ходами, з допомогою яких можна було хутко перебиратись з одного кінця села в інший.

Госпіталь розмістився в південно-західному кутку цієї системи. Звідси назовні було три виходи: на південь, північ і захід. Вихід на південь закінчувався колодязем біля столярної майстерні. В самому колодязі на половині глибини був поміст, по якому можна було проникнути в підземний хід. Спустившись вниз, поміст забирали, і тоді вже ніхто не міг потрапити в підземелля. Але за якихось десять метрів від колодязя хід закінчувався тупиком. Людина, яка потрапляла сюди вперше, розгублено зупинялась, здавалось, ніби тут кінець ходу, а насправді внизу були присипані землею дошки. Землю треба було розгребти, підняти дошки, і під ними відкривався похилий хід, який вів спочатку вниз, потім угору, далі йшов ще один тупик і, нарешті, магістральний коридор. Центральні ходи були значно ширші, ніж бічні, тут можна було вільно ходити, не згинаючись.

В стінах магістрального коридору були викопані ніші, в яких лежали поранені. Тут же неподалік розмістилась аптека та канцелярія.

Ван Чжен-хай, лежачи в одній з ніш, згадав раптом про смерть Лай-фу і засумував.

«Коли вже загоїться моя рана? Хоч би швидше! Я мушу помститись за Лай-фу, мушу спіймати негідника Лю Ці-іна і розстріляти його,— думав він, дивлячись на мерехтливий вогник каганця. В пориві злості він міцно стиснув кулак і почав гатити ним по стіні.

В цей час до нього підійшла Бай-янь в супроводі медсестри.

— Що сталося? — злякано запитали в один голос дівчата.

Чжен-хай рвучко повернувся, побачив Бай-янь і почервонів.

— Бай-янь?! Ти як сюди попала?..

— А навіщо це ти кулаком стукав?..

Сестра посміхнулась, за нею розсміялись Чжен-хай та Бай-янь.

— Командире Ван, голова жіночої спілки прийшла тебе провідати. Поговоріть наодинці,— сестра пішла коридором, але через два кроки озирнулась: — Чаю вам принести?

— Я не хочу,— відмовився Чжен-хай.

— І я не хочу! — поспішила Бай-янь.— Посидь теж з нами, спочинь хоч трохи...

— Нема коли,— відказала сестра і пішла в бік головного ходу.

Бай-янь присіла біля Чжен-хая, і він ніжно потис її руку. Обоє сиділи мовчки, не знаходячи слів для розмови. У Бай-янь на очі набігли сльози, і Чжен-хаю від цього стало якось тяжко... Нарешті, він не витримав і першим порушив тишу:

— Чого ти плачеш, Бай-янь?

Дівчина мовчки витерла очі.

Чжен-хай добре розумів, чому вона плаче,— причина була зовсім не в легкодухості чи пригніченому настрої.

— Ти була у тітоньки Лі? Як вона тепер поживає? — знову запитав він.

— Як тільки я довідалась, що тебе поранило, я зразу ж побігла в Юйтяньцунь, але тебе вже не було там. Потім мені сказали про смерть Лай-фу, і, немов хто ножем штрикнув у серце, я довго плакала... Коли тіло Лай-фу привезли в село, комуністи разом з активом зійшлись до тітоньки, допомогли їй купити труну і поховати сина, а зараз хотять встановити на могилі пам'ятник. Вже навіть каменяра знайшли... А тітонька весь час каже, щоб я сходила тебе провідати...

Чжен-хаю стало боляче на серці від її розповіді.

— Тітонька Лі ставиться до нас, як до рідних дітей. Як тільки встану, я відплачу мерзотнику Ці-іну за все.

Бай-янь кивнула головою і, кусаючи губи, додала:

— Ми неодмінно повинні помститися!

Розмова схвилювала Чжен-хая, він раптом скинув з себе ковдру і сів.

— Досить! Я мушу повернутись в загін! — вигукнув він.

— Зачекай,— зупинила його Бай-янь,— адже твоя рана ще не загоїлась!

— Нічого, вона вже зарубцювалась.— Юнак розстебнув сорочку і відсунув пов'язку.— Поглянь!

Бай-янь побачила свіжий червоний шрам і тихенько погладила пальцем шкіру навколо нього.

— А лікарі дозволять тобі виписатись?

— Кажуть, що треба полежати ще кілька днів, але я вже так змучився душею, що далі терпіти не можу.

— Потерпи ще трохи, треба запитати у лікарів, що вони скажуть.

— Що скажуть?! У них одна відповідь: «Не можна! Коли видужаєш — затримувати не будемо».

— Лікарі вірно кажуть,— вона глянула йому в очі.— А то не встигнеш вийти з госпіталя, як знову захворієш...— вона замовкла, а потім, позирнувши на його сорочку, додала: — Дивись, вона в тебе скоро порветься, я пошила тобі нову, поміряй, чи добра буде?

Бай-янь розв'язала вузлик і вийняла звідти нову білу сорочку.

Чжен-хай, посміхаючись, зняв з себе стару сорочку, одяг замість неї нову і, розставивши руки, промовив:

— О! Дуже гарна! Якраз по мені!

— Дивись не прохолонь, тут холодно,— вона накинула йому на плечі ватянку.

Приємне тепло сповнило душу Чжен-хая.

— Скажи, Бай-янь, а як ти зуміла вибрати час і зайти до мене? І як там у нас в селі справи з підземним ходом?

Дівчина відкинула волосся з чола.

— Мене послав секретар Ма з листом до командуючого Вана. От я і забігла до тебе... А робота не припиняється. Навіть жіноцтво працює не шкодуючи сили. В деяких селах робота вже закінчена. Наприклад, у вас під землею можна обійти все село. Виходи ведуть аж за околиці, так що прямо з поля можна попасти у сховище. В багатьох місцях зроблені підходи до бійниць в огорожі кругом села. Тільки вороги з'являться, всі селяни сховаються в підземелля, а ополченці можуть вступити в бій.

— Добре! Значить ми вже скоро перейдемо до справжньої боротьби проти ворога!

— Звичайно. Тільки ти видужуй швидше... Хлопці передавали тобі привіт. Хотіли й листа написати, але я сказала, що це небезпечно...

— А як твій батько, здоровий? — запитав Чжен-хай після паузи.

— О-о! Він найбільше турбується про тебе, навіть хотів прийти сюди. Я сказала, що в підземний госпіталь йому не дозволять спуститись, і він заспокоївся лише тоді, коли дізнався, що я провідаю тебе.

Дівчина соромливо зашарілася.

Чжен-хай глянув на неї і здивовано посміхнувся, потім обережно прихилив її голову до своїх грудей.

В цю хвилину повз них проходила сестра з емальованою мискою, в якій лежали старі бинти та вата. Вона наблизилась до Бай-янь і, тихенько штовхнувши її, зауважила:

— Голово жіночої спілки, адже рана у командира ще не зовсім загоїлась...

Закохані почервоніли від сорому і винувато опустили очі.

Сестра забрала старі бинти Чжен-хая і, посміхнувшись сказала:

— Вибачте, що турбую, треба бинти попрати.

— Товаришко, давай я допоможу...— переборюючи сором, промовила Бай-янь.

А Чжен-хай, закутавшись в ковдру з головою, беззвучно сміявся.

— Ні, ні! Не треба! Для цього треба вийти нагору. Ти краще відпочивай!

Сестра повернулась, щоб іти.

— Тоді підемо вдвох, — запропонувала Бай-янь.

Чжен-хай відкинув ковдру і промовив:

— І я теж піду з вами на світ глянути. А то прямо на душі млосно,— і він підвівся з постелі.

— Ну добре, весна в цьому році дуже рання, ще січень надворі, а вже тепло. Вийди, погрійся на сонці,—дозволила сестра і пішла попереду, вказуючи шлях. Вони йшли вздовж магістрального ходу, звертали кілька разів у бокові коридори, потім хід почав поволі підніматися вгору. Зробивши ще кілька поворотів, вони, нарешті, досягли виходу.

— Потримай миску а я відкрию ляду,—про-

мовила сестра, потім взялась обома руками за дошку і з силою потягла її,— жмут сонячних променів увірвався крізь отвір і освітив їй лице.

— Командире, виходь першим!

Чжен-хай просунув голову у люк і почав вилазити. Раптом він почув, як поруч заіржав кінь. Юнак озирнувся.

— Тю, як це я в конюшні опинився?

Він побачив, що отвір з підземелля виходить прямо у жолоб, з якого годують коней. Поряд стояв великий вороний кінь з гарною лискучою шерстю. Чжен-хай, нарешті, виліз із жолоба, підійшов до коня і погладив його по шиї.

— Ах ти ж, красунь!

Нашорошивши вуха, кінь підозріло глянув на нього.

Бай-янь і медсестра також вилізли нагору.

— Це, мабуть, кінь нашого командуючого? — поцікавився Чжен-хай.

— Так, це товариш Ван їздить на ньому,— відповіла сестра.

У дворі старий чоловік і дівчина років тринадцяти—чотирнадцяти різали солому на січку.

— Дядечку Фан, ви все працюєте? — привіталась до них сестра.

— Та от треба січки насікти, а то нічим коней годувати! — старий зупинився і додав: — А ви підіть у кімнату, відпочиньте трохи.

— Не турбуйтесь, я от бинти поперу, а вони тут на сонечку посидять,— відповіла сестра і показала на Бай-янь: — Це голова жіночої спілки з того берега прийшла провідати командира.

— Ви стомились, дядечку, давайте я посічу трохи,— запропонувала Бай-янь.

— Е ні, ти не зумієш. Хіба дівчині під силу працювати сікачем?

— Ого, дядечку, не кажіть такого! Не дивіться згори на нас, жінок. То тільки колись жінок і в поле не пускали, навіть за ворота не можна було показатись. А тепер жінки усе вміють робити, не лише солому сікти. От дайте я спробую,— вона відвела старого в бік, міцно взяла в руку сікач і гукнула: — Ану, сестричко, хутчій!

— Я встигну! За мене не турбуйтесь! — засміялась дівчина.— Давайте змагатись, хто скоріш: чи ви сікачем вправлятиметесь, чи я подаватиму.

— Добре, давай! — погодилась Бай-янь.

Сікач в її руках швидко злітав догори і стрімко падав вниз, солома тріщала і хвилею сипалась на землю.

— Ой! Аж у миску летить січка! — вигукнула медсестра.

«Зовсім не такі тепер жінки стали...» — думав старий Фан, стоячи з розкритим від подиву ротом.

Сестра прала бинти, раз по раз позирала на Бай-янь і думала: «Голова жіночої спілки просто молодець — і грамоту знає, і воювати уміє. Такі жінки рідко зустрічаються, дуже рідко!»

— Закурюйте, дядечку, а ти, дівчино, теж відпочивай, я буду подавати солому,— запропонував Чжен-хай.

— Ні, ні, товаришу, ти сюди на лікування прибув! Поки рани не загоїлись, за роботу не берись, я й сам дочку підміню,— відповів старий.

Витираючи з лиця піт, дівчина промовила:

— Ви мене прямо замучили, гляньте, яка я мокра!

Чжен-хай погладив її по голові і запитав:

— Ти до школи ходиш, сестричко?

— Ходжу.

— Про що ж у ваших підручниках пишуть?

— Як боротись проти японських окупантів.

— А що ви робите, коли приходять вороги?

— Спускаємось у сховище і продовжуємо навчання.

— Добре!

— Ми не тільки читати вчимося, ми й пісні співаємо і п'єси ставимо...

Посеред двору росло абрикосове дерево, його віти густо вкрились бруньками, які мали от-от розпуститись.

Двір зігрівало тепле сонячне проміння.

Чжен-хай натягнув від абрикосового дерева до вікна вірьовку, щоб повісити на ній випрані бинти. Раптом десь з вулиці донеслись удари в гонг.

— Ворог прийшов! Ворог прийшов! — почулися вигуки.

— Мерщій ховайтесь! Лізьте в сховище! — захвилювався старий Фан.— І бинти з собою заберіть!

Медсестра швиденько зібрала в миску бинти, і всі троє знову спустилися в підземелля.

Ворожий загін у сто чоловік прийшов з Дабайчі, щоб зруйнувати в селі всі підземні споруди. З собою японці принесли отруйні гази.

Частина солдатів оточила з усіх боків село, а друга частина вдерлась на вулиці. Японці звеліли бити в гонг біля «спілки збереження», щоб скликати людей на сходку.

Ополченцям заздалегідь стало відомо про намір ворогів. Було вирішено, що «спілка збереження» докладе всіх зусиль, щоб спровадити їх без бою. В селі розмістився штаб, а під землею — госпіталь, тому краще було б уникнути сутички і тільки в крайньому разі вступати в бій.

На вулицях лунали гонги і чулися вигуки:

— Слухайте всі, збирайтеся на майдані!

— Збирайтеся всі! Скоріше!

Довго дзвеніли гонги, а на майдані біля кумирні все ще не було жодного чоловіка.

Японці оскаженіли і почали бити керівників спілки прикладами.

— Дома зараз нікого немає,— виправдовувались ті,— хоч повбивайте нас, але що ми можемо зробити?

Вороги розлютились ще більше і кинулись по дворах з обшуком. Один з японців, немов скажений звір, заскочив з гвинтівкою напоготові у двір до старого Фана.

Старий стояв біля жолоба, вдаючи, що годує коня. Побачивши японця, він привітно запитав:

— Пане, ви до мене?

Японець штовхнув його ногою.

— Виходь, бовдуре!

— Зараз піду, тільки коню замішаю і вийду!

— Е... — японець побачив коня і здивовано витягнув шию.—Дуже, дуже хорош! — потім, намалювавши пальцем у повітрі вісімку, він щось

— Слухай Бай-янь,— зашепотів Чжен-хай,— вороги б'ють старого, хочуть забрати коня. Не можна цього допустити! Я мушу вилізти...

— Почекай! — намагалась затримати його дівчина.

Але Чжен-хай швидким рухом відкинув ляду, яка закривала вихід із сховища, вискочив з жолоба прямо у стайню і, наставивши маузер на японця, голосно крикнув:

— Стій! Руки вгору!

Японець кинув гвинтівку на землю і, піднявши руки над головою, завмер на місці.

— Скотина безсовісна!—вилаявся старий Фан, піднімаючи гвинтівку з землі.

Бай-янь також вилізла з жолоба, і вони втрьох хутко скрутили полоненому руки.

— Давайте спустимо його до сховища,— запропонував юнак.

— Навіщо його туди спускати? Прикінчити його на місці та й усе! — заперечила Бай-янь.

— Е ні, він нам ще в пригоді стане, пошлемо

швидко забелькотів по-своєму. Старий, звичайно не розібрав ні слова, але зрозумів, що японець питає про Восьму армію.

— Нема, нема тут! — заперечливо похитав головою старий і поспішно вийшов із стайні у двір, щоб відвести японця подалі від входу до підземелля.

Але солдат не міг відірвати очей від коня. Він підійшов до нього, відв'язав повід і зібрався повести коня за собою.

— Не забирайте, пане, нам же треба поле орати! — старий загородив японцеві дорогу, але той з силою вдарив його ногою і знову щось забелькотів своєю мовою.

Чжен-хай та Бай-янь, що сиділи біля самого входу в підземелля, чули кожне слово.

вчитись до відділення «антивоєнної ліги» в нашій провінції, там його перевиховають.

І, підштовхуючи японця, вони вмить затягли його під землю.

XVII

Після того, як бійці й ополченці вибили ворожий загін з села, де містився штаб і підземний госпіталь, японці викликали з Баодіна підкріплення в п'ятсот чоловік і, спираючись на свої опорні пункти та сторожові пости, почали нові каральні походи. Вони мали на меті розшукати підземні сховища і за допомогою отруйних газів знищити в них людей. В деяких селах, де не зуміли завчасно підготуватись до оборони, ворогам вдалося здійснити свій задум, і чимало людей загинуло. Декого з отруєних газами вдалося, правда, врятувати, але більша частина потерпілих загинула. Однак незабаром в результаті спільних дій повітових, районних та місцевих загонів, які нанесли кілька контрударів, активність ворожих військ послабилась. Японці і маріонеткові загони зазнали великих втрат, і нова каральна експедиція також закінчилась поразкою.

Враховуючи досвід попередніх боїв, в кожному селі з новою силою розгорнули роботу по будівництву підземних споруд. Тепер в ходах робились тупики, підйоми та спуски, більша увага приділялась маскуванню та охороні. Наповнити таке підземелля газами, залити його водою чи викликати там пожежу було нелегко.

Одночасно з розгортанням інженерних робіт зростала впевненість населення в перемозі.

Тепер скрізь на ворогів чекали пастки, виростали перед ними нездоланні перешкоди, немов і справді вся Хебейська рівнина вкрилася горами.

Центральна частина провінції Хебей — зразкова база визвольної боротьби — швидко відбудовувалась, розвивалась і міцніла.

Восьмого квітня на всіх дорогах, доріжках і навіть стежках, що вели в Даванчжуан, раптом стало незвичайно людно, селяни рухались суцільним потоком, несучи на плечах коромисла з кошиками, штовхаючи поперед себе візки, дехто вів з собою худобу...

Чому таке пожвавлення? В цей день у Даванчжуані відбувались поминки. За традицією, вони справлялись на протязі трьох днів і на ділі перетворювались у справжній ярмарок.

В минулі роки ярмарки проходили дуже жваво. Убравшись в святкову одежу та причепурившись, з усіх навколишніх сіл поспішали сюди люди. Торговці ласощами та всякими прикрасами виставляли свій крам, демонстрували свою майстерність фокусники та комедіанти, влаштовувались театральні вистави, виступали борці, виконавці народних танців та пісень. Тому тут завжди було людно і весело.

Правда, останні два роки в зв'язку з тим, що життя стало важким і небезпечним, артисти не виступали, хоч людей, як і раніше, збиралося на ярмарок дуже багато.

Дорогою з Юйтіньцуня на Даванчжуан нестримним потоком сунули люди. Дійшовши до повороту, вони зупинялись. Нещодавно тут за порадою районного керівництва встановили пам'ятник Лай-фу, який загинув смертю героя. На камені були вирізьблені слова: «Вічна пам'ять герою антияпонської війни Лі Лай-фу».

— Оце добре зробили, що поставили пам'ятника! — промовив якийсь селянин.

— Боюсь тільки, щоб вороги з ним що-небудь не зробили! — зітхнув інший.

— Лай-фу мав геройську вдачу, навіть смерті не побоявся. Нехай вороги бачать! Що вони пам'ятнику можуть зробити? Поставили, і нічого боятись! — заперечив якийсь старий.

Людські потоки вливались на площу...

З опорного пункту в селі Суньчжуан на ярмарок прибуло чоловік тридцять ворожих солдатів. Встановивши намет, вони почали збирати податок. Лю Ці-ін поважно прогулювався по площі разом з Мей-мей.

Зрадники вимагали податки за торгівлю будь-яким товаром, навіть за вила, граблі, миски та інше хатнє начиння, а за продаж худоби податок брали особливо високий.

Щоб захистити селян і одночасно потривожити ворогів, керівництво району вирішило провести на ярмарку невелику операцію. Цю-цзи, Бай-янь, Сяо-цін, Де-цюань, Чунь-шен та ще кілька бійців, змінивши одяг, прийшли на площу. Цю-цзи убрався продавцем капусти; Бай-янь дістала парик і, спустивши з лівого виска донизу кучерик, зробила собі коротку модну зачіску. На ній була муслінова кофта темночервоного кольору і сині штани, на руці у неї висів невеликий лозовий кошик. Вона була схожа на чепурненьку і привабливу молодичку. Де-цюань натягнув на вуха капелюх, закривши половину обличчя, взувся в майже нові черевики, а в руках тримав довгу люльку, кресало та кисет з тютюном. Інші бійці також переодяглися продавцями різного дрібного краму і змішались з ярмарковою юрбою.

Над площею стояв різноголосий гамір.

— Баранина, баранина! Заходьте, купуйте!

— Гей, сюди! Гарячі пиріжки! Якщо не сподобаються, можете не платити грошей! — доносилось з іншого кінця.

— Великі, солодкі, тонкошкірі груші з берегів Хуанхе! Найкращий сорт, хто куштує, грошей не платить! — чулося десь неподалік.

Кілька маріонеткових солдатів перезирнулись між собою, посміхнулись і, сівши навпочіпки кругом корзини, почали їсти груші. З'їли по одній, по другій, третій, потім повставали і, витираючи губи, почали голосно гудити фрукти.

— Ха, хіба це груші?! Половина гнилих!

— Терпкі якісь! Хіба такі груші ростуть на берегах Хуанхе? Ходімо звідси!

Продавець груш розгублено дивився на них.

— Ай, панове, стільки груш з'їли і не хочете платити!

Один з солдатів гостро глянув на нього і, схиливши на бік голову, промовив:

— Як так? Ти ж сам кричав: «Хто куштує, грошей не платить!» Ми покуштували твої груші, і нам вони не сподобались. Шкіра у них товста, кислі вони, за що ж гроші платити?!

— Не смачні? — захвилювався селянин.— Нащо ж ви їх їли, та ще й не по одній, а по кілька? Де це видано, груші поїли і хотять іти?

— Гей, волоцюго! Сам говорив, хто куштує, той не платить, а скільки можна куштувати, про це мови не було! Що ж ти тепер нам голову крутиш? — сердито гукнув зрадник.

— Совісті у вас немає! Груші поїли, грошей платити не хочете, та ще й лаєтесь! Хто з нас голову крутить?

— Ти!

— Ні, ви!

— Хто?

— Ви!

Солдат спалахнув і тут же дав продавцю два ляпаси, а потім, вдаривши його ще ногою, сердито вилаявся.

Другий зрадник теж підскочив до селянина, схопив його коромисло і, непристойно лаючись, відкинув геть. Корзини поперекидались, груші розкотились в усі боки, а солдат репетував:

— Не дозволяю тут торгувати! Ти податок сплатив?

Торговець також розлютився, аж піна виступила на губах.

— Хто це встановив такі порядки, щоб податок грушами сплачувати? Коли це встановили новий закон? Послухайте, люди добрі! За торгівлю грушами податок платити треба!

Солдат схопив його за комір і закричав у відповідь:

— Ти хочеш знати, коли встановили? Оце зараз встановили! А тобі не подобається? Ходім! Ходім з нами до намету! В'яжіть його!

Намет, в якому платили податок, стояв біля кумирні. Туди солдати й потягли невдаху-торговця.

— Хіба це порядки? — невдоволено загомоніли селяни.— Зовсім нема справедливості! Поїли у чоловіка груші, потім вилаяли його, набили та ще й до намету потягли!

— Де тільки народились отакі бандити?

Проштовхуючись крізь натовп, з коромислом на плечі, серед обурених з'явився Цю-цзи. Він вигукував:

— Розступіться, розступіться! Не потовчіть мені корзини з капустою!

Селянин, що стояв осторонь, уважно подивився на нього і потім, мабуть впізнавши, запитав:

— Е, як це ти перетворився на городника?

Впізнавши Чжан-ера з села Датіцунь, Цю-цзи враз наблизився до нього.

— Чого чекаєш, поглянь краще, яка добра капуста! Головки великі, тверді, можна і так їсти, і в пиріжки класти, купуй!

Чжан-ер закліпав очима і, нарешті, зрозумівши, в чім справа, відповів:

— Гаразд, гаразд, куплю, тільки трохи пізніше!

— Кожному не догодиш, підійдеш пізніше — дорожче буде! — промовив Цю-цзи і знову, пробиваючись вперед, почав вигукувати:

— Гей, розступіться, розступіться! — він прямував до намету, де збирали податок.

Сяо-цін з Бай-янь стояли осторонь і спостерігали за тим, що відбувалось на площі. Раптом вони помітили, що люди загомоніли і повалили до намету; тоді вони також змішалися з натовпом і почали проштовхуватись вперед. В цей час їм на очі попала Мей-мей. Диви, як вирядилась! Волосся зачесане на японський манір, на скронях причеплені метелик і червона квітка, лице намазане білим кремом, губи пофарбовані помадою,

халат з блискучого паризького атласу, на лівій руці перстень з коштовним каменем, а нігті вкриті червоним лаком,— прямо як папуга.

— Диви, яка птиця! — кидали їй вслід люди.— І перед пам'яттю предків їй не сором! Тварюка!

Поряд з нею крокували дві японські проститутки в такому ж незвичайному вбранні, як і вона.

— Недарма кажуть: з одного болота черепахи,— глузували селяни.

Біля жінок крутився японець з великою головою і обвислими вухами, гладкий, як свиня.

Наблизившись до кумирні, Сяо-цін почув раптом, як гладкий японець, що йшов позаду Бай-янь, гукнув до неї:

— Гей, красуне, стій! Зупинись!

Занепокоєний Сяо-цін притис Бай-янь до себе і відказав японцю:

— Ай-яй-яй! Як вам не соромно, навіщо ви кличете чужу жінку? — потім, повернувшись до Бай-янь, гримнув на неї: — Ану, скоріше!

Опустивши голову і насупивши брови, Бай-янь почала вибиратись з юрби, але японець потягся за нею.

— Красуне, не тікай! Підожди!

Бай-янь стривожилась, вона намагалась зникнути серед людей, але японець невідступно йшов за нею.

— Поглянь, щось неладне коїться сьогодні на ярмарку,— шептались селяни.

— Треба бути обережними!

— Якщо почнеться бійка, треба буде нам'яти боки цим здирщикам.

Протискуючись крізь юрбу, Бай-янь, нарешті, добралась до намету. Зазирнувши всередину, вона побачила там два низеньких червоних столи. За одним з них сидів Лю Ці-ін з цигаркою в зубах. В цей час Мей-мей разом з двома проститутками та гладким японцем теж увійшли туди.

Слідом за ними маріонеткові солдати притягли торговця грушами.

— Доповідаю командиру,— звернувся до Лю Ці-іна один з них,— цей чоловік продавав груші, а податку не сплатив, та ще й вилаяв нас! Що накажете з ним зробити?

— Прив'яжіть його поки що там!

— Так хто ж з нас неправий? Самі поїли мої груші, грошей не заплатили, та ще й лаєтесь...— сперечався торговець.

Стоячи у юрбі селян, Бай-янь нишком помацала зброю, заховану на грудях, і оглянулась навколо: Цю-цзи, Де-цюань, Сяо-цін та інші вже були тут. Біля намету зібрався чималий натовп.

— Що вам треба? Геть звідси! — кричали солдати, направляючи багнети на людей.

Юрба з шумом відступила назад, а потім знову посунула вперед. Солдати накинулись на селян з палицями і почали бити їх прямо по головах. Лю Ці-ін витяг маузер і, скочивши на лаву, крикнув:

— Назад! Хто не відійде — стрілятиму!

Проте юрба знову натиснула на намет, так що аж затріщало щось.

— Продаю капусту! — почувся у цю мить вигук Цю-цзи. Це було умовне гасло.

Бай-янь миттю вихопила маузер і вистрілила в Лю Ці-іна. Той тяжко повалився з лави на землю і застогнав від болю, з плеча в нього потекла кров. Сяо-цін теж прицілився і вистрілив слідом за дівчиною,— один з солдатів теж простягся на землі.

Почали стріляти й інші бійці. На площі знялася метушня, люди кинулись в усі боки. Ополченці розділились на три групи: Цю-цзи подався в північному напрямі, Сяо-цін і ще кілька чоловік — в південному. Вороги погнались за ними, але ті скоро загубились серед натовпу.

Бай-янь та Де-цюань бігли в бік пам'ятника, за ними кинувся цілий десяток озброєних ворожих солдатів. Люди розбіглись, і тому ворогам було добре видно втікачів. Кулі свистіли зовсім близько від Бай-янь та Де-цюаня, і вони змушені були залягти. Бай-янь прицілилась і першим же пострілом поклала на землю японця, що біг попереду. Тепер залягли і переслідувачі.

— Де-цюань, я буду відстрілюватись, а ти відходь! Відійдеш трохи — починай стріляти, тоді я відступлю!

Де-цюань схопився з місця і кинувся назад, солдати побігли за ним, та прогриміло кілька пострілів, і вони знову притиснулись до землі. Відійшовши на деяку відстань, Де-цюань відкрив вогонь, тоді Бай-янь підвелась на ноги і, метляючи з боку в бік, побігла до нього.

Так, підтримуючи один одного вогнем, вони по черзі відходили назад, але неподалік від пам'ятника герою Лай-фу Бай-янь поранило в ногу. Далі бігти вона не могла. З вигуками, мов зграя вовків, кинулись солдати до неї. Де-цюань продовжував стріляти; перемагаючи біль, Бай-янь піднесла маузер і також вистрілила кілька разів підряд.

— Бай-янь, повзи до пам'ятника, а я затримаю їх.

— Гаразд! — міцно зціпивши зуби, вона зіп'ялась на руки і поповзла вперед. З рани без упину бігла кров, залишаючи на землі кривавий слід...

Дівчина наближалась до пам'ятника. По обличчю у неї стікав змішаний з землею піт; парик давно загубився; запорошене, липке від грязі й поту волосся спадало їй на лице.

Сили залишали дівчину. В очах у неї затанцювали вогники, вона глибоко вдихнула повітря і оглянулась: Де-цюань все ще відстрілювався. Тоді Бай-янь через силу звела маузер і почала прикривати відхід товариша.

Наблизившись, Де-цюань побачив, що рана у неї дуже тяжка.

— У нас скоро закінчаться патрони. Я понесу тебе! — він схопив Бай-янь за руку і хотів взяти її на спину.

В цей час переслідувачі знову з криком кинулись вперед. У дівчини в очах заграли люті вогники, забувши про біль, вона вирвала свою руку і вистрілила кілька разів підряд.

— Не затримуйся, Де-цюань, йди звідси!

— Ні!..

— Іди скоріше! Навіщо нам обом гинути?

— Ні, не можу цього зробити, я понесу тебе! — і він знову схопив Бай-янь за руку.

Лють охопила дівчину. Наставивши маузер на товариша, вона закричала:

— Якщо ти зараз же не підеш, я застрелю тебе. В цю ж саму хвилину застрелю!

Де-цюань змушений був підкоритись, хоч з очей одна за одною на груди йому капали гарячі сльози.

— Добре! — промовив він і поповз геть.

Бай-янь продовжувала стріляти.

Нарешті, у неї залишився тільки один патрон. «Що робити?» — питала вона сама себе. Вороги тимчасом наближались. Вистрілити останній? — але ж тоді її візьмуть живою. Не стріляти? — так вони уже ось-ось будуть тут... Ні, останню кулю треба залишити для себе! І вона приставила дуло до грудей. Натиснути курок? Тут вона враз пригадала, що у неї на грудях захована ще невелика, мов груша, граната. Прийнявши нове рішення, вона випустила останню кулю — один з японців зойкнув і впав.

Бай-янь вдарила маузером кілька разів об камінь, і він розлетівся надвоє. Приготувавши гранату, вона поповзла від пам'ятника назад, але стомившись незабаром зупинилася. Граната, як і раніш, була за пазухою, рука міцно стискала кільце.

Солдати вистрілили кілька разів в Бай-янь, потім один з них вигукнув:

— Погляньте, вона мертва!

Зрадники повставали на весь зріст і підійшли ближче.

— Бач, яка погань, навіть маузер перед смертю розбила! — промовив один.

— Дійсно погань! — зневажливо буркнув другий.

«Героєві антияпонської війни!» — побачили вороги надпис на пам'ятнику, і ці слова ще більше розлютили їх.

— Давайте повалимо! — запропонував один з солдатів.

Більше півдесятка чоловік вперлися плечима в пам'ятник, напружили всі сили. Кам'яна споруда з гуркотом впала на землю, але слідом за цим пролунав вибух — високо в небо стовпом злетіла земля, а разом з нею, мов чорні ворони, розлетілись в різні боки клапті одягу та частини тіл ворожих солдатів.

Секретар Ма був впевнений, що вороги спробують розвалити пам'ятник, і тому заклав під нього міну. Тепер вона вибухнула і пошматувала переслідувачів.

— От здорово! — прошепотіла Бай-янь і поповзла далі.

Де-цюань ще не встиг відбігти далеко. Він здаля побачив, як хмара чорного диму піднялась над тим місцем, де хвилину тому стояли ворожі солдати. Значить, Бай-янь залишилась жива! Він стрімголов кинувся до дівчини, підняв її на плечі і поніс до напіврозваленої кумирні, що стояла на південній околиці Даванчжуана.

В цьому ж напрямі кинулась і нова група переслідувачів.

Біля кумирні стояв Сяо-цін; побачивши Де-цюаня, він замахав рукою:

— Скоріше, скоріше, Де-цюань!

— Ай-я! Як сильно поранило! — вигукнув він через хвилину, допомагаючи покласти на землю Бай-янь. Потім крикнув в глиб кумирні: — Командире, іди сюди! Бай-янь поранена!

Чжен-хай з Де-цюанем хутко занесли дівчину в кумирню, де засів загін. Крізь отвори в стінах було добре видно все довкола.

— Увага! — попередив командир,— ворог наближається. Я стріляю першим, а за мною всі інші. Тільки без паніки. Коли вони налетять на першу міну, кидайте гранати, патронів даремно не витрачати. Запам'ятайте всі: боєприпасів мало, кожна куля повинна влучити.

— А що, як вони увірвуться сюди?

— Будемо битись, поки можна, а потім сховаємось в підземелля! — з цими словами Чжен-хай передав ще одну міну Цю-цзи і попередив: — Це на твою відповідальність, ти останнім спустишся в підземний хід. Встановиш міну біля самого входу, вона повинна перегородити ворогам дорогу, коли вони зрозуміють, куди ми поділись.

Вороги підходили все ближче, бійці виставили гвинтівки в отвори у стінах і прицілились.

В кумирні запанувала напружена тиша. Очі бійців прикипіли до мушок.

— Вже близько! — нервував Цю-цзи.— Якщо через хвилину ти не вистрілиш, то я буду стріляти перший!

— Тихо, заспокойся, якщо будеш такий нетерплячий, ніколи не спіймаєш великої риби! — стримував його Чжен-хай.

Ворожий цеп був уже зовсім недалеко.

Враз пролунало два постріли — і в ту ж мить двоє солдатів звалились на землю. Відкрила вогонь і решта бійців.

Розсипавшись в обидва боки, вороги обійшли кумирню з флангів і продовжували просуватись. Раптом глухий вибух міни сколихнув повітря, хмари пороху піднялись догори, кілька солдатів залишилось на місці, але решта озвіріло рвалась вперед.

Через деякий час Чжен-хай промовив:

— Пора відходити!

Коли атакуючі увірвались в кумирню, там вже не було ні душі.

Тимчасом Сяо-цін та Цю-цзи вийшли з підземелля в іншому місці і відкрили вогонь прямо в спину ворогам. Збиті з пантелику зрадники похапцем відступили з села на свій опорний пункт.

Таким чином, ярмарок в Даванчжуані, на який вороги покладали стільки надій, мав для них досить сумний кінець: податків не назбирали та ще й понесли великі втрати в живій силі.

Після цього селяни на протязі трьох днів вели жваву торгівлю, і жодний японець чи зрадник не посмів сюди і носа показати.

XVIII

Вже достигла пшениця на полях, знову весело защебетали птахи.

Не минало й дня, щоб міжрайонний, повітовий, чи якийсь місцевий загін не тривожив ворога, тим самим даючи селянам змогу спокійно збирати врожай.

Кадрові працівники району розподілили між собою обов'язки: секретар Ма та голова району взяли на себе західну частину; Лі І-нун та Байянь— місцевість між селами Уліпу та Люшічжень, а на Чжен-хая лягала відповідальність за п'ять сіл, розташованих поблизу його рідного Чжаочжуана.

Чжен-хай із своїм загоном йшов поміж ланів, перед їх очима розкинулось неозоре пшеничне море, колихалось на вітрі жовте колосся, виблискуючи золотом під палючими променями сонця.

Бійці крокували звивистою стежкою.

Пшениця виросла на диво гарна! Важкі колоски схилились до землі: стебла, торкаючись одне одного, тихенько шелестіли...

Бійці глибоко вдихали сповнене запахом стиглої пшениці повітря і серця їх сповнювались щирою радістю.

— Чудова пшениця вродила в цьому році, треба добре охороняти, щоб не дати ворогам ні зернинки! — зауважив Чжен-хай.

— Ну, а як же! Це ж основа нашого життя! — підтримав його один з ополченців.

Сяо-цін ішов попереду, йому пригадалась пісня, якої його навчили товариші з фронтового театру військового округу. Пісня сама рвалась із серця, і він заспівав, а бійці підтримали його.

Сонце травневе пече, мов вогонь,
Вітрець повіває, жовтіє пшениця;
Стань на горі і поглянь навкруги,—
Шелестить вся земля, золотиться.

Мов потік той тече,
Мов широкеє море,
Теє поле безкрає, просторе.

Пшениця достигла, пшениця жовтіє,
Селяни всі в полі — он постаті мріють...
Збирай, змолоти і зсипай урожай —
Японцям й зернинки не залишай!..

Коли загін дійшов до села Чжаочжуан, вже сутеніло. Весело щебетали вечірні птахи, наче нагадуючи селянам, що настали жнива.

Щодня під вечір чоловіки й жінки, взявши серпи, ішли в поле; люди добре розуміли, що пшениця — основа їхнього життя. Коли ворог забере врожай, то що ж тоді самим їсти? Районне керівництво закликало селян якнайшвидше зібрати, змолотити і сховати зерно. Районні загони і народні ополченці, разом з сільськими комуністами, повинні були охороняти села від ворожих наскоків під час жнив.

Не пройшло й трьох днів, як майже вся пшениця була зжата, і поле вкрилось снопами. Як тільки сонце схилялось на захід, в поле виїжджали підводи, на них накладали снопи і звозили їх на гарман. Тут снопи розкладали в коло, по якому ходив буйвол, запряжений в кам'яний коток.

Цієї ночі селяни, які ще не встигли дожати свій лан, пішли в поле, інші працювали на току...

Місяць повис над деревами, одна за одною в небі пропливали світлі хмарки, закриваючи на якусь мить срібний серп. На блідосірому небі мерехтіли поодинокі зорі.

Подув легенький вітрець, весело зашелестіла пшениця, схиляючись донизу і знову розправляючи свої стебла. Селяни закочували рукава, а дехто навіть скидав сорочку, підставляючи голі груди прохолодному вітрові. Вдень стояла невимовна спека, піт заливав очі, одежа прилипала до тіла. І тільки вночі, коли наставала прохолода і ставало легше дихати, люди могли працювати.

Розмірено шурхотіли серпи в руках женців. Опівночі, повісивши рушниці за спину, подались до сторожових постів ополченці спостерігати за діями ворога.

Селяни, які вже закінчили молотьбу, копали у дворі чи в полі ями, щоб сховати новий урожай.

Цієї ночі японський гарнізон опорного пункту в Суньчжуані планував зробити вилазку, щоб запастись пшеницею. Раптом десь поблизу почулися постріли. Командир опорного пункту та Лю Ці-ін піднялись на башту: стріляли з того боку загороджувального рову. В опорному пункті зчинився переполох, японці повилазили на дахи будівель і звідти відкрили вогонь у відповідь, а маріонеткові солдати кинулись обороняти підвісний міст. Немов хлопавки, безладно лунали їх постріли, в той час як нападаючі вже давно припинили обстріл.

Коли, нарешті, і на опорному пункті вщухла стрілянина, з-за рову пролунало ще кілька методичних пострілів. У відповідь з опорного пункту знову відкрили шалений вогонь. Перестрілка точилась аж до самого ранку, вороги всю ніч не мали спокою і даремно вистріляли безліч патронів.

Коли бородатий Хіно прокинувся, сонце вже стояло високо. Він кинувся будити Лю Ці-іна. На ходу продираючи очі, Лю Ці-ін вискочив у двір і загорлав:

— Підйом! Всім вставати! Яка це скотина ще лежить?! Забули, що на сьогодні багато справ? Ану, швидше!

Солдати потягались, протирали очі, не квапляючись піднімалися з ліжок.

Сліпучий диск сонця підходив до зеніту, наближалась обідня пора, в повітрі висіла така задуха, що люди обливалися потом, ще не ставши до роботи.

З суньчжуанського опорного пункту виїхало три підводи. На них розмістилось чоловік двадцять японців та маріонеткових солдатів. Візники щосили стьобали батогами мулів та коней; з гуркотом мчали підводи вперед, здіймаючи хмари куряви. Переїхавши міст через Чжулунхе, загін попрямував до села Чжаочжуан.

Лю Ці-ін та перекладач сиділи поруч на передній підводі, на головах у них були солом'яні брилі, а в зубах цигарки. Лю Ці-ін одягся у білу шовкову сорочку, яка тріпотіла під подихами зустрічного вітру. На перекладачеві був жовтосірий військовий френч; від спеки він увесь спітнів і безперервно обмахувався паперовим віялом.

— Пече так, що хоч помирай,— промовив один з солдатів,— коли б не ця пшениця, чи понесли б кого чорти в таку спекоту?!

Перекладач Хуан кинув на нього сердитий погляд, але не сказав ні слова.

— А що їсти будеш, коли зерна не дістанемо? — гаркнув Лю Ці-ін, скоса глянувши на солдата. Той відповів таким же поглядом.

Вдалині показався баштан; коли підводи під'їхали ближче, солдати метнулись за кавунами. Розбили один — зелений, розбили другий — також зелений, шматки розкидали по землі.

— Так вони ж іще недоспілі! — закричав, підбігаючи до них, сторож.— Не робіть шкоди даремно!

— Нічого, пошукаємо стиглого,— засміявся у відповідь зрадник.

— Стільки праці поклали, поки їх виростили, а ви...

— Ти що, хочеш, щоб тебе відлупцювали? Тебе самого не займають, і за це скажи спасибі! — насупив брови запроданець.

Витолочивши півбаштану, солдати позалазили на підводи, свиснули батоги, і процесія рушила далі. Раптом на дорозі показалось обведене крейдою коло, в середині якого було написано: «Обережно, міни!»

Візник смикнув віжки — підводи зупинились. Лю Ці-ін скочив з воза і пішов уперед.

— Біс би їх забрав, це знову витівки ополченців... Об'їдемо прямо по полю, рушай! — Лю Ці-ін сів на своє місце, візник махнув батогом і вози з'їхали на стерню.

Проте через якусь сотню метрів на дорозі стало видно нове коло.

— Погляньте, знову намальовано! Е-ге-ге. Тут возом їхати далі не можна! — сердився візник. — Їдьте самі, коли вам треба!.. Хто зна, що й на полі мін немає?

Солдати загомоніли і почали злазити на землю. Вони з підозрою оглядались на всі боки, але відійти від воза боялись. Слова візника стривожили всіх, вони недовірливо дивились на скошені ниви, немов там повсюди були порозкидані міни.

— Чи дістанемо пшениці, чи ні, а на тому світі, мабуть, доведеться побувати,— зітхнув один з солдатів.

— Від цього не сховаєшся...— промовив інший, похнюпивши голову.

Візник присів навпочіпки біля свого воза і вийняв люльку.

— Ану, поганяй! — звелів Лю Ці-ін.— В об'їзд поїдемо, ворушися мерщій!

— А кудою об'їжджати? — огризнувся візник.— І на дорозі і в полі — скрізь міни. Нехай хтось інший вперед їде!

— Паніку піднімаєш?! Рушай! — крикнув Лю Ці-ін.

Перекладач вихопив з кобури револьвер і направив його на візника.

— Хутчій, ледацюго! Не поїдеш — пристрелю на місці!

Довелось їхати в об'їзд.

Хоч на словах Лю Ці-ін бадьорився, але на серці у нього було неспокійно, тому він послав людей вперед, а сам з перекладачем сів на задню підводу.

— Бач, який хитрий! — загомоніли солдати.— Нас на смерть посилає, щоб ми йому дорогу прокладали. Не вийде, пустимо його самого вперед! — і вони один по одному теж пересіли на задні вози.

Коли візник ненароком оглянувся, позад нього вже нікого не було, тоді він смикнув за віжки і зупинив підводу:

— Самі смерті боїтеся, а я що, залізний? — промовив він і, кинувши віжки, також подався назад.

Кінь та мул нашорошили вуха і, відчувши, що людей на возі немає, рвонули вбік прямо по стерні.

— Доганяй, це ж твоя повозка! — накинувся Лю Ці-ін на селянина.

Візник метнувся слідом за возом. Але тим часом мул та кінь побігли швидше, і їх хазяїн навмисне поплентався позаду, вдаючи, що ніяк не наздожене підводу. Відстань між ними весь час збільшувалась.

— От негідник, втекти хоче! — вилаявся Лю Ці-ін.— Ось ви двоє, спіймайте його і приведіть назад.

Двоє солдатів, вхопивши гвинтівки, кинулися за візником.

— Стій! Стріляти будемо!

Прогриміло два постріли — візник впав, злегка поранений, а налякана запряга помчала ще швидше. Раптом дорогу перегородив загороджувальний рів; кінь, мул та повозка — все разом з гуркотом полетіло вниз. Коли солдати підбігли до місця катастрофи, запряжений в оглоблі мул лежав нерухомо на дні рову, задравши ноги, а кінь, відсапуючись, стояв поряд.

— Кепська справа! І віз розбився, і скотину загубили,— промовив один з солдатів.

— Давай хоч візника прихопимо з собою, нехай він сам виправдується.

— Це ти зовсім совість втратив. Годі й того, що в чоловіка віз розбився, а ти ще й його хочеш забрати! Навіщо він тобі здався? Пішли! — заперечив перший.

Коли вони, нарешті, повернулись на дорогу, Лю Ці-ін звелів рушати далі, але погоничі з двох підвод, що залишились, не схотіли його слухати.

Тоді Лю Ці-ін скочив на воза, вихопив маузер і, вистріливши кілька разів у повітря, закричав:

— Зараз побачимо, хто з вас не поїде. Застрелю на місці! Всі ви негідники, щоб вас чорти похапали!

Візники перезирнулись між собою і, похнюпившись, почали звертати з дороги на стерню. Перехиляючись з боку на бік, підводи рушили навпростець до села Чжаочжуан.

Біля кумирні Маванмяо забовкав дзвін, сповіщаючи жителів, що до села наближається ворог. Молоді жінки та чоловіки хутко заховались під землю. За ними спустились і ополченці на чолі з Чжен-хаєм.

Намолочене зерно люди вже поховали в ями, а по хатах залишився запас лише на кілька днів. Місця, де була захована пшениця, ще заздалегідь замінували.

Лише старий Ду Гень-цай, син якого служив у маріонеткових військах, почував себе спокійно і засипав пшеницю прямо в засіки.

На околиці села ворогів зустріли пострілами. Двоє зразу повалились на землю, решта солдатів залягла обабіч дороги. Але в кого стріляти, коли ніде не видно жодної людини?

Тимчасом бійці районного загону та ополченці сиділи під землею і крізь маленькі бійниці на схилі горба вели влучний вогонь.

Озираючись на всі боки і нікого не помічаючи, вороги рвонулись вперед. Знову загриміли постріли, ще один японець упав, решта кинулась в крайні будинки шукати пшеницю. Та тільки-но хто з ворогів хапався за мірку чи за корзину з зерном, як лунав вибух. Все було замінoване. Солдати злякано вискакували з хати, боячись бодай ненароком зачепити якусь річ.

Родина Ду Гень-цая також жила на околиці. Коли солдати забігли сюди, вони побачили тут повну комору пшениці.

— Насипайте мерщій мішки та вантажте на підводи! — скомандував Лю Ці-ін.

Старий Ду підбіг до грабіжників.

— Ай-я, шановні, не займайте, адже мій син служить у вас...

— Геть к чортовій матері! Який ще там син?! Хочеш чужими руками жар загрібати!—визвірився на старого перекладач Хуан і щосили штовхнув його ногою.

Підбігла жінка Гень-цая і, обнімаючи його, заголосила на увесь двір:

— Ой-ой! Трішки намолотили, а ви й те забираєте! Боже мій, пшеницю забирають, та ще й старого мало не вбили! — сльози брудними патьоками стікали їй на груди.

Солдати спокійно працювали, тепер ніхто не заважав їм: старий непорушно лежав на землі, а жінка сиділа біля нього і голосила.

Незабаром пшеницю навантажили на підводи.

Раптом на вулиці зовсім близько почулися постріли.

— Рушаймо! — крикнув Лю Ці-ін візникам.— Мерщій поганяйте!

Хльоснули батоги і обидва вози помчали слідом за солдатами, які ще раніше вискочили з села, почувши постріли.

Поки грабіжники вантажили пшеницю, бійці та ополченці вилізли з підземелля, зробили обхід і засіли в загороджувальному рові.

Коли група наблизилась до рову, звідти назустріч пролунав залп. Слідом за першим залпом, немов ластівки, полетіли гранати.

Погоничі кинули свої батоги і побігли назад, в село. Перелякані до смерті солдати розбіглись по полю, спотикались, падали, обдираючи об стерню обличчя, схоплювались і бігли далі, розмазуючи на щоках кров...

Перекладач, Лю Ці-ін та кілька японців тікали вздовж дороги, коли раптом попереду знову забіліло коло з написом: «Обережно, міни!»

Але тільки-но група почала обходити небезпечне місце, як пролунав оглушливий вибух — і одного з японців підкинуло високо вгору.

Вибуховою хвилею збило з ніг перекладача й

Лю Ці-іна. Вони довго лежали край дороги, відсапуючись і обтрушуючи землю, якою їх присипало зверху.

Районні органи підняли все населення на збір врожаю, і за кілька днів пшениця була повністю зжата. Ворог ще кілька разів робив вилазку з опорного пункту, але всі його спроби були відбиті спільними зусиллями районного та сільських загонів, які охороняли врожай. Ворогам не дісталось жодної зернини.

XIX

Минуло два місяці.

Кожного разу, коли вороги приходили в село, партизани та ополченці, користуючись підземними ходами, розбивали їх загони. Проте ворог не дрімав, він вишукував все нові й нові способи руйнування підземних сховищ. Особливе завзяття проявили в цій справі Лю Ці-ін та Хуан Юнь-тін. Вони зібрали групу нероб з навколишніх сіл і доручили їм вести розвідку підземних споруд, що привело в окремих місцях до тяжких наслідків. Ці два негідники засіли людям в печінках.

— Зловити б цю погань,— гомоніли селяни,— розірвати на шматки і собакам викинути. Та тільки й собаки їх, мабуть, не схотять їсти.

Якось липневого вечора Чжен-хай з двома бійцями пробрався в Люшічжень, заліз прямо на дах будинку, в якому жив Хуан Юнь-тін, а сторожу, дідові Чжану, наказав викликати хазяїна з хати. Та Хуан Юнь-тіна не так-то просто було захопити зненацька.

— Староста Хуан! — покликав його сторож.— Прийшов чоловік з сторожового поста, є якась дуже важлива справа!

Хуан Юнь-тін пообіцяв негайно вийти, загримів засув на дверях. Чжен-хай подумав, що це сам староста, і як тільки двері відчинились, хотів вистрілити. Але, придивившись уважніше, командир побачив, що це була дружина зрадника, яку той послав відімкнути двері.

Відтоді староста зрозумів, що залишатись надалі в селі йому дуже небезпечно, що кожної хвилини можна чекати в голову «чорного фініка». Тому він вирішив, що краще переїхати на сторожовий пост. Тепер покарати зрадника стало значно складніше.

Було організовано також кілька замахів на Лю Ці-іна, проте вбити його ніяк не вдавалось і керівництво району було цим дуже занепокоєне.

Одного разу Бай-янь зібралась іти в село Уерчжуан, де японці викрили підземне сховище. Їй доручено було організувати допомогу отруєним газами.

Коли вона вийшла з села, почало накрапати, сіре небо нагадувало величезну миску з водою. Бай-янь майже бігла.

Стояв липень, і по боках стежки, мов стрімкі скелі, піднімались червоні стіни достигаючого гаоляну. Дощові краплі, як перлини, падали на вузеньке вигнуте листя гаоляну і стікали струмочками донизу.

Дівчина минула один лан гаоляну, потім другий; стежка круто повернула. Раптом Бай-янь зупинилась: ой, лихо! Назустріч йшли Хуан Юнь-тін, Чжан Жуй-ці і кілька маріонеткових солдатів. Цією ж самою стежкою вони поверталась з повітового містечка Інцін, де гостювали у приятеля, і от випадково зіткнулись з Бай-янь. Їх розділяло якихось десять метрів. Ховатись було пізно. Дівчина шмигнула в гаолян і вихопила з-за пояса маузер. Хуан Юнь-тін перший помітив її, наставивши на неї зброю, він крикнув:

— Здавайся, не втечеш! — і двічі вистрілив.

Відстрілюючись, Бай-янь все далі бігла в зарості гаоляну.

— Зловити! — крикнув Чжан Жуй-ці.

Солдати вмить кинулись в гаолян і почали оточувати дівчину. Бай-янь швидко бігла між рядками, але раптом зачепилась і впала. Не встигла вона підняти голову, як на неї навалився один із зрадників і притис до землі.

— Чудово! — Хуан Юнь-тін задоволено посміхнувся.— Нарешті спіймалась.

Дощ посилився. Коли вони дісталися на сторожовий пост, вже стемніло.

Хуан Юнь-тін та Чжан Жуй-ці сіли за стіл, на якому стояв красивий світильник. Вони звеліли дівчині підійти ближче.

— Сідай, Бай-янь, поговоримо!—запропонував їй староста місце біля себе.

— Не хочу! — різко відповіла дівчина.

— Хе-хе! І звідки в тебе така вдача, Бай-янь? Адже ти через цю вдачу вже немало горя зазнала, а все не міняєшся,— він кілька разів тяжко зітхнув, вдаючи, що співчуває дівчині. Потім встав з місця, засунув руки в кишені і, крокуючи по кімнаті, продовжував:—Тобі, мабуть, відомо, що наш командир Хіно вже давно вподобав тебе...

— Годі язиком плескати! — перебила його Бай-янь.

— Гм, ти не гнівайся! — поміщик зробив два кроки в її бік і, дивлячись дівчині у вічі, вів далі: — Я знав, що мої слова не сподобаються тобі, але ти подумай. Командир Хіно в Японії закінчив школу вищих офіцерів, і тут його можна вважати найдостойнішою людиною серед усіх нас! Кожне його слово — закон для всіх. Хто посміє суперечити йому? Сама подумай: і освічений, і у військових справах дуже знаючий.

Бай-янь мовчала і лише скоса поглядала на старосту. Він знову почав ходити по кімнаті, тихим, але чітким голосом вимовляючи кожне слово:

— Перш ніж вийти заміж, треба добре поміркувати, адже це справа всього твого життя. І як ти могла закохатись у Чжен-хая? Що він бачив, де бував? І грамотій з нього невеликий, неотесаний мугир, та й годі!

Ці слова обурили дівчину, вона відкинула назад пасмо волосся, що спало на чоло, очі її палали від гніву.

— А тобі що до цього, підлабузнику проклятий? Звідки ти такий розумний взявся? Віддай за нього свою дочку, якщо він такий хороший, можеш і матір свою дати впридачу!

— Ай-яй, балакали, балакали, а ти знову за своє. Гаразд, якщо не хочеш зі мною говорити, я

зараз покличу Мей-мей, завтра у мене день народження, от вона й прийшла з Суньчжуана.— І підійшовши до ходу на третій поверх, він голосно покликав: — Мей-мей!

Зверху відгукнувся ніжний жіночий голос:

— Що таке?

— Зійди сюди!

— Чого?

— Сказано тобі зійди, значить зійди!

Мей-мей поспішно збігла східцями вниз.

— В чім справа? — запитала вона, але побачивши Бай-янь, вигукнула: — О! — і застигла на місці.

— Підійди сюди, поговори гарненько з нею, ви ж ще в дитинстві разом грались... А то я пробував дещо втовкмачити їй, так вона нічого й слухати не хоче,— і разом з Чжан Жуй-ці він пішов нагору.

Привітно посміхаючись, Мей-мей підійшла до Бай-янь, в руках вона тримала біле шовкове віяло, на якому була намальована красива жінка.

— Сестро Бай-янь, мені вже давно кортіло поговорити з тобою, сідай, будь ласка! — вона взяла Бай-янь за руку.

Дивлячись, як Мей-мей запобігає перед нею, дівчина розгнівалась ще дужче і вся аж затремтіла від люті. Вона різко відкинула від себе її руку — віяло впало на підлогу.

— Геть від мене!

Мей-мей не чекала такої відсічі, і тому з несподіванки відступила на два кроки, хутко підняла віяло, потім знову глянула на Бай-янь, все ще вимушено посміхаючись.

— Ай-я! Не гарячись, сестро Бай-янь, нам все-таки варто поговорити,— вона підсунула стілець і запропонувала Бай-янь сісти.

Бай-янь продовжувала стояти, не звертаючи на неї жодної уваги. За вікном без упину гримів грім, плюскотів дощ. З обличчя Бай-янь одна по одній скочувались краплини поту, одяг прилипав до тіла.

— Сьогодні спека страшенна, візьми ось оце, а якщо хочеш, я й води принесу! — З цими словами Мей-мей подала віяло, але Бай-янь в ту ж мить дала їй ляпаса.

— Тварюка безсовісна! — крикнула вона, топчучи ногами віяло.

Мей-мей відбігла від неї на кілька кроків і закрила долонями лице, яке пашіло від удару.

— Лисиця хитра, разом з своїм батьком знущаєшся над народом, всі люди проклинають тебе, погань! Та недовго вже тобі панувати! — Бай-янь підбігла до неї і ще раз вдарила.

Мей-мей відскочила назад і похапцем попередила:

— Не забувай, де ти знаходишся. Це сторожовий пост, а не твоє підземелля!

— А як сторожовий пост, то, думаєш, я тебе боюсь? Я тебе сьогодні вб'ю отут.

І відважна дівчина враз кинулась уперед. Перелякана Мей-мей, тікаючи від неї, кружляла навколо столу. Бай-янь штовхнула ногою стіл і він з гуркотом перекинувся, вдаривши Мей-мей по ногах. Та впала на підлогу і, вхопившись за ноги руками, зарепетувала на всю горлянку:

— Ой-ой-ой, рятуйте, вона мені ноги поламала, лице розбила!..

Бай-янь тимчасом насіла на неї зверху і вчепилась руками в волосся.

Зверху по східцях поспішав Хуан Юнь-тін.

— О! Так ось ти яка! — вигукнув він, побачивши, що Бай-янь б'є його дочку, і вихопив револьвер.— Стій! Стріляти буду!

Проте Бай-янь не звернула уваги на цю погрозу і з усієї сили лупцювала Мей-мей. Нарешті прибіг солдат і відтягнув Бай-янь убік.

— Мабуть, на той світ захотіла? — загрозливо запитав Хуан Юнь-тін.

Бай-янь глянула на нього і холодно посміхнулась.

Старий підбіг до дочки і почав її підводити.

— Виродки ви! Ти — старий бандит, а дочка — розпутниця! Тварюки безсовісні! — лаялась Бай-янь, тикаючи на них пальцем [1].— Ви тільки мрієте, щоб убивати людей. Та настане день, коли вас, нарешті, схоплять і посічуть на дрібні шматочки!

— Замовкни! — загорлав старий.— Ще слово— і я пристрілю тебе! Як ти посміла підняти руку на людей, яких поважає все село, чортяча твоя душа!

Бай-янь відкинула з чола волосся, гордо ступила два кроки вперед:

— Стріляй!

— Хе, стріляй! Не маю права, адже ти коханка нашого командира Хіно, як же я посмію? Будемо відвертими, не втекти тобі від своєї долі. Подобається тобі чи ні, а завтра ми відправимо тебе в Суньчжуан до командира Хіно...

Бай-янь схопила стілець і шпурнула ним у старого.

— Ти збожеволіла! — відхилився Хуан Юнь-тін.— Гей, люди, сюди! — загукав він.

Знизу прибігло троє солдатів.

— Візьміть її і замкніть внизу, в маленькій кімнатці! — звелів староста солдатам і, глянувши в бік Бай-янь, додав: — Побачимо, чи довго ти будеш така уперта...

Зрадники потягли дівчину вниз.

А надворі все сильніше гуркотів грім, все дужче шумів дощ.

Дощ періщив без упину аж до обіду наступного дня. Хуан Юнь-тін тримав дівчину під замком, чекаючи, поки проясниться небо, щоб відправити її до Суньчжуана.

Сьогодні був день народження старости, і Чжан Жуй-ці послав кухаря в Люшічжень закупити риби, м'яса й вина. Ополудень в найбільшій кімнаті накрили столи для банкету.

Мей-мей, Чжан Жуй-ці, староста-іменинник та солдати зібралися внизу Чжан Жуй-ці ще раніше привіз з Люшічженя «веселих дівчаток», і тепер тут панувало надзвичайне пожвавлення: проголошували тости, вигукували побажання, їли, реготали.

Бай-янь одна сиділа на підлозі комірки в протилежній частині сторожової башти, спершись

---

[1] Витягнутий вказівний палець в Китаї вважається ознакою зневаги.

спиною об стіну; розпатлане волосся спадало їй на обличчя. Вона думала: «Якщо товариші знають, де я, то, напевне, щось придумають! Але що вони можуть зробити? Захопити сторожовий пост? Навряд! Хіба що завтра влаштують десь на дорозі засідку! Проте й засідка — справа не зовсім надійна!» Вона вирішила, що на цей раз, мабуть, всьому кінець. Вороги дуже обережні, сторожовий пост оточений з усіх боків глибоким ровом, звідси можна вибратись лише тоді, якщо раптом на плечах виростуть крила.

Зціпивши зуби, вона подумала, що, мабуть, доведеться розпрощатися з життям, але навіть згадка про смерть не примусила її скоритись ворогам! Від тяжких дум вона стомилась і, схиливши голову на коліна, задрімала...

Нараз вона почула крізь сон, як щось зашурхотіло за вікном. Розплющивши очі, вона побачила, як чиясь голова зазирнула в кімнату.

— Бай-янь! Ти тут, Бай-янь?

Дівчина уважно придивилась.

— О! — вона схопилася з місця і, підійшовши до вікна, побачила знайомого селянина.

— Я Чжан Лао-інь,— зашепотів той,— говори тихше, щоб там не почули.

— Дядечку Чжан, як ти сюди потрапив?

— Ти що, забула,— знову зашепотів старий,— адже мене сюди послали кухарем...

Бай-янь враз пригадала, як місяців зо два тому з сторожового поста зажадали прислати кухаря, та ніхто з усього Юйтяньцуня не погоджувався йти на цю роботу. Сільські активісти ніяк не могли придумати виходу, але секретар Ма порадив їм послати туди Чжан Лао-іня, змінивши, звичайно, йому ім'я, щоб мати у ворожому лігві свою людину.

— Не хвилюйся,— заспокоював Лао-інь дівчину,— старий Ма радиться зараз з товаришами, як врятувати тебе, на дорозі вже все приготовлено.

Бай-янь кивнула головою і запитала:

— А де зараз Хуан Юнь-тін із своєю зграєю?

— Пиячить в їдальні!

— А зброя у них там є?

— Ні, зброя на другому поверсі.

— Тоді, дядечку Чжан, відчиніть швидше вікно, я вилізу.

— Не можна! Навіщо тобі вилазити? Пост оточений ровом, на башті стоїть вартовий. Однак нікуди не втечеш.

— Відчиняй! Я знаю, що робити!

— Не можна!

— Ой, швидше, дядечку Лао-інь! — захвилювалась Бай-янь і почала сама відкривати вікно.

В цю мить вдарив грім; користуючись нагодою, старий швиденько допоміг відчинити замкнене знадвору вікно. Бай-янь виплигнула і, притискаючись до стіни, побігла до дверей. Там вона шмигнула в коридорчик і тихенько пройшла на сходи.

Чжан Лао-інь залишився надворі. З їдальні доносились вигуки, лунав регіт.

В одну мить Бай-янь опинилась на другому поверсі і почала знімати з стіни зброю. Але ж кілька десятків гвинтівок їй не донести! Тоді вона якомога швидше повиймала затвори, мотузком зв'язала їх докупи і повісила всю в'язку собі на шию. Потім взяла одну гвинтівку, захопила ще дві гранати і швидко збігла східцями вниз.

Побачивши її, Чжан Лао-інь аж вигукнув від подиву, а потім мерщій кинувся в їдальню, підбіг до Хуан Юнь-тіна і обхопив його руками. Слідом за ним в дверях стала Бай-янь. Піднявши над головою гранату, вона вигукнула:

— Ні з місця! Руки вгору!

Вороги зблідли від несподіванки і покірно підняли руки, тремтячи з жаху, немов полова на ситі.

Старий Чжан відібрав у Хуан Юнь-тіна маузер, зарядив його й попередив:

— Не здумайте бешкетувати, хто зрушить з місця, в того я стрілятиму! — потім звернувся до одного з солдатів: — Сін-шунь, тобі боятись нічого, збігай на кухню і принеси звідти віръовок!

Солдат прожогом кинувся на кухню і за мить повернувся з мотузками.

— Та й ви не бійтесь,— звернувся Лао-інь до інших солдатів,— на деякий час ми вас пов'яжемо, але наші народні очі все бачать, ніхто вас даремно кривдити не буде, кожний одержить тільки те, що він заслужив.

Потім він звелів Сін-шуню в'язати всіх один до одного. Коли з цим було покінчено, Бай-янь сказала:

— Дядечку Лао-інь, підіть з цим солдатом на другий поверх і принесіть сюди всю зброю.

— Добре!

Старий та солдат пішли нагору і незабаром повернулись, несучи з собою гранати, патрони та гвинтівки.

— Бай-янь, там на третьому поверсі стоїть вартовий, як з ним бути?

— Зверіть йому спуститись униз, а як не злізе, то ми підпалимо башту. Тільки скажіть, щоб він спочатку кинув гвинтівку.

— Гей, Ван Мен-сань! — загукав старий Чжан.— Кидай сюди гвинтівку!

— Навіщо? — здивовано запитав вартовий.

— Восьма армія захопила пост,— відповів старий кухар,— Хуан Юнь-тіна, Чжан Жуй-ці та інших пов'язали. А ти кидай зброю і мерщій спускайся сам, тобі ніщо не загрожує!

Вартовий нерішуче почухав потилицю, йому щось не вірилось, адже він не чув жодного пострілу, як же могли захопити пост? Та й сам він стояв весь час нагорі і не бачив, щоб хтось переходив через рів. Чим більше він думав, тим більше охоплювали його сумніви.

В цей час Бай-янь вивела з їдальні полонених, і Ван Мен-сань переконався, що це була правда.

— Хочеш — злазь, не хочеш — справа твоя! — гукнула дівчина.— Дядьку Лао-інь, підпалюйте!

Ван Мен-сань пополотнів з жаху.

— Панове Восьма армія, я кидаю зброю! — закричав він.— І сам злізу зараз, ось зачекайте хвилиночку!

Кинувши гвинтівку, він швидко спустився східцями. На порозі він одразу підняв догори руки, став на коліна і тремтячим голосом почав благати:

— Панове Восьма армія, помилуйте!

— Встань! Зараз же встань!—звеліла Бай-янь.

Тимчасом Чжан Лао-інь з двома солдатами принесли з кухні кілька оберемків хмизу, поклали їх всередині башти і підпалили. Потім вони повісили кожному солдатові через плече гвинтівку без затвору, опустили підвісний міст і рушили в дорогу.

Коли вони незабаром оглянулись, то побачили вогняну стіну та хмари густого диму, що здіймались до самого неба.

Дощ не вщухав, Бай-янь та Чжан Лао-інь вивели полонених на шлях до Юйтяньцуня. Дівчата, які були захоплені разом з солдатами на банкеті, попадали на коліна і, звертаючись до Бай-янь, почали благати:

— Пані боєць Восьмої армії, куди ти нас ведеш? Відпусти нас, ми більш ніколи не будемо цього робити...

— Відпустити можна,—сказала Бай-янь,—але при умові, що ви більше не будете займатись цим ганебним ремеслом. Ідіть додому та сумлінно працюйте, якщо вдруге спіймаєтесь — жалю до вас не буде.

Побачивши, що жінки побігли до свого села, Мей-мей і собі стала на коліна перед Бай-янь.

— Ми змалечку росли з тобою разом, потім я помилилась, пішла хибним шляхом, відпусти й мене...

— Красиво говориш, встигла вже навчитись! Але ти підеш з нами,— відповіла Бай-янь.

Ззаду підійшов старий Чжан і штовхнув Мей-мей.

— Ану, кинь свої витребеньки! Вперед!—гримнув він на неї.

Хуан Юнь-тін, глянувши на дочку, низько схилив голову. Бай-янь та Чжан Лао-інь повели колону в Юйтяньцунь.

В селі їх зустріли гучними ударами в гонги і веселими вигуками:

— Гей, люди, виходьте подивитись! Хуан Юнь-тіна спіймали!

Селяни радісно висипали на вулицю. Попереду гордо крокувала Бай-янь, штани у неї були підкачані до колін, а на шиї висіла блискуча в'язка затворів. Прямо справжній герой! За нею, похнюпившись, немов собаки, яких щойно відлупцювали, плентались Хуан Юнь-тін, Чжан Жуй-ці та Мей-мей, а далі низкою, повтягувавши, як черепахи, голови, йшли солдати.

Нарешті дощ вщух. Прибіг Цю-цзи з бійцями. Вони марно півдня просиділи в засідці, чекаючи, коли Бай-янь вестимуть по дорозі. Те, що вона вирвалась від ворогів, та ще й полонених привела, було для всіх величезною несподіванкою.

Звістка про арешт Хуан Юнь-тіна миттю розлетілась по навколишніх селах, і звідти почали збігатись селяни, щоб подивитися на старого зрадника.

— А, кривавий собако, настав твій час,— кричав хтось.

— Це ти згубив мого сина, нелюде проклятий!— крикнула крізь сльози якась стара жінка, і, підбігши до поміщика, вдарила його кілька разів по обличчю.

— Це ти розніхав підземелля в нашому селі і звелів японцям напустити туди отруйних газів,— звинувачував третій. — Сьогодні ти заплатиш життям за свої злочини!

Гнів народу зростав.

— Смерть йому, смерть!

— Зідрати з нього шкуру!

Люди з усіх боків підступали до старости, штовхали ногами, кидались на нього з кулаками, а старі жінки дряпали нігтями. Скоро у зрадника з носа потекла кров, і він заволав:

— Ой-йой... Людоньки, помилуйте мене...

— Помилувати? — заревіла юрба.— А ти когось милував?

— Тебе на шматки розідрати, і то мало!

— Бий! Бий його!

Юрба знову накинулась на Хуан Юнь-тіна.

В цей час секретар Ма та Чжен-хай скликали сільських активістів на нараду, щоб обміркувати, як діяти далі.

Солдати стояли, мов наполохані миші, зиркаючи в усі боки з надією знайти порятунок.

Жінки, оточивши Мей-мей, плювали їй в обличчя і соромили її.

— Не хвилюйтесь, товариші,— звернувся секретар райкому до селян,— ми сьогодні відплатимо їм за все. Селяни! Зачекайте хвилину, послухайте, що я скажу! Сьогодні нам вдалося схопити цих зрадників, серед них є великі злочинці і дрібні, а дехто пішов служити ворогам за миску рисової каші, тому до всіх не можна підходити з однаковою міркою. Взяти, наприклад, Хуан Юнь-тіна. Ще тоді, коли в наших краях влада належала гоміндану, він був старостою і вже тоді вершив свої темні справи. Після першого травня він злигався з ворогами, допомагав їм розправлятися з партизанами і ополченцями, зробився катом! Скільки людей він згубив, про це вам і самим добре відомо. Керівництво району вже давно вирішило розстріляти його. Сьогодні він в наших руках, і ми відплатимо за всі злочини!

Натовп загудів:

— Розстріляти? Ні, це надто легка смерть для нього!

— Четвертувати!

— Зідрати з нього шкуру!

— Спалити на вогні!

— Палицями вбити його!

— Заспокойтесь! —зупинив усіх секретар.—Не треба кричати, ми не можемо зробити того, що ви пропонуєте. Крім того, треба вирішити, що робити з Чжан Жуй-ці. Він також підлий зрадник, служив командиром загону в гоміндaнівських військах, вбивав селян та сільських активістів, його ми теж розстріляємо...

— Вірно!

— Розстріляти!

Обох зрадників вивели за село і поставили на краю загороджувального рову. Де-цюань і Цю-цзи звеліли їм стати на коліна.

— Дивіться! — крикнув Цю-цзи.— Такий кінець чекає кожного зрадника! Вогонь!

Почувши постріли, Мей-мей знепритомніла.

З рештою солдатів секретар Ма провів бесіду, пояснив, що японських окупантів скоро виженуть

з китайської землі, що наші війська незабаром перейдуть в наступ, і провінція Хебей буде звільнена. Далі він попередив, що всі, хто співробітничають з ворогом, будуть покликані до відповіді, а тих, хто допомагає ворогові зброєю, спіткає така ж доля, як і Хуан Юнь-тіна.

Солдати почали виправдовуватись:

— Мене схопили і примусили силою служити японцям, я зганьбив честь своїх предків! Люди називають нас тепер зрадниками, а батьки наші та матері не можуть дивитись людям у вічі од сорому. Ми не хочемо більше служити чортам!

— Служити японцям — це все одно, що самому шукати собі смерті. Ховаєшся в сторожових баштах, як злодій, а там їсти нічого. Дехто з нас вже давно збирається втекти, та й серед самих японців багато людей, яким набридла війна і які не хочуть воювати.

Солдатів, які не заподіяли великих злочинів і схотіли повернутися додому, відпустили, але наказали добре працювати вдома і самим боротись проти японців.

Тих, які побажали із зброєю в руках спокутувати свої провини, залишили в районному загоні.

Мей-мей та кількох солдатів, які знущались над народом, секретар Ма відправив у район, щоб там вирішили їх долю.

XX

— Тягни! Тягни!

— Обережніше!

— Діти, геть звідси! А то ще приб'є когось...

Люди посунули назад, деякі відійшли аж до самих воріт храму, інші залишились на східцях і звідти спостерігали за всім.

— Мамо, навіщо вони знімають дзвона? — запитав хлопчик років п'яти-шести, тримаючись за материну руку і задираючи вгору голову.

— Його розіб'ють і будуть робити гранати, щоб воювати з ворогами.

— Мамо, а наш тато вміє робити гранати?

— Вміє! Досить тобі розпитувати, ти ще малий для таких справ,— нетерпляче буркнула мати.

Нарешті, підпори прибрали — і мідний дзвін тяжко гепнув об землю. Молоді хлопці підбігли до нього з молотами в руках і почали розбивати дзвін на частини. Кілька шматків металу відкололось, їх віднесли вбік, а дрібні скалочки позбирали в кошик. Потім мідь понесли на край села до кузні.

Дружина Чжан Ба Прудконога стояла біля воріт і невдоволено бурмотіла собі під ніс:

— Ой! Що ж це у світі діється? Навіть богам спокою немає. Скільки років висів цей дзвін перед кумирнею Маванмяо, а тепер на тобі — розбили і гріха не побоялись. Та святий Ма ще сотворить чудо, жоден з цих бусурманів не помре людською смертю!

Неподалік від неї стояли жінки, почувши її слова, вони напали на Прудконогу:

— Коли твій святий такий всемогутній, то чому ж він не захистив наше село від ворога? Чому він дозволив японцям так безчинствувати на нашій землі? Куди ж твій бог подівся, що не бачить цього?!

— Від того дзвону однак ніякої користі, зараз треба не богу молитись, а японців бити.

Прудконога, схиливши голову набік, погордливо глянула на жінок, але, зрозумівши, що їх не переговориш, відвернулась і побігла в хату.

Топили метал в печі, збудованій у садибі Лаокуаня. Коваль Лао-куань здавна відливав лемеші, кирки та різні дрібні речі.

Дітлахи та члени жіночої спілки нишпорили по всіх дворах, вишукуючи металевий брухт. Селяни віддавали старий металевий посуд, іржаве залізяччя; з усього цього бійці районного загону відливали гранати.

Увечері двір коваля був залитий світлом; палахкотіло полум'я в печі, без упину сопіли ковальські міхи.

Чжао Цінь-шан, Сяо-цін та інші бійці стояли біля печі, чекаючи поки розтопиться метал, щоб потім залити його в форми.

— Е, дядьку Лао-куань, відливати лемеші та кирки — це зовсім не те, що зброю. Там ти вже добре набив руку, а от коли погано відлити корпус гранати, то вона може в руках розірватись,— зауважив якийсь юнак.

— Про це не турбуйся, мені не первина,—спокійно відповів коваль, спостерігаючи за вогнем у печі.

— Коли це ти робив гранати, щось я не чув про це?

— Хе, ти багато чого не чув, хіба тобі обов'язково все знати? — втрутився у розмову другий юнак.

— Та я тільки поцікавився, а ти відразу чіпляєшся!

— Я не чіпляюсь, але тобі аби схопити гранату і шпурнути її в ворога, а звідки ці гранати беруться, це тебе не цікавить.

— Відбиваємо у японців!

— У японців? Де там! Ми витрачаємо гранат значно більше, ніж відбиваємо у ворогів. Ось ці, що з дерев'яними ручками — нашого виробництва!

— А де ж їх роблять?

— Під землею, так що ти й бачити не міг.

— Ти диви! А я все думав, звідки ми їх беремо. Ящик за ящиком!

— У нашому районі під землею є цілий арсенал,— вже тихіше додав другий юнак,— там навіть гармату можна зробити.

— Послухай, друже,— промовив сміючись третій,— не говори зайвого. Може, й зробили б гармату під землею, але як її потім звідти витягти? А от ремонтувати зброю, виготовляти гранати, міни, рушниці — це, звичайно, під землею робити можна.

— Дядько Лао-куань кілька місяців працював в підземному арсеналі, і тепер йому зробити гранату, все одно, що млинець спекти, — додав четвертий.

— Нам потрібно виготовити багато гранат,— втрутився в розмову Сяо-цін,— мені здається, що скоро повернуться наші головні сили, настане час

наступу, серйозних боїв, тоді боєприпасів та зброї треба буде мати вдосталь.

— Увага! Метал готовий! — скомандував Лаокуань.

Хлопці почали заливати розтопленою міддю земляні форми.

Червонуваті промені ще яскравіше освітили подвір'я, затьмаривши сяйво місяця.

Люди працювали на всю силу; краплі поту, виблискуючи проти вогню, поволі стікали по обличчях.

З однієї плавки відливали корпуси більш ніж для двохсот гранат, потім піч завантажували новою порцією металу, і знову весело працювали міхи.

В цей час хтось тричі постукав у хвіртку. Чжао Цін-шань швидко підійшов до воріт.

— Хто там?

— Я!

Цін-шань, впізнавши по голосу Чжен-хая, відімкнув ворота. Заходячи в двір, командир поцікавився:

— Ну, як справи?

— Вже одна плавка готова! — відповів старий коваль.

— Добре! Я хочу розповісти вам цікаву новину! — Чжен-хай підкликав до себе хлопців.—Секретар райкому щойно одержав повідомлення від одного з наших підпільних агентів, що на Суньчжуанському опорному пункті сконцентровано понад сто чоловік, завтра вони мають виступити в похід, щоб зруйнувати підземні ходи в Датіцуні та в нашому селі. Як тільки вони з'являться тут, ми повинні їх як слід зустріти. Я вже радився з секретарем Ма, і ми намітили план. За ніч ви зможете зарядити вибухівкою всі ці гранати?

— Зможемо!

— Тоді гасіть піч і заряджайте оці двісті гранат.

— Гаразд! Обов'язково зробимо!

— Отже, до роботи! Товариші бійці, ходімо зі мною, розподілимо обов'язки!

Ополченці пішли з Чжен-хаєм, а решта хлопців почала зносити вже прохололі корпуси до колодязя, з хати винесли дерев'яні ручки, чорний порох, взривники.

На розложистій шовковиці, що росла біля колодязя, повісили два каганці, підлили масла, і робота закипіла.

Коли проспівали треті півні, всі гранати були готові...

XXI

Прийшла весна 1944 року, обстановка поступово змінювалась на краще.

Березень. Спокійно несе свої прозорі води Чжулунхе, тільки раптові пориви вітру піднімають на гладенькій поверхні ріки дрібні хвилі.

Весело шмигають рибки в воді, в повітрі кружляють зграї диких качок. Ось вони стрімко сідають на воду, і від них колами розходяться хвильки; налякані риби вмить зникають в глибині, а качки пірнають за ними.

Ніжним цвітом вкрилися персики, далеко розноситься довкола їх п'янкий запах; біля квітів невтомно працюють бджоли. В персикових гайках бавляться діти, граються, стрибають, бігають наввипередки.

В повітрі літає цвіт осокорів, устилаючи землю ніжним килимком, смарагдовою зеленню переливаються лани пшениці.

Прийшла весна, несучи з собою радість і надії!

З новою силою закипіла в селах робота. Всі дні селяни були зайняті тим, що будували оборонні стіни на вулицях. Одні копали глину, другі місили її, треті носили відрами воду. Роботи було вдосталь і чоловікам і жінкам, працювали всі, ніхто не лінувався.

Вздовж всієї вулиці на певній відстані викладали поперечні стіни, входи до провулків замуровували цеглою, залишаючи невеликі щілини, через які ледве міг пролізти чоловік. Це значно полегшувало дії бійців на випадок бою, тепер через село ворогові можна було пройти тільки з двору в двір.

На дахах найвищих будинків викладали з цегли укриття, звідки можна було спостерігати за ходом бою і обстрілювати все село.

Копання підземних ходів було повністю завершене. Створилась ціла система підземного та «повітряного» сполучення (так називались ходи по дахах будинків). Всі помисли людей були спрямовані тепер на одне: спільними зусиллями розгромити якомога швидше окупантів. Маючи надійні підземелля, укріплення на дахах та міцну згуртованість всіх жителів села, можна було не боятись японців. Тепер і на землі, і в повітрі ворогів чекали несподіванки. В село можна було зайти, але вибратись назад — майже неможливо.

Під вечір бійці районного загону, ополченці та селяни, озброївшись кирками та лопатами, групами виходили з села і, розсипавшись вздовж дороги, перекопували її рівчаками.

Ще недавно ніхто б не посмів діяти так відкрито, але тепер настали інші часи. Зразу після першого травня 1942 року ополченці вдень боялись навіть показуватись, а діяли тільки під покровом ночі. Траплялось іноді, що по кілька днів підряд ніколи було навіть попоїсти,— тільки піднесеш ложку до рота, а тут тривога, треба кидати все. Одяг бувало забрудниться, порветься, і не було часу випрати його чи позалатувати дірки... А тепер? Всі бійці одягнені в чорні штани і чорні сорочки, підперезані ремінцями, з-за яких стирчать рукоятки пістолетів, а на плечі ще накинуті ватянки. Коли вони крокують по вулиці — прямо радісно глянути.

Політична робота в селах стала більш послідовною і цілеспрямованою, бо й сама Комуністична партія, яка керувала боротьбою народу, змужніла і загартувалась у боях. Зміцніла воля народу, сильнішими стали низові партійні організації в селах.

Районні та місцеві загони народних ополченців поповнились людьми, більше стало зброї, і тепер вороги боялись з'являтися в селах. Багато сто-

рожових постів було знищено, і японці не наважувались відбудовувати їх. Під ударами партизанських загонів ворог був змушений перейти від дій на широкому фронті до обмежених операцій. Серйозною проблемою для ворога стало також забезпечення війська продовольством, бо ополченці та прості селяни руйнували шляхи, а сільські «спілки збереження» також ухилялись від поставок. Ворожим гарнізонам залишалось лише грабувати продовольство на селах, але там були підземні сховища, та й народні ополченці діяли все активніше. Увійшовши в село, вороги зразу ж потрапляли під обстріл, і в більшості випадків такі вилазки закінчувались для них дуже сумно.

Після першого травня 1942 року представники повітової та районної влади жили партизанським життям, не маючи постійного місця перебування і майже щодня переїжджаючи з села в село, а в особливо напружені часи за день доводилось міняти кілька сіл, немов граючись в піжмурки з ворогом. Тепер становище докорінно змінилось: народний повітовий комітет працював у певному пункті, а комітет третього району і різні громадські організації містилися в селі Чжаочжуан.

Батько Бай-янь розумів, що обстановка тепер спокійніша і життя в селі починає входити в звичну колію, тому він вирішив звернутися до тітки Лі за порадою відносно весілля Бай-янь та Чжен-хая.

Коли Бай-янь дізналась про це, вона розгубилася і не знала, що робити. Сьогодні після обіду районна жіноча спілка проводила в селі Чжаочжуан нараду. Після наради Бай-янь одна вийшла з села.

За селом був великий ставок, оточений старими косатими вербами. Один берег його зовсім заріс очеретом, на блискучій поверхні ставка плавали білі лотоси.

Бай-янь підійшла до берега і зупинилась під вербою, вона нахилила тоненьку вербову гілку і, машинально обриваючи листок за листком, кидала їх в воду, зосереджено спостерігаючи за ними.

Замислившись, Бай-янь нерухомо стояла біля верби і думала: «Тяжкі були останні два роки, роки запеклої боротьби з ворогом. Позавчора в районі на нараді кадрових робітників секретар Ма сказав, що тепер умови змінились і незабаром ми перейдемо в контрнаступ. І ми з Чжен-хаєм станемо тоді бійцями регулярної армії...»

Думки перескочили на інше: «Люди зараз заклопотані справами, а старі весь час набридають розмовами про одруження. Тітонька Лі та батько тільки побачать мене, так і заводять своє. А чи знає Чжен-хай про це? Чи згоден він?»

Легенький вітрець ніжно гойдав віти вербички, то схиляючи їх донизу, то знову розправляючи. Шумів очерет, тріпотіло на вітрі волосся Бай-янь.

Чжень-хай якраз повертався з села Юйліньцунь. Помітивши дівчину від вербами, він непомітно підійшов до неї.

— Бай-янь!

Дівчина рвучко повернула голову.

— Що ти тут одна робиш? — запитав Чжен-хай.

— Я саме хотіла після наради йти до тебе.

— Що трапилось?

Бай-янь посміхнулась.

— Говори швидше! В чім справа?

Дівчина вже відкрила було рот, та, мабуть, передумала.

— Ти примушуєш мене хвилюватись. Ну, кажи!

— Тато і тітонька весь час нагадують мені...

— Про що нагадують?

— Вони кажуть, що хотіли б нас, щоб ми...— дівчина соромливо закрила лице руками, потім заперечливо похитала головою і примхливо промовила:

— Не скажу!

— А, тепер я розумію,— про одруження! А навіщо поспішати?

— Вірно! Тільки старенькі чомусь поспішають, сьогодні вони в цій справі приходили навіть до секретаря Ма, а тепер хочуть тебе побачити!

— Так не можна!

— Чому? Ти що, проти?

— А ти? — запитав Чжен-хай.

— Я тебе питаю, а ти мене,— промовила дівчина.

— Ти висловила згоду? — допитувався він.

— Поки ні. А ти дійсно проти?

— Ну, що ти! Я хочу тільки сказати, що зараз ще не час. Сама поміркуй, Бай-янь, наші частини виходять з гір, незабаром вони відіб'ють Пекін-Ханькоуську залізницю. Ворожі загони на сторожових постах і опорних пунктах стривожились. Обстановка міняється. Ти хіба не читала в газетах, що радянські війська перейшли в контрнаступ? Німецько-фашистська армія, підібгавши, мов собака, хвоста, котиться назад. Ми повинні добитися перемоги в найкоротший строк, а для цього треба прикласти ще немало зусиль. Хіба можна в таких умовах думати про одруження? Почекаємо, поки розіб'єм японців, от тоді і одружимось. Вірно я кажу, Бай-янь?

— Вірно! Але наші старенькі...

— А ти побалакай гарненько з батьком і тітонькою, з'ясуй їм, що зараз не час думати про весілля.

— Вони незабаром прийдуть сюди, і ти сам побалакай. Бо я не зумію переконати їх.

— Гаразд. А тепер ходімо швидше. Секретар, мабуть, ще там, мені треба з ним поговорити,— сказав Чжен-хай.

— Секретар Ма у Чжао Цін-шаня. А яка це в тебе важлива справа? — поцікавилась Бай-янь.

— Ворог готує новий великий похід на наше село.

— Тоді ходімо швидше!

Коли молоді люди вже майже підійшли до хати Чжао Цін-шаня, яка знаходилась на західній околиці села, вони помітили батька Бай-янь та тітоньку Лі, які також простували в цьому напрямі.

— Поглянь! Сюди йдуть! — промовила Бай-янь.— Старі ж обоє, а втоми не побоялись і вирядились у таку далеку дорогу!

— Дуже вчасно,— зауважив Чжен-хай.

Помітивши, що Чжен-хай посміхнувся, дівчина подумала: «Побачимо, як ти зумієш їх переконати».

— Чого ти смієшся, Бай-янь? — стримуючи сміх, запитав молодий командир.

Дівчина не відповіла.

— Не смійся, адже вони обоє свідомі люди: з ними легко домовитись.

Підійшовши ближче, старі разом вигукнули:

— От добре! Ми якраз вас шукаємо!

— Ну, що ж! — сказав Чжен-хай.—Ходімте до хати, там і побалакаємо. З цією справою квапитись не треба.

— Як так не квапитись? Адже ми вже не молоді! — заперечив батько Бай-янь.

— Ми все приготували для весілля, я вже й людей попросила обліпити шпалерами стіни в кімнаті, поприбирала скрізь! — говорила похапцем тітонька Лі.— Вам квапитись нікуди, а мені треба!

— Атож! Саме про це ми й хочемо балакати!— додав старий.

Розмовляючи, вони увійшли у двір.

Секретар Ма, побачивши старих, привітався з ними і запросив до хати.

— Шановний Ма,— почав батько,— ми прийшли порадитись про одруження наших дітей, ми вже й день призначили і приготували все необхідне!

— Але подумайте тільки! Ми щойно говорили з ними, так Чжен-хай каже, що не треба квапитись, а ми вже про все домовились. Хіба можна тепер відкладати? — додала тітонька Лі.

Не встиг секретар сказати й слова, як в розмову втрутився Чжен-хай.

— Товаришу секретар, зараз не час цим займатись! Я дістав важливі вісті, і нам зараз необхідно їх обговорити! — потім, повернувшись до батьків, додав: — Тату, тітонько, у нас ще дуже багато справ, хіба зараз до весілля? Про це можна й пізніше побалакати!

— Як? — здивувалась тітонька.— Чому ти так говориш? Хіба після одруження ви не будете працювати для спільної справи?

— Вірно! — підтримав її старий.— Після одруження, як і зараз, будете бити ворогів!

— Жити тепер стало легше, навіщо ж боятися?! А я, поки не доведу до кінця цієї справи, не заспокоюсь! — рішуче додала тітонька.

— Адже говорив колись шановний Ма, що коли обстановка стане трохи кращою, тоді й поженимо вас. Вірно я кажу?

— У нас зараз буде дуже важлива нарада, не до цього нам,— втрутилась у розмову Бай-янь.

— Кхе! Ми здалеку прийшли. Як домовимось, то й підемо зараз же, не будемо вам заважати.

— Ні, ні,— заперечив Чжен-хай.— Я зараз з'ясую вам становище. Товаришу Ма, мені стало відомо, що війська з опорного пункту в Суньчжуані разом з загонами із Дабайчі, Шуаншічжена і Наньчжуана, близько тисячі чоловік, хочуть зрівняти наше село з землею. Треба загодя підготуватись, адже вони можуть наскочити кожної хвилини!

— Я вже знаю,— сказав секретар,— зараз почнемо нараду, поміркуємо, як відбити цей напад. І, повернувшись до старих, він промовив: — Тітко Лі і батьку Бай-янь, ви вже чули, який зараз у нас напружений момент, чи можемо ми саме тепер думати про одруження? Розіб'ємо чортів, от тоді й погуляємо. Я вважаю, що краще почекати.

— Секретар райкому має рацію! — підтримала його Бай-янь.

— Тату, тітонько, ви обоє чули. Становище небезпечне, треба негайно готуватись, щоб дати відсіч ворогам! — сказав Чжен-хай.

Старі мовчали.

— Ну що ж,— нарешті промовив батько Бай-янь, вибиваючи люльку.— Якщо так, то державні справи, звичайно, важливіші. Мені здається, матінко, що треба погодитись з дітьми; задля того, щоб розбити японців, доведеться нам ще трохи почекати!

— Добре! — погодилась, нарешті, тітонька.— Радьтесь про свої справи, ми не будемо вам заважати. Тільки ви вже приготуйтесь, щоб провчити їх як слід!

— Тітонько Лі,— звернувся секретар Ма до старої, потискаючи їй руку,— ось побачите, ми виконаємо ваш наказ, дістануть чорти у нас доброго прочухана!

— Сюди вони прийдуть, але звідси жодний не повернеться! — додав Чжен-хай.

— Ну, ми пішли, а ви швидше радьтеся! — сказали старі в один голос.

Секретар одразу ж послав людей скликати відповідальних районних та сільських працівників на нараду. Почалось жваве обговорення. На нараді одні виступали за рішучий бій з ворогом, інші вважали за краще не зав'язувати бою, а розвести на якийсь час всіх жителів по сусідніх селах, щоб коли все стихне, повернутись назад; частина присутніх взагалі мовчала, міркуючи над тим, що краще. Розгорілись суперечки.

Слово взяв Чжен-хай.

— Наш районний загін вже становить значну силу. У кожного бійця є якщо не гвинтівка то пістолет, які ми роздобули в боях з ворогом, а боїв цих у нас було багато. Крім того, у нас є підземні ходи, а ворог буде діяти на відкритій місцевості. І хай їх більше, але нам нема чого боятись!

Цю-цзи підняв руку, встав і голосно почав:

— Товаришу голова, я цілком приєднуюсь до думки командира. Як тільки ворог просуне свої собачі лапи до нас у село, ми шмаганемо по них і примусимо забратись геть звідси!

Руку підняв Сяо-цін:

— Я не згоден з тим, щоб ворог забирався геть. Мало відбити ворога, треба знищити його, щоб він ніколи більше не повернувся. От і все.

Тоді Цю-цзи додав:

— Вірно! Я забираю свої слова назад і приєднуюсь до Сяо-ціна.

Цю думку підтримала більшість кадрових працівників.

— Ми не раз билися з ворогом, але нам ніколи не доводилось мати справу з таким великим загоном. Нападало на нас досі вісімдесят, сто чоловік, але на цей раз ворогів така сила, що треба

придумати якийсь новий план,— промовив голова району.

— Вірно! Те, що колись було добре, тепер вже не годиться,— сказав Чжао Цін-шань.— Ворог дуже хитрий. Треба добре подумати, яку мету ставить він перед собою на цей раз? Адже коли він об'єднує сили кількох опорних пунктів для спільного нападу на наше село, то це не жарти!

Де-цюань сидів осторонь, покурюючи люльку. Коли Чжао Цін-шань закінчив виступ, він вибив люльку об підошву черевика і встав.

— Сили японців з кожним днем слабнуть, це їх остання спроба. Вони хотять завдати нам нищівного удару, але ми не дозволимо їм цього зробити. Тут говорили, що треба ховатись, що ворог має перевагу в числі, що ми не встоїмо; такі розмови говорять про те, що, залякані ворогом, ми не помічаємо росту своїх сил. Такі погляди треба відкинути, я рішуче заперечую проти них.

— Вірно! — загукали з усіх боків.— Ми не можемо користуватись старими методами. Зараз не ті умови, що були раніше. Треба зважитися на рішучий бій!

Секретар Ма вирішив припинити суперечки:

— Тепер ми вже всі зійшлися на одному, всі за те, щоб битись. Приймаємо це рішення і твердо пам'ятаємо, що ця ворожа вилазка буде найжорстокішою, але разом з тим і останньою. На прикладі нашого села вони хочуть залякати всю провінцію. Коли село Чжаочжуан буде знищене, то це може в значній мірі вплинути на весь район, ворог почне послідовно знищувати й інші села, щоб врятувати себе від неминучої поразки,— тут секретар підвищив голос.— Ворог хоче зрівняти наше село з землею, але ми не допустимо цього! Необхідно правильно розставити селян, ополченців і бійців районного загону, необхідно налагодити зв'язок з ополченцями сусідніх сіл! Треба встановити мінні поля так, щоб вони були пов'язані з системою підземних ходів, і тоді нехай ворог іде, ми його знищимо у нашому ж селі!

Після виступу секретаря Ма перейшли до практичної підготовки, докладно обговорили, як вести бій, як налагодити взаємодію з ополченцями інших сіл.

Нарада закінчилась, всі розійшлись по своїх місцях і приступили до підготовки. Хто не міг брати участі у бою, той мав сховатись під землю, забравши з собою найцінніші речі. Ополченці почали встановлювати навколо села міни. За роботою вони затягли пісню:

Скоро міни оживуть,
Скоро міни заговорять,—
Міни ждуть ті під землею,
Поки прийде лютий ворог.

В мінах, в мінах поле все.
Близько ворог вже підходить.
Мінне поле добре родить,—
Смерть японцям принесе!..

Секретар Ма разом з Чжен-хаєм перевірили вогневі позиції по всьому селу, а Бай-янь та Цяо-ін зібрали жінок, старих та дітей і пояснили їм, що з появою ворога вони мають негайно спуститись під землю. Багато молодих жінок, які вміли стріляти, також підготувались до бою.

XXII

Вранці наступного дня, тільки-но почало сіріти, як з Суньчжуана, Дабайчі, Наньчжуана та Шуаншічжена виступило чотири колони ворожих військ. Вони одночасно наступали на село Чжаочжуан з чотирьох боків. Попереду на конях мчали розвідники, залишаючи позад себе хвости куряви, за ними, пробираючись між посівами пшениці, йшла піхота.

Дозорці, виставлені на найвищих хатах, ще здаля помітили ворога і, спустившись вниз, доповіли про це секретарю Ма та Чжен-хаю. Командир звелів негайно вдарити в гонг, по цьому сигналу частина селян почала швидко спускатись в підземні ходи, інша частина залишилась угорі, зайняла свої місця на дахах та біля оборонних стін. Секретар Ма з Чжен-хаєм також спустились в підземелля, щоб звідти керувати боєм.

Внизу під селом була викопана ціла система підземних споруд. Вона складалась з п'яти великих магістральних ходів, з'єднаних вузькими ходами сполучення. На певній відстані один від одного стояли олійні каганці. Там, де підземні коридори перехрещувались, на стінах були намальовані стрілки, які вказували напрям.

Секретар Ма та Чжен-хай стояли в третьому магістральному ході, це був центральний пункт керівництва всіма бойовими діями. Звідси направлялись люди у споруджені за селом укріплення, або вогневі точки, влаштовані у мурах огорожі кожного двора. Крім того, виділялись вістові, які миттю доповідали сюди, в підземний штаб, про всі зміни в обстановці, які виникали в ході бою.

Розвідка Суньчжуанської ворожої групи наблизилась до околиці, але, як тільки вершники вступили в село, пролунав вибух, і передній розвідник разом з конем злетів у повітря. Решта коней злякалась, вмить повернула назад і понесла в різні боки прямо по пшениці. Розвідники з усієї сили смикали за поводи, проте зупинити коней не вдавалось.

На мінне поле нарвалась і група, яка підходила до села з півночі — з шуаншічженського опорного пункту. Першим вибухом було вбито та поранено кілька чоловік. Слідом за першою вибухнуло ще кілька мін, навкруги піднялись стовпи диму та куряви, і ще кілька солдатів попрощалось з життям. Колона відійшла і залягла поблизу села, не сміючи рухатись далі. Незабаром почулись вибухи і на південній та західній околицях села, там вороги також попали на мінні поля.

Навколо села, ховаючись у високій пшениці та в тіні дерев, розташувалось біля тисячі ворожих солдатів. Хіно стояв під деревом з шаблею в руках і позирав на село, що виднілось на заході.

Лю Ці-ін та перекладач Хуан, що сиділи неподалік під тополею, встали і підійшли до нього.

— Боюсь, командире загону, що їм стало відо-

мо про наш наступ, погляньте, мінне поле...— сказав Лю Ці-ін.

— А чого боятись? — перебив його перекладач.— Цього разу у нас стільки людей, що варто тільки пройти через село, і від нього одні цурки залишаться. Треба йти вперед!

— Вірно, вірно! — піддакнув йому Лю Ці-ін, потім, показуючи пальцем на горбочки, які виднілись на підході до села, промовив:

— Це укріплення місцевої Восьмої армії, треба розбити їх гранатами, потім посилити вогонь, і під його прикриттям наші загони досить легко увірвуться в село.

З другого кінця села зав'язалась перестрілка: зататакали кулемети, потім знову загриміли міни, знялися вгору чорні стовпи землі.

— З того боку вже пішли в атаку, пора й нам! — вигукнув Лю Ці-ін.

Бородатий наказав Лю Ці-іну вести своїх запроданців і йти самому в перших рядах, а японським солдатам звелів обстріляти укріплення з гранатометів. Коли перша граната розірвалась недалеко від укріплення, Лю Ці-ін підняв свою групу і вони, пригинаючись до землі, кинулись вперед.

Назустріч їм свистіли кулі, і зрадники залягли. Розлючений Лю Ці-ін розмахував маузером над головою і голосно кричав:

— Вперед, вперед! Боягузи! Хто не піде, того сам застрілю!

Перелякані солдати ще ближче притискались до землі. Лежати б тут, але Лю Ці-ін погрожує; відійти назад — звідти насідають японці. Залишається один шлях — вперед, звідки рясним дощем сиплються кулі. Лю Ці-ін підскочив до одного з солдатів, який лежав нерухомо, прикривши голову руками, і вистрілив йому в спину.

— З кожним буде те ж саме, сучі діти! За що вас годують? Коли настав час битися, ви перелякались, боїтесь смерті?

Тоді маріонеткові солдати по одному підхопились з місця і побігли вперед, але через кілька кроків знову залягли: рухатись далі бракувало сили. Коли вони дістались, нарешті, під саме село, до загороджувального рову, раптом знову почали рватися міни. Гриміло і спереду і ззаду, ще кілька солдатів поплатились життям. Лю Ці-іну, який саме вимахував маузером, осколком попало в праве плече і вогнем обпалило лице. Маузер відлетів далеко в бік. Наступ припинився.

«А, негіднику,— мовчки торжествували солдати, дивлячись на Лю Ці-іна,— завжди носа дереш, знущаєшся над нами, а коли битись треба, то куди й та пиха поділась. Так тобі й треба!»

Японські чорти продовжували обстріл села з гранатометів. Гранати безладно падали на околиці, здіймаючи догори хмари землі та пороху.

Хіно йшов в задніх рядах, він бачив, що Лю Ці-іна поранило, і наказав солдатам підібрати його. Двоє зрадників підбігли, підхопили Лю Ці-іна і поклали оддалік під деревом.

Бородатий Хіно послав кінних зв'язківців до інших загонів з наказом побороти всі перепони на підступах до села і йти на штурм. Зацокали копита — зв'язківці понесли наказ.

Почався загальний наступ, з усіх боків на село полетіли гранати, без упину тріщали кулемети, били гвинтівки. Густі хмари диму та куряви нависли над хатами й садками.

Але Чжаочжуан — героїчне село; воно стояло непохитно, немов велетень.

Ворог шалено рвався вперед, але до полудня йому вдалося висунутись лише на лінію зовнішніх укріплень і зруйнувати їх. Кожний горбочок, який викликав у ворогів підозру, був закиданий гранатами і зрівняний з землею. Вся місцевість навколо села була вкрита воронками від гранат, осколками позбивало гілки з дерев...

Коли цеп атакуючих зайняв розвалені укріплення, Бородатий зметикував, що звідси можна проникнути в підземні сховища.

— Можна! — зрадів перекладач Хуан.— Командире, давайте напустимо туди газів, нехай вся ця наволоч передохне там!

Розкопавши землю, солдати відкрили вхід до підземелля, це викликало загальну радість, всі з цікавістю заглядували вниз.

— Там багато Восьмий армія, швидко, швидко гази туди! — японці одягли маски.

— Хто без протигазів — відійти назад!

Почувши таку команду, маріонеткові солдати кинулись врозтіч з швидкістю, яка значно пе-

ревищувала темп наступу, і полягали під деревами відпочивати.

Японці тимчасом встановили балони і пустили в підземний хід гази; було чути, як з шипінням виривались назовні отруйні струмені.

— Восьма армія задушиться під землею!—радісно вигукували японці, однак навіть не здогадувались, що відходячи назад, ополченці засипали ходи землею і вжили всіх заходів, щоб гази не могли проникнути в підземелля.

— Командире загону! — закричав перекладач Хуан.— Цей підземний хід, мабуть, завалений, гази туди не йдуть. Треба закрити балони, бо ми скоріш своїх потруїмо, ніж партизанів.

Подача газу була негайно припинена, і солдати відійшли від розритого входу до підземелля.

— От, кляті чжаочжуанці, проти них справді нелегко воювати,— зітхав перекладач Хуан, чухаючи потилицю.

Хіно сів під деревом, відкрив термос, напився води і витер рукою бороду. Він був у поганому настрої, очі його нерухомо дивились кудись перед собою.

— Цих чжаочжуанців зіпсували комуністичні розбійники. Самі погляньте, вони готові за комуністів віддати життя, аби тільки не підтримувати імператорську армію... — промовив він стиха.

Навколо села все ще точилась перестрілка, час від часу вибухали міни, але в самому селі було тихо.

Від південної та північної груп повернулись кінні розвідники. Під'їхавши до узлісся, вони скочили з коней і доповіли Хіно, що там також розкопали підземелля і натрапили на міни, потім пускали всередину гази, але це не дало ніяких наслідків.

Нарешті Хіно прийняв рішення: взяти село штурмом. Кіннотники знову помчали передавати його наказ.

Увесь скривавлений, Лю Ці-ін лежав під деревом, тяжко стогнучи. Тільки тепер японці зробили йому перев'язку і наказали маріонетковим солдатам віднести його в Суньчжуан.

Ворожі загони знову пішли в наступ. Бородатий та перекладач Хуан, низько пригинаючись до землі, бігли слідом за солдатами. Але ось вхід в село перегородила стіна, з якої крізь бійниці градом сипались кулі. Атакуючі змушені були зупинитись і залягти. Вони розпочали жорстокий обстріл стіни, і від неї полетіли на всі боки шматочки глини.

Під прикриттям вогню гранатометів вороги поволі підповзали до стіни. Ополченці, які сиділи по той бік, пустили в хід ручні гранати. Мов чорні круки, падали гранати прямо в гущину ворогів, несучи їм загибель.

За стіною сиділа група Сяо-ціна. Коли ворог скупчив по той бік значні сили, вони відійшли назад, до другої такої ж самої стіни. Вороги кинулись штурмом на першу, але там вже нікого не було. Тепер японців і маріонеткових солдатів почали обстрілювати з-за другої стіни, а також з-за огорож, які тяглися по обидва боки вулиці.

Японці метнулись до одного з будинків, щоб залізти на дах і звідти вести вогонь; та тільки вони відчинили ворота, як розірвалась міна, прикріплена до засува.

Коли їм, нарешті, вдалося увійти у двір, вони побачили там на стінах, на деревах і просто на землі написи, зроблені крейдою:

«Обережно, міни!»

«Тут заміновано!»

«Мін немає, прохід вільний!»

Японці та зрадники перезирнулись між собою і розгублено схопились за голови.

— Тут написано, що мін немає, сюди й ходімо! — промовив один.

— Якщо смерті захотів, то можеш іти. Написано, що нема, значить там вони і є!

У двір зайшов перекладач Хуан Шуй-тао і, почувши суперечку, також почав міркувати.

— Написано: «нема мін»... Цим вони хочуть збити нас з пантелику. Думають, що ми скажемо «є». А насправді тут ніяких мін немає. Де їм стільки узяти, щоб все замінувати кругом. Ідіть далі, нічого з вами не буде!

«Добре ти говориш, а от сам спробуй піти»,— думали солдати.

Та Хуан Шуй-тао був хоробрий лише на словах, а на душі у нього було неспокійно. Ні він, ні хтось із солдатів так і не зважились увійти в дім.

— Я придумав! — раптом вигукнув один із зрадників, схопив з землі камінь і кинув ним у двері. Двері відчинились, і справді нічого не трапилось.

— Бачите, немає нічого, заходьте! — наказав перекладач.

Але солдати, переглядаючись між собою, нерішуче тупцювали на місці.

— Ну, заходьте!

— Заходь ти перший!

Проте бажаючого бути першим не знаходилось. Двоє японців, що спостерігали за всім, враз розлютились, почали лаятись і, надававши запроданцям стусанів, попрямували самі до дверей. Та ледве вони переступили поріг, як пролунало два постріли — і японці попадали.

Зрадники стояли в дворі, здивовано лупаючи очима; мовчав тепер і Хуан.

— Хай що хочуть, те й роблять мені, а я нізащо не піду. Написано, що немає мін, але є рушниці!..— промимрив невдоволено один.

Хуан Шуй-тао зрозумів, що в дім заходити небезпечно, тому звелів солдатам лізти на дах. В цей час почулись вибухи мін і в інших дворах.

«От негідники, в кожному дворі влаштували сюрприз!»—подумав перекладач.

Бородатий командував групою японців, яка обстрілювала другу оборонну стіну на вулиці.

— Чуєте, хлопці, в усіх дворах рвуться міни, сьогодні не один японець гайне до своїх предків!— промовив ополченець Гень-лун, який сидів по той бік стіни.

— Годі тобі язиком плескати, уважніше пильнуй за ворогом! — попередив його Сяо-цін.

Гень-лун кинув гранату та не встиг вчасно відсмикнути назад руку, і в неї влучила ворожа куля.

— Ото лихо! Вже поранило? — запитав Сяо-

з цих вогневих точок. Вони бачили, що незважаючи на великі втрати вбитими та пораненими, ворог продовжував настирливо просуватись вперед. Ще вчора секретар Ма послав в міжрайонний загін листа з проханням дати підкріплення, але відповіді до цього часу не було. Тому він написав нову записку і попросив Чжен-хая знову відправити через підземний хід зв'язківця в міжрайонний загін.

Раптом ворожа граната влучила в стіну вогневої точки і наполовину зруйнувала її. Секретар Ма, Чжен-хай та ще чотири бійці вибрались з-під уламків, одного ополченця вбило.

— Приготувати гранати, знищимо ворога! — закричав секретар, коли наступаючі підійшли до головного перехрестя.

Чжен-хай вийняв з-за пояса червоний прапор, змахнув ним в повітрі і голосно вигукнув:

— Товариші, кидайте гранати! Смерть ворогам!

— Бий їх!

— Смерть їм!

— Смерть ворогам! — лунали вигуки з усіх чотирьох вогневих точок. Слідом за цим почали рватися гранати, вулиці затягло димом, догори злітали уламки цегли та шматки черепиці.

Ряди атакуючих розладнались, першими втратили бойовий запал і кинулись назад маріонеткові солдати, а вже за ними подались японські чорти. Серед ворогів зчинилася паніка, люди з переляку налітали один на одного, падали, схоплювались і бігли далі.

Ополченці проводжали відступаючих, стріляючи через отвори в стінах з обох боків вулиці. Це ще більше сіяло серед ворогів страх: кидаючи зброю, солдати хапались за голови і щодуху мчали геть з села. Бородатий та перекладач зрозуміли, що зупинити їх зараз не зможе ніяка сила.

Відступивши за село, солдати відчули втому, голод і спрагу. Голосно зітхаючи та охкаючи, вони полягали в тіні дерев.

Хіно й сам спітнів, весь одяг на ньому був мокрий, на обличчі здулися товсті, як палець, жили. Борода його просякла потом, припала пилом і жалюгідно звисала вниз. Оглядаючи свої поріділі ряди, він неспокійно кліпав червоними від люті очима. Потім командир кинувся шу-

цін.— Відходь назад, зроби перев'язку і йди до сховища, тут тобі більш нічого робити!

Група Сяо-ціна з боєм відійшла за третю стіну. Коли й третю стіну втримувати далі було неможливо, вони відійшли за четверту... Крок за кроком ворог просувався до середини села.

Бай-янь з групою молодих жінок та дівчат стримувала натиск шуаншічженської групи, яка наступала з півночі. Вони також поволі відходили назад. Ворог посилював вогонь. Без упину тріщали кулемети, гранатомети засипали відважних оборонців гранатами. Нарешті, атакуючі увірвались в село з усіх боків. Ополченці зав'язали з ворогами запеклий вуличний бій.

На чотирьох найвищих дахах в центрі села були влаштовані вогневі точки, з яких можна було вести вогонь в усіх напрямках. Коли наступаючі наблизились до центрального майдану, з дахів відкрили перехресний вогонь.

Секретар райкому та Чжен-хай були на одній

кати термос, щоб втамувати спрагу, але він десь загубився.

Перекладач Хуан Шуй-тао долонею стирав з лоба піт, що брудними струмками котився по обличчю. Зітхнувши, він промовив:

— Ех, командире, сьогодні якось не дуже... Скоро вже й полудень...— Він, власне, хотів умовити бородатого повертатись на опорний пункт, але, побачивши перекошене люттю обличчя Хіно, зважив за краще замовкнути, щоб не накликати на себе його гнів.

В цей час прискакали на конях двоє зв'язківців, вони доповіли про становище в загонах, які наступали з заходу та з півночі. Командир шуаншічженського загону був вбитий у бою на перехресті...

— Спалити село! — заревів Хіно, але в цю мить під'їхали командири загонів, які прийшли з Дабайчі та Наньчжуана. Вони довго про щось радилися з Хіно, потім посідали на коней і поїхали до своїх солдатів.

Знову розпочався круговий наступ на село. Ополченцям з бійниць було добре видно кожний крок ворога. Секретар райкому скомандував бійцям, які сиділи під стінами огорожі, відкрити вогонь і затримати наступ, а групу в тридцять чоловік послав підземним ходом за село відрізати ворогу шлях до відступу.

Коли вороги знову увірвались в село і почали підпалювати будинки, їм в спину полетіли кулі. Це в бій вступили ополченці навколишніх сіл. Розділившись на кілька груп, вони вирішили оточити Чжаочжуан.

Одноразовий удар з двох боків викликав замішання в ворожих лавах. Перекладач Хуан кинувся вмовляти Хіно дати наказ про відступ, проте той ще вагався. Але в цю хвилину з боку села Суньчжуан донеслось тріскотіння кулеметів. Бородатий та перекладач від подиву роззявили роти.

— Дивна річ, чому там зчинилась така стрільба? Чи не трапилось чого-небудь на опорному пункті? — Хіно підніс до очей бінокль і наказав почати відступ.

При виході з села на відступаючих несподівано вдарив залп із загороджувального рову. Командир Хіно зненацька впав на землю, куля пронизала йому ногу; солдати схопили його і понесли з собою.

Не встигли вони відійти і на два лі від Чжаочжуана, як стрілянина на опорному пункті стихла, і над селом Суньчжуан високо вгору підняли ся хмари жовтого диму.

— Знову нещастя! Восьма армія підпалила наш опорний пункт! Швидше! Швидше! — в розпачі вигукнув Хуан Шуй-тао.

Інші три загони, які брали участь в загальному наступі на Чжаочжуан, помітили відступ суньчжуанського загону і собі почали відходити.

Піднявши на даху одного з найвищих будинків червоний прапор, секретар Ма і Чжен-хай керували звідти боєм.

— Товариші! Не дамо ворогові втекти живим! В погоню! — звернувся до бійців секретар.

— Негайно в погоню! Знищимо ворога! — вигукнув Чжен-хай, розмахуючи червоним прапором.

— Вперед!

— В погоню!

— Смерть ворогам!

Все село гуділо, з усіх боків лунали вигуки, бійці кинулись за ворогом.

Наполохані нападники, відстрілюючись в паніці, прагнули якомога скоріше втекти на свої опорні пункти.

На березі Чжулунхе суньчжуанський загін чекала ще одна несподіванка: за прибережною дамбою засіли бійці міжрайонного загону, вони зустріли відступаючих дружним вогнем. Японці та зрадники кидали гвинтівки, скидали з голів каски і покладали одну надію на ноги.

Чжаочжуан—героїчне село! Відважні бійці районного загону та сільські ополченці витримали бій проти ворожого загону в тисячу чоловік, розбили його, частину знищили, а решту примусили тікати. Бійці вийшли на вулиці підбирати трофеї, весело співаючи пісню «Про підземну війну»:

В мінах все поле, зброя — в руках;
Хто — в підземеллі, хто — вибравсь на дах,
Село укріпили — стіни звели,
Щоб вороги у село не пройшли!

Ворог крадеться, ворог підходить,
Червоний боєць вже гвинтівку наводить,
Всюди вогонь, кулемети тріщать,—
Просто у пекло японці летять!

В першім бою взяв гвинтівку й багнет,
В другім — у ворога взяв кулемет!
Ми — хлібороби, ми — прості селяни,
Та ворог нещадну відсіч дістане!

З китайської переклали
Іван ЧИРКО та Микола ЛИТВИНЕНКО

Німецька мати

У п'ятницю взято у неї сина.
«Не плачте, мамо»,— сказав на порозі.
Один був у неї. Стояла хвилину,
Мов крейда біла, спиняючи сльози.

Чекала всю ніч, не знаючи втоми,
А ранком побігла питать поліцаїв:
«Немає тут сина? Забрали о сьомій.
Ганс Фішер». «Ідіть. Такого немає».

Мерщій до начальника звідси помчала.
«Ганс Фішер, син мій, є в вашім списку?»
«Немає». Мовчки у дверях стояла.
«Куди ж бо дівся мій бідний хлопчисько?»

Вони сміялись. «Це таке діло,
Ще в Темпельгофі, в гестапо спитайте».
Туди. Вартового спитала несміло:
«Ганс Фішер вже вільний? Чи ви не знаєте?»

«Не можу знати. Їх тут багато».
Схопила за руку. «Я сина шукаю».
«Тоді вам в участку треба спитати».
«Була уже». Й заридала з відчаю.

Тоді вартовий: «Ідіть собі далі».
І знову в участок потюпала мати.
«Ганс Фішер? Так, так, він у шпиталі,
Я вам не можу його показати».

Сльози покотились по обличчю блідому:
«Як би то з ним поговорити?»
«Ні, вже помер він, ідіть додому!»
Гримнув як стій поліцай сердитий.

Відкрила уста, не сказавши ні слова.
Вивела варта її за пороги.
Ранок холодний зустрів її знову,
Хотіла йти,— не було спромоги.

Тисячу раз під дверми на порозі
Матері вмирали... та буря ще гряне
Й розвіє пекучі материнські сльози,
Загоїть глибокі материнські рани.

Повстануть тисячі живих матерів
З знаменами мертвих своїх синів.

З німецької переклав
Микола МАРФІЄВИЧ

Балада про цивілізацію

Засудженого мали стратить в сім годин.
Опівночі кричати став зненацька він.
Був викликаний лікар. Встановив абсцес.
«Прорив кишок можливий, небезпечно це».

Тоді прийшов професор, знаний фахівець.
Сказав: «Ще, може, вдасться відвернуть кінець».
Кричав бідак. Професор широко всміхнувсь:
«Лиш голови не тратьте! Встигнемо, клянусь!»

І пан професор спритно черево розтяв.
«Коли б,— сказав,— наш хворий ноги не простяг.
Я все зроблю, що зможу, неможливе навіть,
Щоб хворого на ноги знов-таки поставить».

А прокурор до нього пише за три дні:
«Чи скоро Ви злочинця віддасте мені?»
«Не дам,—сказав професор,—лити його крові,
Аж поки він не буде в доброму здоров'ї».

Став хворий поправлятись, обростать жирком
Навідувавсь професор вранці й вечорком,
Радів, що в пацієнта колір щік рум'яний
І що рубець загоївся вже на місці рани.

Раз пацієнт промовив: «Бідний я простак.
Своєю головою не збагну ніяк:
Ви з запалом старались врятувать мене,
Хоча мені сокира голову зітне».

Обурений професор відповів на те:
«В краю ж цивілізованім ви живете.
Хіба ж було б гуманно — хворому летально
Сокирою відтяти голову безжально!»

Ту голову відтяли на третій деньок,
В одрубаній не стало, звісно, вже думок.
Дістав професор тіло, щоб зробити розтин,
І гордо похвалявся тим рубцем непростим.

«Можливо, цю особу,— вчив студентів він,—
Штовхнув на вбивство кепський обмін речовин.
Після ж мого втручання в даної людини
Наочно відбулися всі психічні зміни».

Між іншим слово вкинув тут один студент:
«Запізно в ваші руки потрапив пацієнт.
Якби його раніше стали лікувати,
То б ні йому, ні владі не прийшлось вбивати».

Професор мовив: «Легко це як фаталізм
Той може пояснити, хто матеріалізм
Вважає за основу сутності всієї.
А втім, я знаю, звідки ідуть такі ідеї».

І з усміхом спитав ще: «А скажіть мені,
Чи ви не зашкарубли в гуманній маячні?»
Тут вся аудиторія зареготала радо.
На цьому можу закінчити я свою баладу!

1933

1812—1918—1941

Малюнок я пригадую один,
Показаний колись мені, дитині:
Бредуть в шалінні сніжних хуртовин
Обдерті постаті, хисткі, як тіні.

Це гвардія, яку привів диктатор!
Вже під Москвою чванились вони.
Два місяці! І мрію імператор
Свою згубив в імлі Березини.

Де пишні ті колони, ті штандарти?
Росія стерла їх біля мети.
Розвіялася велич Бонапарта
І не вдалось нічого зберегти.

Малюнок ще пригадую такий:
Несуться українські партизани,
Прострелений над ними стяг багряний,
Женуть німецьку солдатню в штики.

Пихата солдатня несла руїни,
Грабіж і смерть до рідних їх осель,
Але народ свобóдний України
Прогнав ту сарану з своїх земель.

Що верескливий думає диктатор?
Коли Європу поневолив він,
То може йти в Москву, як узурпатор?
Себе ж він прирікає на загин.

Бо ж не слабкі селянські батальйони
З берданками кутузовських часів —
Супроти нього бій ведуть мільйони
Озброєних Країни Рад бійців.

Удари грянуть з міццю урагану.
Лишиться гибель або втечі шлях.
Вже бачу: купки військ німецьких тануть
В румунських, польських, фінських комишах.

Ще хваляться фашисти: «Ми — звитяжці!
Ми підкорили майже цілий світ!»
Попереджаю вас! Удар найтяжчий
Дістанеться Німеччині в одвіт.

1941

Пісня про чесного німецького солдата

Вночі стояв я на посту.
Вітрець шелестів між гілок.
Згадав я свій сад, альтанку в саду,
Де грається часто синок.

Терпіти тугу не стало сил.
Над яром плив молодик.
І я подався в далекий тил,
З позицій просто втік.

Коли поза мною сонце зійшло,
Вже гул не сягав з далини.
На річці лежало тихе село,
Далеке від грому війни.

Зайшов я у найближчу з хат
З привітом на устах.
І люди: «Що ж, заходь, солдат,
Для друзів є в нас дах!»

Дали мені блузу, обув'я теж.
Гвинтівку я їм віддав.
«Товаришу, з нами не пропадеш,—
Сказали,— не бійся облав.

Ми виженем скоро лютих псів!
Кінець буде клятій війні.
Як друг наш, ти вільно вернеш домів —
До миру, праці, рідні».

Вони мені хліба дали з молоком.
Не вороги вже ми.
Півночі розмова йшла за столом.
Я в темряві сходив слізьми.

А вранці сказав: «В партизани, до вас
Веде мене совість моя».
За волю Німеччини в перший раз
Невдовзі вистрілив я.

1941

За вічну дружбу

У той момент, коли Жовтневий грім
Могутньо в світі пролунав старім
І вперше на його одній шостині
Права людини повернув людині,—

Банкіри сон згубили в той момент,
Від страху далі владу не втримати.
Гвинтівка — їх останній аргумент,
Від правди ж не рятують і гармати.

На звільнений народ ярмо надіти.
Їм не щастило зброєю війни.
Тому вже понад тридцять літ вони
Ведуть брехнею бій несамовито.

В мільйони душ вони вселили жах,
Струїли, збили на фальшивий шлях,
Мільйони сприйняли їм на догоду
Ненависть до радянського народу.

Біду, що довелось йому зазнати,
Йому німецькі руки принесли,
Але прийшли до нас його солдати
Не як відплати грізної посли.

Радянські люди знали, що небавом
Розвіє вітер правди, мов туман,
Злосливий і наклепницький обман,
Насаджений фашизмом тут кривавим.

Коли за програшем розбійної війни
Встав з бункерів народ наш, як з труни,
Хто воскресив його, дав руку щиру?
Хто влив у нього життєдайну віру?

Пустіли ще поля Країни Рад,
Які німецький витоптав солдат,
Але народ радянський, наче брат,
Ділив з народом нашим хліба шмат.

Хто б допоміг нам, ціль вказав нову,
Як не було б радянського народу?
Він засвітив нам сонце у негоду,
Свою науку дав передову.

Хто мужність дав нам знищити й сліди
Банкірів, юнкерів, монополістів
І в нашім домі вільнім, променистім
Господарями стати назавжди?

Радянським ми завдячуєм солдатам,
Що живемо не під націстським катом,
Що мирно обробляєм шир ланів
І радісно йдемо до кращих днів.

В той час, як ворог зброю знов кує,
Щоб знов на смерть Німеччину погнати,
За нас народ радянський обстає,
Готовий з нами мир обороняти.

Рука, що нас від рабства врятувала,
Учила і збудила жар в серцях,
Не відбирала, а лише давала,—
Ту руку нам радянський друг простяг.

Німецький край ще досі не єдиний,
Та вірна дружба нас міцнить стократ!
З мільйонів наших серць вітання лине
У дружню й дорогу Країну Рад!

1953

З німецької переклав Марко ЗІСМАН

Л. ІВАНОВ

СУЧАСНІ ШЛЯХИ КРИТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ НА ЗАХОДІ

1

Характерною особливістю світового літературного процесу післяжовтневої епохи є зародження, розвиток і зміцнення в літературі низки зарубіжних країн соціалістичного реалізму, як найдосконалішого методу, що створює невичерпні можливості художнього сприйняття і відтворення дійсності.

Маємо вже численні зразки творів, написаних за новим методом, у поезії Й. Бехера, Н. Хікмета, П. Неруди, Н. Гільєна, в прозі М. Пуйманової, В. Бределя, А. Зегерс, Д. Димова, в поетичних і прозових творах Л. Арагона і т. д.

Утвердження соціалістичного реалізму в країнах народної демократії і в творчості ряду передових письменників капіталістичних країн є наслідком зміцнення табору соціалізму, поширення авторитету комуністичних і робітничих партій, піднесення свідомості широких народних мас, результатом благотворного впливу радянської літератури.

Однак. невірно було б недооцінювати і літературу критичного реалізму, дальше піднесення якої в умовах нашої епохи є складовою частиною прогресивного літературного процесу. Твори Т. Манна, Л. Фейхтвангера, Роже Мартена дю-Гара, А. Моравіа, Е. Хемінгуея, Д. Олдріджа, М. Уілсона та багатьох інших письменників, різних за світоглядом і естетично творчими позиціями, збагачують світову літературу постановкою важливих суспільних і моральних проблем, введенням нових аспектів відображення дійсності, застосуванням різноманітних засобів її художнього осмислення. До того ж, розвиток різних напрямів у межах прогресивної сучасної літератури передбачає міцний зв'язок і взаємодію між ними, а становлення соціалістичного реалізму є водночас вбиранням, узагальненням, удосконаленням і якісно новим художнім переосмисленням кращих здобутків несоціалістичного мистецтва. Реальний грунт виникнення соціалістичного реалізму — не табула раза, а живе суспільно-літературне життя складної історичної епохи; і є твори, що не можуть бути беззастережно віднесені до одного з двох основних видів реалістичного методу, бо знаходяться якраз у стані суперечливого переростання у нову, вищу якість.

Останніми роками наше літературознавство раз у раз звертається до сучасної зарубіжної літератури критичного реалізму, висвітлюючи її окремі проблеми або окреслюючи основні особливості. У цій статті маємо висловити деякі додаткові міркування з означених питань.

2

Перехідні етапи історії завжди зумовлювали і регресивні явища в літературі, і піднесення передового, дійового, що ставало надалі основним і вирішальним. На початку тридцятих років, коли в капіталістичному світі після тимчасової відносної стабілізації почалася тривала загальна криза, а в СРСР визначилися перші успіхи соціалістичної реконструкції, Андре Жид порвав останні зв'язки з демократичними ідеями, перейшовши до табору реакції. Навпаки, Р. Роллан написав «Прощання з минулим», засудив індивідуалістичні забобони та ілюзії абстрактного гуманізму і остаточно став «до лав СРСР». Роки другої світової війни зробили А. Мальро, Ж. Ромена та ще декого зрадниками французького народу, а Л. Арагона — справжнім поетом батьківщини. Історичні рішення XX з'їзду були витлумачені Г. Фастом, що став ренегатом, як «крах марксизму», але ті ж самі рішення зумовили згуртування кращих літературних сил в боротьбі за передове мистецтво.

Досить істотні зміни в світосприйманні й принципах відображення дійсності стають (внаслідок істотних змін у світовій історії) важливою ознакою літератури критичного реалізму п'ятдесятих років нашого століття.

Вже в повісті Е. Хемінгуея «Старий і море» (1952) спостерігаємо переборення зневіри в життя, настрою приреченості, який подекуди був характерний для світовідчування цього письменника «загубленого покоління» в ряді попередніх творів. Повість Хемінгуея — ствердження достоїнства і сили простої людини, трудівника, здатного до героїзму в звичайному буденному житті.

Задум повісті не передбачав включення конкретно-історичного матеріалу до її сюжету, але та віра в людину, якою дише кожна сторінка оповідання про старого рибалку, свідчить про новий напрям ідейних шукань письменника.

Широкого визнання і у нас, і в прогресивних колах Франції дістав новий роман А. Лану «Майор Ватрен» (1956). Далекий від комуністичних ідей, але чесний і вимогливий до себе, письменник-реаліст Лану зробив значний крок вперед. Ставлячи героїв в умови фронтового життя періоду другої світової війни, художник приводить їх до корінної зміни світогляду. Майор Ватрен, кадровий офіцер, який ніколи не думав над питанням про суть війни і не звик судити про дії «вищого начальства», усвідомлює помилковість своїх принципів; пацифіст Субейрак звільняється від абстрактно-гуманістичних переконань, виправдовує *визвольну* війну проти фашизму і ладен взяти участь у русі Опору. Саме на такому шляху герої Лану здобувають справжню людську гідність.

Подібні мотиви подекуди бринять і в романі Г. Гріна «Тихий американець» (1955), хоч тут зовсім відмінний життєвий матеріал і сюжет. Еволюція цього видатного майстра є досить показовою. У творах Гріна тридцятих — сорокових років бачимо лише невиразну симпатію до пригноблених народів («Суть справи»). У новому романі дія перенесена на конкретно-історичний грунт. Проблема взаємин колонізаторів і народу висувається на перший план, співчуття до «пригноблених взагалі» перетворюється на виправдання визвольних праг-

нень в'єтнамського народу і переконане засудження «брудної війни» французьких колонізаторів та підступних планів американських імперіалістів. Специфічною рисою Гріна було поєднання підвищеного інтересу до патологічної психіки з шуканням людяного серед морального падіння. В новому романі проблиски людського не зводяться до проявів елементарної гуманності, а набувають певного соціально-політичного звучання. Щоправда, допомагаючи в'єтнамським патріотам знищити американського агента, Фаулер виходить передусім не з політичних міркувань і зрілої соціальної свідомості, а з прагнень морально-гуманістичних. Однак Пайл для нього — уособлення тої сили, яка несе смерть невинним людям, відбирає у народу право жити в своїй країні по-своєму. Тому об'єктивно Фаулер стає на бік тих, хто бореться за це право. Характерні слова Хеня, звернені до Фаулера: «...Рано чи пізно треба стати на чиюсь сторону. *Якщо хочеш залишитися людиною*» (курсив наш — *Л. І.*). Безпринципний скептик вперше в житті приймає принципово вірне рішення. Людська гідність визначається в новому романі Гріна напрямом людського діяння; і хоч герой (як і сам автор) ще аж ніяк не борець проти колоніалізму, ця книга — значний крок вперед у пізнанні істини. Конфлікти морально-психологічні починають переростати в соціальні; майстер психологічного аналізу звертається до конкретно-історичної дійсності, до болючих питань сучасності.

Але справа не в окремих досягненнях окремих письменників. Побудова сюжету і засоби розкриття характерів у багатьох творах, які не належать до соціалістичного напряму, свідчать про зміцнення принципів соціальності та історичності в критичному реалізмі сучасної зарубіжної літератури. Дія значної частини романів, повістей та оповідань реалістичної літератури останніх років відбувається у суворо визначених рамках часу, з додержанням принципу «датованості» подій і характерів. Доля людини розкривається тут в нерозривній єдності з конкретно-історичними обставинами, з добором найбільш актуального і значного: в'єтнамська війна і підступи американської агентури у Гріна, визвольний рух арабських племен і колонізаторська політика англійських імперіалістів у Олдріджа, перші кроки «атомної» політики і позиція технічної інтелігенції в романі М. Уілсона «Живи з блискавицею» і т. п.

Тому погляди та поведінка героїв Д. Коупа, А. Лану, Г. Гріна, А. Моравіа, У. Рют, Г. Беля, Д. Мастерса, А. Полонського та інших популярних і маловідомих письменників-реалістів формуються історично-соціальними умовами в точних межах. Навіть суто інтимні переживання і подробиці особистого життя розкриваються не лише «на фоні» певних суспільних явищ, а в органічному зв'язку з ними. Герої живуть передусім соціальними інтересами і прагненнями, породженими певними умовами, визначеними часом. Зустрічі Гордона з Тесс («Герої пустельних горизонтів» Д. Олдріджа) та його складні взаємини з нею не є чимсь особливим, зовсім відокремленим від ідейних шукань героя роману, своєрідним «інтермеццо» в житті бунтаря і борця. Ні, саме ці шукання і протиріччя штовхають Гордона до Тесс; вони ж примушують його залишити її. Життя владно вривається у особисті взаємини, нагадуючи про те, чого Гордон не зміг збагнути,— про силу чужого йому робітничого класу.

Всі роздуми, настрої, прагнення і, нарешті, зміна світосприймання головних героїв романа А. Моравіа «Чочара» (1957) зображені так, що читачеві стає ясно: саме така еволюція у поглядах немолодої вже жінки і її юної дочки можлива лише в Італії останніх років другої світової війни. Особиста доля цих людей, не маючи в собі чогось особливого, цікава проте як засіб розкриття цілком конкретних історичних умов і породжених ними морально-політичних явищ. В думках Чезіри суспільні питання дедалі займають все більше місце,— дуче і Гітлер, війна і окупація, антифашизм (образ Мікеле), очікування невідомих змін, які мають скерувати майбутнє особисте та суспільне життя.

Така «датованість» зображення, розвиваючи традицію класичного реалізму попереднього етапу історії літератури і поєднуючись із постановкою нових важливих суспільних проблем, допомагає письменникам у відтворенні характерних конфліктів нашого часу. Вона надає творам сучасного критичного реалізму широкого суспільного значення, робить їх активним фактором в боротьбі проти імперіалізму навіть тоді, коли автори (так як, наприклад, Моравіа) і не ставили свідомо перед собою цих завдань.

3

Одною з традиційних тем світової літератури є тема згубності індивідуалізму. Джека Лондона («Мартін Іден») цікавила видатна творча особистість, що гине не лише внаслідок об'єктивних умов буржуазного суспільства, а й внаслідок впливу буржуазної соціології та філософії («культ» виключної індивідуальної сили), внаслідок трагічного нерозуміння справжніх взаємин між художником і народом, ізоляції від прогресивних суспільних потреб. Р. Роллан («Зачарована душа») простежив шлях буржуазного інтелігента, який, еволюціонуючи від абстрактного гуманізму до революційних антифашистських ідей і стаючи учасником антифашистського руху, поволі переборює й свій колишній індивідуалізм. Т. Драйзер зробив носієм індивідуалістичної моралі «героя» капіталістичного нагромадження, показавши в третьому романі про Каупервуда («Стоїк») моральний крах цього «титана».

Д. Олдрідж, звертаючися в одному з останніх своїх романів («Герої пустельних горизонтів» — 1954) до цієї «старої» теми, дає цілком новий її варіант.

Гордон теж наділений, як і герої Лондона або Роллана, неабиякими позитивними рисами,—високими інтелектуальними якостями, критичним ставленням до буржуазного способу життя, особистою чесністю. Однак, зробивши свого героя-індивідуаліста активним учасником не мирної, пропагандистсько-просвітительської (хоча б політичної за змістом), а *збройної* масової боротьби за інтереси народу, Олдрідж до кінця залишає його переконаним індивідуалістом. Гордон не може і навіть не робить спроб подолати свої індивідуалістичні та абстрактно-гуманістичні переконання. Тим самим письменник значно ускладнив своє завдання і зв'язав морально-психологічну проблему індивідуалізму з одною з найважливіших суспільно-політичних проблем сучасності.

Доля Гордона розкривається на широкому і конкретному соціально-історичному фоні. Олдрідж вводить в сюжет романа такі різноманітні (хоч і не з однаковою повнотою розвинені лінії), як зображення національно-визвольної боротьби народів Африки і народжуваного робітничо-селянського руху напівколоніальних країн, епізоди пролетарської боротьби в метрополії, діяльність англійських дипломатів тощо. Відповідно поширюється і склад персонажів. Бачимо тут і феодального еміра Хаміда, і учасників народжуваного комуністичного руху одного з африканських народів, і британську вояччину, і представників двох основних англійських політичних партій: консерваторів і лейбористів. Основні риси характеру Гордона виявляються у зіткненні його з людьми різних суспільно-політичних поглядів. Через те слабі і сильні сторони героя набувають в романі конкретно-історичного змісту і одержують певну авторську оцінку з точки зору прогресивних суспільних інтересів. Якщо лінія Гордон — генерал Мартін, лейбористський міністр Мак-Куін, консерватор Моркар підкреслює в Гордоні бунтарство, непримиренність, ненависть до правлячих кіл імперіалістичної Англії, інтерес до марксизму, то лінія Гордон — Зейн і Тесс виявляє, навпаки, індивідуалістичну обмеженість мужнього і безкорисливого друга волелюбних арабів, неспроможність та історичну приреченість абстрактних уявлень про свободу, хоч би такі уявлення і поєднувалися з участю в антиколоніалістському русі.

Гордон уособлює в романі те розуміння «свободи», яке є характерною ознакою світосприймання буржуазної інтелігенції. Торжество свободи в суспільстві досягається для нього повною незалежністю людини від суспільних обов'язків, від об'єктивного ходу суспільного процесу і конкретних соціально-історичних обставин, повною ізольованістю одиниці від вимог і потреб суспільства, яке «не має права» накладати на окрему людину пута ідеалів, теорій, обов'язків.

Погляди, а потім і дії Гордона вступають, зрештою, у конфлікт з основними тенденціями епохи. Розвінчуючи ілюзії героя про можливість ізоляції особи від об'єктивної закономірності, Олдрідж показує тим самим ідейну

перевагу комуніста Зейна над ідеалістом та індивідуалістом Гордоном. Мрії Гордона про збереження патріархального побуту кочових арабських племен як передумови торжества «чистої» людини протиставлений ясний ідеал Зейна, ватажка бахразьких робітників і селян,— ідеал нового світу без рабства і злиднів, створеного «революцією міста і села». «Ми не просторікуємо про свободу особи, про право кожної людини жити своїм інтелектом...— говорить Зейн.— Ми пропонуємо щось реальне: знищити владу поміщиків, знищити експлуатацію, покінчити з іноземним пануванням, злиднями, голодом, нестатками. І покінчити насправді, а не на словах. Незалежність! Землю селянам! Владу міським робітникам! Ось наша догма!» І весь хід романа підтверджує що не самотні герої, а народні маси є справжньою силою в боротьбі проти колоніалізму: Гордон вже нічого не може дати арабам.

Думаємо, що ідейна концепція романа і подана в ньому широка картина життя, зображеного у взаємозв'язку різноманітних суспільних явищ, в ясній історичній перспективі, дозволяють говорити не лише про значний поступ в критичному реалізмі Олдріджа, а й про появу в методі письменника рис соціалістичного реалізму.

Останній роман Олдріджа («Не хочу, щоб він помирав» — 1957) зображує — знову на матеріалі сучасного арабського життя, хоч і в дещо іншому ракурсі —згубність індивідуалізму та абстрактного розуміння суспільних явищ, але висуває на перший план процес поступового звільнення героя від влади помилкових уявлень.

Якщо індивідуалізм героїв Олдріджа має передусім інтелектуально-філософський характер і водночас поєднується з глибоким співчуттям до волелюбності арабів, то індивідуалізм героїні останнього романа А. Моравіа «Чочара», дрібної крамарки, далекої від будь-яких громадських інтересів, є звичайним міщанським практицизмом. Він вкладається у характерні обивательські формули: «У мене була крамниця, був дім, була дівчинка, подібна до ангелочка. Більш мені не було чого прагнути. Настали найщасливіші роки в моєму житті: 1940, 1941, 1942, 1943. Щоправда, йшла війна, але я нічого про війну не знала. Адже у мене, крім моєї дівчинки, дітей не було, і мені до війни абищо. Нехай собі вбивають одне одного, скільки влізе... а мені, щоб бути щасливою, якою я й була, досить крамниці і квартири». Однак обидві ці форми індивідуалістичного світосприймання, такі, на перший погляд, різні (одна — витончена, задрапована у високі гасла абстрактного гуманізму, друга — примітивна і брутальна), в суспільно-політичному житті дають споріднені наслідки. Гордони, суб'єктивно щирі, можуть принести і певну користь в народному русі, але, зрештою, стають на перешкоді, залишають, по суті, недоторканим самий суспільний лад, який держить у ланцюгах поневолені народи; Чезіри, байдужі до життя інших, замкнені у коло дріб'язкових інтересів, об'єктивно теж допомагають зберігати цей лад. Таким чином, письменники різних переконань і неоднакової літературної манери висвітлюють у творах, написаних майже одночасно, питання, міцно зв'язані одне з одним.

Ставлячи у центр романа не сильну особистість, не виключного героя, а звичайнісіньку дрібну крамарку селянського походження, яких чимало в сучасній Італії, Моравіа розкрив процеси, що відбуваються в дрібнобуржуазному середовищі, процеси подолання вузького, індивідуалістичного світосприймання.

Чезіра пізнає те, чого не бачила раніше: зв'язок окремої людської долі з життям суспільства, з подіями історичними і політичними. Пройшовши через трагедію війни і окупації та породжені ними особисті поневіряння, обмежена крамарка починає по-новому дивитися на світ. Перемога над фашизмом стає для неї питанням людської долі взагалі і своєї власної зокрема: «Думала я про те, що гармати стріляли по гітлерівцях і фашистах, і сама вперше переконалась, як ненавиділа гітлерівців і фашистів... Думала я про те, що саме ці рівномірні, вперті, одноманітні постріли гнали геть і зиму, і страждання, і небезпеку, і війну, і злидні, і голод, і все те лихо, яке гітлерівці і фашисти валили нам на голову протягом стількох років». Але Чезіра бачить і далі: світ насильства, грабіжництва і обману ще не зникає з перемогою над фашизмом; війна виявила найгірші прагнення людей, породжені владою грошей і егоїстичним розрахунком, і тепер їй страшно жити у «такому світі, як цей, де... господарюють злочинці». Так відкривається перед Чезірою бруд капіталістичного світу, якого вона не помічала раніше, доки не перетворилася у бездомну біженку. Поруч з ненавистю народжується віра у краще, і в обличчя спекулянтам кидає вона і своє обурення, і свій присуд, що «є в світі порядок; віра і закон, і чесні люди, а не злочинці, щось у світі та важать».

Перші ознаки подолання егоїстичної обмеженості і дрібнобуржуазного індивідуалізму, хоч і неясні ще проблиски розуміння простою людиною залежності власного щастя або недолі від того як складатиметься, зрештою, життя всього суспільства,— така тема нового романа Моравіа. В цій книзі він, по суті, вперше звернувся до змалювання ідейного пробудження людини і поставив психічні процеси у зв'язок з конкретно-історичними зрушеннями в житті. Моравіа далекий від тих ідей, якими насичені твори Олдріджа. Це позначилося на сюжеті, складі персонажів і загальному тоні романа: не відчувається пафосу боротьби, книга просякнута сумними роздумами та моралізаторськими тенденціями. А все ж «Чочара» — значний крок вперед у творчості письменника, і це здається нам не лише індивідуальним надбанням талановитого майстра, а й виявом закономірності розвитку сучасної зарубіжної літератури критичного реалізму, яка відтворює характерні явища епохи.

В умовах нашого часу зв'язок людської долі не лише з індивідуальним діянням окремої людини, а передусім з ходом і наслідками суспільної боротьби стає дедалі все очевиднішим для письменників, які спостерігають життя уважним оком. Усвідомлення неможливості стояти осторонь, зберігати ілюзію «свободи», витлумаченої як протиставлення абстрактного «я» інтересам суспільства, починає входити у життя сучасної людини зарубіжних країн як норма поведінки. Вона визначає ставлення цієї людини до конкретних історичних подій,— до фактів підготовки агресивної війни, до руху прихильників миру, до питання про атомну зброю тощо. І література критичного реалізму в тій чи іншій мірі відтворює це зрушення і виступає союзницею літератури соціалістичного реалізму.

В цьому плані привертає до себе увагу зображення долі вченого в буржуазному суспільстві.

Питання про місце науки і вченого в суспільному житті не раз уже ставилося зарубіжною літературою XX сторіччя. Однак найчастіше це робилось у творах науково-фантастичного жанру. Нагадаємо хоч би славнозвісні романи Г. Уеллса або книги К. Чапека «Фабрика абсолюта» (1922), «Кракатит» (1924) і «Біла хвороба» (1937). В перших двох творах Чапека прогрес науки розглядається передусім з боку його трагічних наслідків в умовах капіталізму. Тому автор пропонує відмовитися від таких наукових відкрить, які можуть загрожувати людству катастрофою. В п'єсі «Біла хвороба» герой-вчений стає на шлях опору імперіалістам, що готують війну. Але «опір» доктора Галена зводиться до спроби лише індивідуальними засобами примусити мілітаристів відмовитися від своєї людоненависницької політики: він відкрив таємницю страшної «білої хвороби», але не хоче лікувати політиканів, аж доки вони не схаменуться. Таким чином, Чапек намагається розв'язати глибокий соціальний конфлікт фактично поза межами суспільства: в площині випадкових умовних обставин.

Американські плани поневолення світу за допомогою атомної зброї і початок широкого руху проти використання науки з такою метою створили можливість для якісно нового витлумачення теми взаємин вченого і суспільства. Герой романа М. Уілсона «Живи з блискавицею» (1949) Ерік Горін, талановитий вчений — фізик і винахідник,— спершу бачить у своїй науковій діяльності передусім шлях до власного утвердження, до матеріального добробуту. Але у фіналі романа він з обуренням відмовляється від запропонованої йому посади, яка даватиме і гроші, і силу, бо пересвідчується, що його знання будуть використані для посилення виробництва атомної зброї і здійснення агресивних планів американського капіталу. В романі Чапека «Кракатит» інженер Прокіп «забуває» формулу нової вибухової речовини, бачачи, що вона буде застосована в агресивній війні. Ерік

Горін в романі Уілсона, навпаки, приймає рішення працювати далі, *готуючи молоді кадри фізиків,* які будуть здатні боротися не з наукою, а з тими, хто хоче використати її проти інтересів людства. «Я буду працювати в університеті. Це — бойове завдання, а не втеча»,— говорить Горін, знаючи, що атомна енергія і атомна бомба — зовсім різні речі.

Ерік Горін ще не є учасником масового руху прибічників миру, але в тих конкретно-історичних умовах американського життя, що зображені в останніх розділах романа, індивідуальні дії Горіних мають тенденцію переростати у ширші суспільні діяння. Саме в цьому зміст уілсонівського романа, окремі епізоди якого побудовані на принципах соціальності і датованості зображення, хоч цього ще не можна сказати про метод письменника в цілому.

Не знаємо, чим має закінчити М. Уілсон свій новий роман «Брат мій, ворог мій», але хочемо думати, що Деві Меллорі належатиме до тих передових вчених капіталістичних країн, які не лише відмовляються віддавати своє знання на службу інтересам монополій, але й так чи інакше беруть активну участь у русі опору війні.

Шляхи людей, які цікавлять названих нами письменників, це шляхи подолання індивідуалістичних, абстрактно-гуманістичних та ідеалістичних забобонів. Неспроможність подолати ці забобони визначає моральний крах людини, перемога над ними — утвердження людської гідності. На противагу різним формам сучасної декадентської літератури, твори критичного реалізму підносять в людині не звіряче, низьке, жалюгідне, а те, що іде від совісті, розуму і усвідомлення свого суспільного обов'язку.

4

Але не слід закривати очі й на недоліки творів критичного реалізму, про які йшла мова. Сучасна тема по-справжньому ще не увійшла в творчий діапазон Хемінгуея. Залишають своїх героїв напівдорозі Уілсон і Моравіа. Невиробленість соціально-політичного світогляду заважає цим авторам сприймати дійсність у її всебічності, у тих прискорених темпах розвитку і змін, що притаманні нашому часу. Таке відображення життя стає тепер практично можливим лише для письменників, що знайшли своє справжнє місце в сучасній боротьбі волелюбних народів. Що робитимуть далі Чезіра, лейтенант Субейрак, вчений Деві Меллорі, чи ітимуть вперед Хемінгуей — автор повісті «Старий і море», або Прістлі — автор п'єси «Тепер хай іде»,— покаже майбутнє.

Наше завдання полягало у простеженні іншої тенденції, значної і плідної, характерної для прогресивного літературного процесу, тенденції, яка є свідченням зміцнення живого зв'язку літератури критичного реалізму з суспільним життям післявоєнної епохи. Живий інтерес до важливих подій п'ятдесятих років, переосмислення недавнього минулого, продовження у нових умовах традицій соціального романа, зміцнення принципів конкретної історичності і соціальності зображення дійсності, прагнення охопити в художньому творі ширший виднокруг і дати узагальнені картини життя — такі є риси сучасної літератури критичного реалізму.

Порівнюючи і розглядаючи в однаковому аспекті твори аж ніяк не рівнозначних письменників, що стоять на зовсім різних ступенях літературного розвитку, ми намагалися відзначити саме цю тенденцію як певну спільну закономірність. Література критичного реалізму наших днів набуває нових рис, розвиваючись у прогресивному напрямі.

Більшість названих письменників цілком залишається ще в межах того методу, який за традицією продовжуємо називати, на відміну від реалізму соціалістичного, реалізмом критичним. Але плідність творчих зусиль, спрямованих на поглиблення можливостей цього методу здається нам очевидною, поява таких творів — симптоматичною, історико-літературне і пізнавальне їх значення — безсумнівним.

Сучасний роман критичного реалізму є новим етапом історії суспільного романа. В епіці XIX століття подолання ілюзій героя визначало, передусім, або втрату моральної стійкості і пристосування до огидного світу боротьби «всіх проти всіх», або перехід на позиції невтручання в життя, на шлях трагічної самотності. Після Жовтня в романі «Ясність» (1919) А. Барбюс вперше витлумачив тему подолання ілюзій як тему народження вищої свідомості. Надалі передова соціалістична література, що виділилася з загально-демократичної, пішла саме цим шляхом, розкриваючи нову свідомість, як початок активної боротьби за новий суспільний лад. Тематика, тлумачення життєвих конфліктів, принципи побудови сюжету і змалювання характерів у деяких творах сучасного критичного реалізму дозволяють говорити і про важливість накресленого в них напряму, і про те, що істотною потребою літератури є створення *образів свідомих борців* за докорінну перебудову життя.

Однак це вимагає і відповідних зрушень у світогляді прогресивних митців несоціалістичної орієнтації.

П. КРАВЧУК

ЛИСТИ З КАНАДИ

Лист другий

Канадська національна література існує в нечувано тяжких умовах. Це надзвичайно заважає її розвиткові.

З 17-ти мільйонів населення Канади п'ять говорять французькою мовою, решта—англійською, німецькою, еврейською та ін. Крім того, тут проживає близько мільйона слов'ян, 75 проц. яких становлять українці, що народилися і зросли в цій країні.

В Канаді є лише п'ять видавництв художньої літератури. Випускають вони дуже обмежену кількість книг. «Важко знайти видавця, який опублікував би цінний літературний твір,— пише Джон Мак Клелланд, видавець з Торонто.— Адже немає надії заробити на ньому гроші. Ми одержуємо п'ятсот рукописів на рік. З них можемо надрукувати максимум два, хоч хотіли б більше. На хліб і масло ми заробляємо продажем імпортних книг».

Більшість творів канадських авторів виходять в американських видавництвах. Цілком зрозуміло, що останні погоджуються випускати лише «ходовий товар». Твори глибокого соціального змісту і прогресивних ідей з великими труднощами доходять до широкого кола читачів. У Сполучених Штатах і Канаді мало книгарень, які б розповсюджували передову сучасну і класичну літературу. Зате кожен кіоск рясніє детективними романами, порнографічними журналами, коміксами. Дуже поширені так звані «покет букс» (кишенькові книжечки). Видаються вони в сотнях тисяч екземплярів, коштують по 25—50 центів штука (ціна серйозного романа і повісті доходить до шести доларів).

У великих універсальних магазинах часто можна знайти книжкові відділи. Тут інколи продаються твори класиків. Але власники цих крамниць, звичайна річ, не дозволяють розповсюдження літератури, просякнутої революційними ідеями, гуманізмом і демократизмом. Не має доступу прогресивна література і до публічних бібліотек. Якщо і потрапляють до них окремі екземпляри, надіслані безкоштовно самими письменниками, то вони вкриваються пилом у бібліографічних відділах.

В Канаді існує кілька журналів, що друкують короткі твори переважно американських письменників. Щоденні газети у великих містах мають тижневі додатки. В них вміщуються оповідання або «сконденсовані романи» («Сага про Форсайтів» чи «Анна Каренїна» на трьох сторінках). Ці «твори» постачають газетам синдикати по передплаті, які мають з ними домовленість. Отже, на друкування художніх творів у періодиці також існує монополія американських ділків.

Американською макулатурою хоч греблю гати в Канаді, твори ж прогресивних канадських авторів майже не мають доступу до Сполучених Штатів Америки. По-перше, вони не можуть витримати конкуренції з дешевими американськими масовками, по-друге, на канадські книги встановлено грабіжницьке мито, і, по-третє, проти канадської літератури ведеться кампанія своєрідного бойкоту.

Наплив американської літератури до Канади — явище не нове. Воно має свою історію. Майже сто років тому Антоні Троллоп у книзі «Північна Америка» писав, що Канада здебільшого постачається літературою з Бостона, Нью-Йорка, Філадельфії. Це «постачання» у XX віці переросло у цілу зливу, що затопила Канаду літературою маразму, мракобісся, морального розкладу. Наступ сусіда не обмежується лише розповсюдженням його книг. За минулий сезон, наприклад, по телебаченню було поставлено коло 30 спектаклів виключно американських драматургів. Зате канадському автору дістатись американської сцени чи екрана американського телебачення важче ніж, як кажуть, пролізти верблюдові крізь вушко голки.

Таке становище, зрозуміла річ, не може не тривожити канадських письменників. Все голосніше протестують вони проти американського засилля. Автор п'яти романів і численних коротких оповідань Фарлі Моует виступив у журналі «Меклейнс» із гострою статтею проти втручання США в економіку, політику і культуру Канади. Він пише: «Вже час нам ударити по їхній навалі на наші права і наше життя». Англійський письменник Дж. Б. Прістлі в тижневому журнальному додатку «Торонто Стар» закликає канадців бути на сторожі перед загрозою безупинного імпортування «американського способу життя».

Канадські письменники працюють без будь-яких субсидій. Дуже часто змушені вони видавати твори власним коштом, заборговуючи різним видавництвам. Королівська комісія по розвитку мистецтва, літератури і науки, заснована урядом наприкінці 40-х років, мала завдання перевірити стан канадської культури. Результати цієї перевірки, відомі як «Звіт Мессі», були опубліковані в 1951 році. На основі цього звіту уряд організував Раду для підтримки працівників мистецтва, літератури, гуманітарних і соціальних наук. Самий факт існування Ради — явище позитивне, схвалене канадським народом. Але вона швидко перетворилась на

Перший лист див. «Всесвіт» № 1, 1958.

«ансамбль» політиканів, які не мають прямого відношення ні до літератури, ні до мистецтва, ні до науки.

В 1921 році сформувалась Асоціація канадських авторів, яка повинна була б стати своєрідною письменницькою спілкою. Але це, по суті, за словами одного канадського письменника, конгломерат «підстаркуватих дам і парубків», які від нудьги займаються літературною працею сумнівної вартості. Верховодить у цій асоціації апологет фашизму Уотсон Кірконнелл. Письменники не згодні з реакційною політикою асоціації, покидають її. Так нещодавно вийшов з неї редактор журналу «Юніон Фармер» Джім Райт на знак протесту проти занадто ретельної охорони його від «комуністичної небезпеки». Йому «не радили» брати участь у з'їзді радянських письменників, який відбудеться на початку 1959 року в Москві. В опублікованому з цього приводу листі Джім Райт пише, що ті, хто забороняють йому брати участь в роботі з'їзду, закривають, по суті, двері до культурного обміну між канадським і радянським народами.

Лише в останні роки твори передових канадських письменників почало публікувати видавництво «Прогресивна книга», яке існує на кошти трудящих. Надруковані тут книги поширюються робітничо-фермерськими організаціями і прогресивними книгарнями.

* * *

Все ж таки, незважаючи на всі труднощі і перешкоди, що існували у минулому, на всі спроби задушити канадську національну творчість, що проводяться у наші часи, народ Канади створив свою власну літературу.

Її коріння сягає в першу половину XIX віку. Вона розвивалась двома мовами—англійською і французькою, а останнім часом збагачується творами письменників, що пишуть ісландською, єврейською і українською мовами.

Відомо, що як національна держава Канада оформилась у другій половині XIX віку і залежала від англійського і американського капіталу. Її фактичні господарі вже тоді вели завзяту боротьбу за поширення свого впливу в країні.

Перший канадський письменник, який здобув визнання в Європі, був сатирик і гуманіст Томас Чендлер Хелібертон (1796—1865). З притаманною йому їдкістю висміював він вади фальшивої американської демократії. Саме Хелібертоном був створений тип американського ділка дядька Сема, що й до цього часу є синонімом хижого бізнесмена, який суне свого носа в справи різних країн світу, намагаючися скрізь насадити свій горезвісний «спосіб життя».

В парі з Т. Ч. Хелібертоном, зачинателем канадської національної літератури, був Джозеф Хау (1804—1873). Він писав гумористичні поезії, оповідання, публіцистичні статті. Між обома письменниками існувала міцна творча дружба. Це приносило чималу користь канадській літературі, яка щойно народжувалась і робила перші кроки. Дж. Хау, будучи редактором журналу «Нова скотіен», друкував твір Т. Ч. Хелібертона «Годинникар», де викривався «дядько Сем» — Сем Слік. Дж. Хау згуртував навколо журналу групу письменників-початківців. Так народився «Клуб» з його бурхливими зборами, на яких читались і обговорювались нові твори. Дж. Хау був тоді організатором літературної сили, яка зосереджувалася переважно в Новій Шотландії.

В той же час у Канаді жило кілька письменників, творчість яких, на жаль, ще мало вивчена. Лише завдяки прогресивному історику канадської літератури Маргарет Ферлі почали з'являтися на сторінках журналів і газет їх імена. Перше місце серед них належить Томасу Мак-Куїну.

Він прибув до Канади з Шотландії в 1842 році. Був муляром, лагодив комини, будував плоти і писав поезії. Ще на батьківщині Томас Мак-Куїн опублікував три томи віршів. В Канаді поет друкувався в газетах «Бетеррст кур'єр» і «Гурон сигнел». Маргарет Ферлі зве Томаса Мак-Куїна «сатиричним поетом Верхньої Канади». У своїх творах він відстоював інтереси народу і виступав проти колоніалізму, релігійного мракобісся.

Громадянська війна у Сполучених Штатах Америки 1861—1865 років мала великий вплив на розвиток національної свідомості канадського народу. Письменники цього періоду прославляли батьківщину, патріотизм її синів. З полум'яними творами виступали поети Ізабела Веленсі Кроуфорд (1850—1887) і Джордж Камерон (1854—1885). Хоч І. В. Кроуфорд і дещо ідеалізувала минувшину, вона написала визначні твори про героїчну працю канадського народу, про піонерів, що заселяли пустирі, вона викривала соціальну несправедливість.

В кінці другої половини XIX віку почали виступати Арчібалд Лампмен (1861—1899), Чарлс Робертс (1860—1943), Бліс Кармен (1861—1929), Поліна Джонсон (1862—1913).

Ми дозволимо собі побіжно зупинитися на творчості Поліни Джонсон. Вона займає визначне місце в історії канадської літератури, хоч буржуазні вчені і замовчують її у своїх працях. Дочка індійського вождя (її справжнє ім'я Текахіонвейк) у своїх віршах гнівно протестувала проти варварського ставлення англійських колонізаторів до індійських племен. Значна частина її творів навіяна індійським фольклором: легендами, казками, піснями.

Маргарет Ферлі у статті «Поліна Джонсон» (журнал «Нью франтієрс») пише: «Її ім'я можна назвати серед кількох імен літераторів, які, завдяки своїм предкам, можуть заглянути у найвіддаленіше минуле Канади. Пристрасна любов до канадської землі, відданість канадському народові, високе почуття національної гідності— все це знайшло місце в її поезії та кращих новелах».

За життя поетеса користувалась любов'ю і пошаною. Після смерті її ім'я почало забуватися, і лише тепер, завдяки прогресивним літературознавцям, творчість Поліни Джонсон знаходить вдячного читача.

Останні десятиріччя XIX віку відзначаються деяким занепадом канадської літератури. Крім творчості відомого радянським дітям письменника-аніміаліста Ернеста Сетон-Томпсона (1860—1946), який продовжував реалістичні традиції, помітних літературних явищ не було. Вірніше, вони були, але письменникам в тих умовах не вдалося вийти із своїми творами на широкий простір. На початку XX віку Канада переживала політичну кризу. «Національна єдність», яка нібито була досягнута в результаті конфедерації канадських провінцій у 1867 році, була сильно підірвана економічною депресією 80-х років, загостренням відносин між французькою і англійською Канадою, а також участю країни у захисті британського імперіалізму під час бурської війни. Саме тоді на горизонті канадської літератури з'являється постать Стівена Лікока (1869—1944). Він зайняв визначне місце серед кращих канадських письменників.

Вже в перших його гумористичних оповіданнях, написаних на початку XX століття, почуваються прогресивні тенденції, які згодом розвинулись у романі «Мисливці за доларами», де письменник висміював систему виборів у США. В дальших творах він гостро викривав хиби капіталістичної системи, зривав маску з буржуазного парламентаризму. Не дивлячись на те, що за своїми поглядами Стівен Лікок був консерватором, він дружньо ставився до Радянського Союзу, викривав брехливу антирадянську пропаганду. Буржуазні літературознавці не можуть закреслити творчості Стівена Лікока, як вони це роблять з літературною спадщиною Поліни Джонсон і сучасними прогресивними письменниками (Дайсоном Картером, Джо Уоллесом, Вілсоном Мак-Доналдом). Але вони докладають усіх зусиль, щоб фальсифікувати і принизити його роль у літературному процесі. До речі, творчість С. Лікока лише останніми роками почала доходити до читача завдяки перевиданню його книг.

Канада, як і весь капіталістичний світ, була втягнута в першу імперіалістичну війну. В цей час ще більше загострились і так напружені англо-французькі відносини в Канаді. В концентраційних таборах страждали десятки тисяч іммігрантів, єдиною «виною» яких було те, що вони прибули з Австро-Угорщини, країни, яка воювала з Канадою. В Квебеку 1918 року почалися криваві бунти. Ремісничо-робітничий конгрес схвалював на своїх з'їздах гострі резолюції протесту проти постійно зростаючої експлуатації трудящих. У Вінніпегу 1919 року вибухнув генеральний страйк.

Про цей період канадської літератури Десмонд Пейсі у книзі «Творчість письменників Канади» пише: «В той складний та хаотичний період письменник мав змогу обрати лише один з чотирьох шляхів. По-перше,

вдавши, що він живе поза дійсністю, продовжувати писати про кохання та природу. По-друге, він міг податись у найвіддаленіші куточки країни та писати ідилії. Ще один шлях — прийняти теорію забезпечення «вульгарним добробутом», потураючи низькому смакові та прославляючи нову еру. І, нарешті, останній шлях — кинути виклик новому віку, осміювати його, намагаючись надати хаосові якоїсь форми. Більшість канадських літераторів обрали перші три шляхи, і лише один з них (Стівен Лікок — *П. К.),* і то частково, обрав останній».

В 20-х роках канадська література збагатилася новими письменницькими іменами. З'явилися літературні журнали «Кенейдіен букмен» (1919), «Кенейдіен форум» (1920), «Делхаузі ревю» (1921), «Мак-гілл фортнайтлі ревю» (1925), «Кенейдіен меркурі» (1928). На сторінках цих журналів виступали поети Е. Дж. Претт, А. Дж. М. Сміт, прозаїки Жан Бертон, Мері Квейл Інніс та ін.

З'явилися праці з історії канадської літератури. Були перевидані твори письменників старшої генерації Т. Ч. Халібертона, Б. Кармена, А. Лампмена. Вийшло кілька антологій творів канадських письменників. Це пожвавлення в літературі значно уповільнилося в 30-ті роки, під час економічної кризи. В цей період майже не з'являються твори молодих письменників. Навіть відомі вже читачеві Фредерік Філіп Гроув і Морлей Каллаган не могли знайти видавців для своїх книг.

Літературний процес у Канаді знову пожвавився лише під час другої світової війни. Найвизначніше місце сьогодні серед канадських буржуазних поетів займає Е. Дж. Претт (1883), автор численних збірок. Плодотворно працюють у галузі поезії представники молодшого покоління: Луї Дюдек (1918), Раймонд Сустер (1921), Джеймс Рефорд (1915), Джеймс Ріні (1923).

Піднесення робітничого руху в Канаді після першої світової війни і вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції сприяли боротьбі канадського народу за дальший розвиток національної культури. В 1922 році утворюється Канадська робітнича партія, перейменована в 1924 р. в Комуністичну партію Канади. Починає виходити газета «Уоркер».

З'явилися перші паростки робітничо-фермерської літератури. В 30—40-х роках до канадського літературного процесу включаються поет Джо Уоллес, вчений і прозаїк Дайсон Картер, нарисовець Гал Гріфін, літературознавці Маргарет Ферлі, Віктор Хопвуд. За їхньою ініціативою почав виходити журнал-квартальник «Нові рубежі», який протягом п'яти років існування відіграв важливу роль в згуртуванні молодої літературної сили (через матеріальні труднощі журнал тимчасово припинив своє існування).

Канадська прогресивна література, хоч її і намагаються перекреслити буржуазні літературознавці, живе і розвивається, незважаючи на важкі умови. Дайсон Картер, автор численних наукових і публіцистичних праць, останніми роками опублікував два цікавих романи: «Майбутнє за нас» і «Сини без батьків». Дві збірки поезій Джо Уоллеса «Ніч скінчилася» і «Здрастуй, брате! Здрастуй, сестро!» — цінний вклад в канадську літературу.

Літературознавець Маргарет Ферлі склала хрестоматію творів прогресивної літератури «Дух канадської демократії». У зв'язку з сторіччям з дня народження Івана Франка вийшла книга вибраних творів письменника у перекладі Джона Віра. Молодий поет українського походження Джордж Ріга випустив збірку «Пісні моїх рук». На сторінках «Нових рубежів», «Кенейдіен трибюн» і «Укрейніен кенейдіен» друкує свої поезії Мері Холмс. Цікаві історичні нариси Гала Гріфіна вміщені в газеті «Пеcифік трибюн».

Незважаючи на похилий вік, плодотворно працює видатний поет-демократ Уілсон Мак-Доналд. Свої твори він видає власним коштом. Буржуазні літературознавці завжди обходили мовчанням його творчість, а тепер, коли він побував у Радянському Союзі і виступив з закликом дружби між народами СРСР і Канади, ім'я Уілсона Мак-Доналда викликає шалену лють прислужників імперіалізму.

Міцно входить в канадську літературу талановита письменниця українського походження Віра Лисенко. Вона автор трьох цікавих книг: романів «Жовті чобітки», «Дикий захід» і художнього нарису «Люди в кожухах». У своїх творах В. Лисенко змальовує життя українських іммігрантів. Творчість письменниці, незважаючи на деякі хиби, пройнята демократичними ідеями.

* * *

Досі ми говорили лише про англомовну літературу в Канаді. Але не можна обійти мовчанням літературу франкомовну. Канадські французи мають свої національні традиції і свою літературу.

Канадська література французькою мовою виникла в 1860 роках. Її першими представниками були Октав Кремазі (1827—1879) і Луї Фрашетт (1839—1908). Вони в значній мірі відобразили застій життя католицької провінції Квебек. Сучасник Октава Кремазі Генрі-Раймонд Касгрейн назвав його «батьком національної поезії».

Якщо головні персонажі творів французько-канадських письменників старшого покоління Жана-Чарльза Гарвея, Клода-Генрі Гріньона, Гаррі Бернарда, Філіппа Пентона — адвокати, лікарі, бізнесмени, подекуди і фермери — то в творах, які з'явилися під час і після другої світової війни, виступають і робітники.

Робітничій тематиці присвятили свою творчість письменники Роже Лемелен, Жан-Жюль Рішар, Габріель Руа, Андре Жіро, Жан Сіміред. Роман Роже Лемелена «Місто в долині» зробив справжній переворот у французько-канадській літературі. В творі проведена різка класова диференціація, показано, що французько-канадська громада поділена на два антагоністичні табори: багатіїв-капіталістів та бідняків-пролетарів. Твір викликав гостру реакцію з боку пануючих класів і, зокрема, католицького кліру. Попи посилали на адресу автора прокляття, його обвинувачували в єресі, в одержанні «московського золота».

На жаль, у Роже Лемелена не вистачило волі продовжувати боротьбу, і він пішов на службу до американської капіталістичної преси: сьогодні цей письменник — кореспондент реакційних журналів «Тайм» і «Лайф».

Жан-Жюль Рішар, який виступив на літературному поприщі в 1943 році, обрав інший шлях, ніж його колега Роже Лемелен.

Персонажі творів Жан-Жюля Рішара — борці за краще майбутнє проти жорстокої експлуатації американської монополії. Жан-Жюль Рішар — письменник-громадянин. Він активний учасник Канадського конгресу миру.

Плідно працює в галузі французько-канадської літератури і письменниця Габріель Руа, авторка трьох романів з життя простого народу. Твори її завоювали широку популярність у рідній країні і за рубежем.

Закінчуючи книгу «Творчість письменників Канади», Десмонд Пейсі пише: «Як і сама Канада, канадська література розвивалася дуже повільно і спокійно, але мені здається, що я висловлю думку більшості канадців, якщо скажу, що у канадської літератури велике майбутнє».

* * *

На жаль, у Канаді немає ще авторитетної «Історії канадської літератури», яка охоплювала б весь літературний процес. Існуючі книги з цього питання не дають всебічного аналізу, обмежуються переказом змісту окремих творів. В них не згадується творчість багатьох прогресивних письменників.

Нещодавно в пресі повідомлялося, що група професорів пише зараз дослідження, прагнучи «підійти історично і критично до канадської літератури». Сподіваємося, що вона буде об'єктивнішою, ніж існуючі роботи буржуазних літературознавців.

Як зазначалося вище, канадський літературний процес частково висвітлено з прогресивних позицій у статтях Маргарет Ферлі і Віктора Хопвуда, друкованих у журналі «Нові рубежі».

І все-таки одним з невідкладних завдань передових канадських літературознавців є створення справжньої історії вітчизняної літератури, історії без вигадок і перекручень.

Канадський народ має славні національні традиції, які розвивалися і міцніли в боротьбі за незалежність проти військової і політичної навали американських імперіалістів і британського колоніалізму. В цій боротьбі росла його культура, формувалася свідомість, складався національний характер. Традиції канадського на-

роду відображені в творах його письменників Демократичні ідеї проведені в творах представників молодої прогресивної літератури Дайсона Картера, Джона Уоллеса, Жан-Жюля Рішара, Маргарет Ферлі, Віктора Хопвуда, Джона Віра, Джорджа Ріги. Але це лише початок.

Видатний громадський діяч, член Крайового Виконавчого Комітету Прогресивної партії праці Леслі Морріс так визначив сьогоднішнє завдання канадських прогресивних письменників:

«Треба допомагати канадським літераторам у боротьбі за мир, за демократичну незалежність Канади, за прогрес канадської культури в галузі кінематографії, жанру короткого оповідання, журналістики, треба залучати до прогресивних об'єднань тих канадських працівників ідеологічного фронту, на яких не розповсюджується вплив Уолл-стріту, залучати з метою боротьби за культурний обмін між митцями та літераторами усіх країн світу. Дійсно, прогресивні сучасні канадські письменники повинні тісніше наблизитися до робітничого руху».

м. Торонто.

Г. Лоомер (ГДР).
Китайська дівчинка (юна піонерка).

Мухаммад МАНДУР

Течії в арабській літературі

1.

Провідним жанром арабської літератури завжди була лірична поезія. Араби стародавніх часів і, особливо, бедуїни залишили своїм нащадкам дуже багату поетичну спадщину, яка позначається оригінальністю та красою,— якостями, що випливають із зворушливої простоти, яскравої самобутності, надзвичайно образного сприйняття життя пустелі.

Отже, коли минулого століття розпочався ренесанс арабської культури, то, цілком природно, що в літературі це відродження почалося саме в жанрі ліричної поезії. Тим-то основні напрямки розвитку ідей та смаків в арабських країнах від початку ренесансу і до наших днів можна простежити через аналіз ліричної поезії.

Головні течії в сучасній арабській поезії в основному слід поділити на три групи.

Течія класична, що продовжує жанр стародавньої арабської поезії. Представники цієї течії дбають перш за все про чистоту мови, про довершеність форми, а також про чарівну мелодійність звучання. З цього погляду Ахмад Шаукі, який помер в 1932 році, вважається найвидатнішим класиком усієї сучасної арабської літератури. Проте, на жаль, цей визначний поет не віддавав себе служінню народові. Він був, головним чином, придворним королівським поетом, за що його й називали «поетом принців і принцем поетів». Щоправда, Шаукі неодноразово звертався в своїх творах до визначних подій в житті народу, але він завжди йшов у хвості цих подій і ніколи не наважувався випередити їх, щоб запалити надією серця простих людей, що животіли у страшенних злиднях.

З самого початку XX століття під впливом європейської культури, особливо англійської та французької, починається надзвичайно сильна реакція проти класичної течії (її обвинувачують у прагненні до самої лише красивої форми.) Представники нової течії вимагали від поета, щоб він співав про особисті радощі та страждання, про поривання своєї душі або задовольнявся простою реєстрацією подій без будь-якої спроби коментувати їх. Імперіалістичне гноблення, королівська тиранія та феодальне панування не дозволяли співати про страждання та сподівання народу. Поети змушені були вдаватися до сумного, відірваного від життя і сповненого відчаю романтизму. Проте, незважаючи на зазначені фактори, романтизм арабських поетів був дуже зворушливий. В період між двома світовими війнами цю течію репрезентувала, передусім, так звана єгипетська «Група Аполлона».

Політична і соціальна свідомість арабів розвивалася дедалі бурхливіше, хвиля революційного руху неухильно зростала. Після другої світової війни арабський світ встановив тісні зв'язки з культурою, літературою та мистецтвом демократичних країн і особливо Радянського Союзу. Виникла реалістична течія, яка безупинно міцнішає тепер у всьому арабському світі і яка безсумнівно переможе.

2.

Течія соціалістичного реалізму[1] в наші дні відіграє провідну роль в усій арабській літературі, поезії та прозі. До революції 1952 р. реалізм був, головним чином, критичним. Поети і письменники намагалися тоді змальовувати народне страждання, а також його причини. Вони прокладали шлях своїй революції. Проте після перемоги революції більшість поетів та письменників вирішила, що настав час переходити від реалізму критичного до реалізму конструктивного, і всі зусилля свідомих письменників спрямовані тепер на розвиток і зміцнення віри арабського народу в самого себе і в своє покликання. Зараз поети, чиї твори пройняті глибоким почуттям колективізму, висловлюють законні сподівання народу, славлять його право на щасливе, гідне людини життя, розповідають про величні перемоги, досягнуті в ході революційної боротьби проти імперіалізму і тиранії, співають про щастя, мир та дружбу між народами.

Одним з найкращих творів цього року є поема, в якій поет Абд ар-Рахман аль-Хамісі вітає Москву і співає про радість людини, що відвідала радянську столицю й пізнала велич людської душі, миролюбної та творчої. До речі, сама назва поетичної збірки аль-Хамісі «Надії людини» переконливо свідчить про інтелектуальні та мистецькі устремління поета.

Назву, як приклад, дві п'єси, що мали великий успіх протягом останніх театральних сезонів у Каїрі. Одна з них — «Правителі», друга — «Прості люди». Їхній автор—драматург Осман Асур. В обох п'єсах письменник розглядає зміни, що відбулися в свідомості різних соціальних верств у результаті останньої революції, і показує, до якої міри змінилася вся свідомість народу і як вона все ж таки іноді відстає від сучасності через те, що не кожна людина здатна швидко пристосуватися до нового життя.

В галузі романа теж позначається тенденція наближення до народного життя. Нещодавно сучасна арабська література збагатилася трилогією, яку можна сміливо вважати шедевром світового масштабу. В цій епічній серії єгипетський прозаїк Нагіб Махфуз змальовує жителів Каїру протягом трьох поколінь: від революції 1919 р. до революції 1952 р. Кожен з трьох романів присвячений одному поколінню і названий іменами відомих каїрських вулиць.

3.

Закінчуючи цей нашвидку написаний огляд, я не можу не згадати про дуже важливе літературне явище. Це — розповсюдження того, що по-російському називається «очерк»[1],— жанру, який прославився на весь світ завдяки Горькому.

В цьому порівняно молодому літературному жанрі написана велика кількість оповідань та п'єс у сучасному Єгипті, а також в усіх інших арабських країнах.

Нарис зручний тим, що дозволяє трактувати в літературній формі найрізноманітніші соціальні проблеми, не вдаючись до академічного аналізу або газетного репортажу.

Вся ця літературна еволюція пояснюється впливом європейських культур та літератур і передусім — соціалістичної, радянської літератури та культури, яку арабський світ сьогодні все глибше вивчає й засвоює.

---

[1] Під цим терміном автор розуміє конструктивний, життєстверджуючий реалізм, що допомагає народові будувати нове життя. Д-р Мухаммад Мандур вважається основоположником цієї течії в арабській літературі. *(Прим. ред.).*

[1] Під цим терміном автор розуміє твір на актуальну тему в будь-якому літературному жанрі. *(Прим. ред.).*

Євгенія САТУЛЛА

У БЕРНГАРДА КЕЛЛЕРМАНА

Прогресивний німецький письменник Бернгард Келлерман відомий не тільки в своїй країні, а й в усьому світі. Численні його твори перекладалися на різні мови і користуються великою популярністю.

В роки фашистського панування Келлерман, який не зміг через хворобу емігрувати, мусив залишити свій власний будинок у Берліні і переїхати на життя у Вердер поблизу Потсдама.

Після війни, проживаючи два роки у Демократичній Німеччині, я не раз відвідувала його у Вердері. Саме тоді він працював над своїм останнім романом «Танець смерті», за який одержав звання лауреата Національної премії.

Вперше я побачила Бернгарда Келлермана у Будинку радянської культури в Берліні на Унтер-ден-Лінден. На «Вечір спаленої книги» зібралися німецькі прогресивні письменники, чиї твори фашисти спалювали на вогнищах перед Берлінським університетом... На трибуну вийшов високий худорлявий чоловік з сивим волоссям, правильними рисами обличчя і широкими бровами над допитливими сірими, з молодим блиском, очима, що пильно дивилися крізь скельця великих рогових окулярів.

Він уважно оглянув присутніх у залі письменників і сказав:

— Фашисти спалювали наші книги на вогнищах, і полум'я від них кривавими загравами палало на вулицях переможеної Європи. Але вони не змогли спалити і знищити наші думки. Мислі — безсмертні. Скарби наших думок і ідей не загинули у вогні, вони здобули перемогу над фашизмом.

Всесвітньовідомий письменник стояв на трибуні, як грізний обвинувач фашизму.

Після приходу до влади Гітлера він дванадцять років змушений був мовчати, не бажаючи віддавати свій талант на службу націзмові.

Гнітючі враження життя в Третьому райху лягали непосильним тягарем на плечі старого письменника. Фіксувались у нього в мозку, щоб потім вилитись у гнівну, обвинувальну книгу «Танець смерті».

На цьому вечорі я познайомилася з Бернгардом Келлерманом, і він, привітно усміхнувшись та радісно потиснувши мені руку, запросив відвідати його у Вердері.

* * *

Вердер... Тиха вузенька вуличка на Шойнгорн-Вег. Скромний двоповерховий котедж, огороджений високою прозорою дротяною сіткою.

«Тут живе Бернгард Келлерман»,— прочитала я напис російською мовою на залізній незамкненій хвіртці.

Вузенька асфальтована доріжка вела в садок. Серед зелені дерев примхливої форми: то низеньких з круглою шапкою листя, немов парасолька, то гостроверхих і струнких, як тополі, серед яскравих квітів на клумбах, де блищали кольорові скляні шари, стояв білий котедж.

Біля будинку на алеях кілька бронзових і мармурових статуй, вивезених з Індії та Японії. Довга веранда вся в квітах і зелені, немов оранжерея.

Мене зустріла дружина письменника Еллен, молода ще жінка з бронзово-золотистим пишним волоссям. Вона була у вузеньких синіх штанцях і смугастій світлій блузці. Привітно посміхнувшись, сказала:

— Він цілу ніч працював, трохи заснув і тепер знову пише у себе в кабінеті. Це шкідливо для його здоров'я, але він так поспішає закінчити нову книгу. Пробачте, я зараз.

Через кілька хвилин фрау Еллен повернулась і сказала:

— Прошу вас, пройдіть до кабінету.

Старий письменник стояв на порозі кабінету. Він міцно потиснув мені руку.

— Я дуже радий, коли мене відвідують російські друзі,— привітно сказав він.

— У вас буває багато радянських людей?

— Так. Мене, старого, не забувають в моєму самотньому куточку. Відвідують і радянські офіцери й журналісти. Нещодавно радянська комендатура організувала вечір у Берліні на честь мого сімдесятиріччя. Багато було людей: радянських офіцерів, німецьких письменників, робітників, студентів. Це все мої читачі. Люблю я молодь і чудово себе почуваю серед неї. Ось гляньте на фото — це пам'ять про той вечір.

Келлерман показав мені чимало фотографій, на яких було зафіксовано різні моменти вшанування.

Мене вразила скромність кабінету. Три стіни були заставлені книжковими шафами. Тут зібрані книжки різними мовами — і в красивих обкладинках з золотим тисненням, і скромні книжечки у звичайних паперових папках.

Великий письмовий стіл стояв біля вікна, і сонячне проміння вигравало на хрустальній вазі з пишними живими квітами.

— Я кохаюсь у квітах,— сказав Келлерман, помітивши мій погляд,— тільки вони прикрашали моє життя протягом дванадцяти років, коли я весь час копався у садку і не писав ні рядка. Ох, які ж важкі були ті часи! Жити у Берліні поблизу гестапо було небезпечно, я залишив власний будинок з великою бібліотекою і переїхав сюди, у Вердер. Тут я мав чудовий дім, ось він, бачите?

Ми підійшли до вікна. Через сад з-за дерев видно було великий двоповерховий будинок з білими колонами і широкими венеціанськими вікнами. Він стояв на горі в зелені.

— Я змушений був продати його,

бо дуже бідував, нічого було їсти. Гонорарів я тоді не одержував, моя совість не дозволяла писати для «них». Я копався собі у садку цілими днями.

— А вас не турбували гестапівці? — запитала я.

— Спочатку, коли я тут оселився, відвідували мене частенько. Допитувалися, що я пишу, пропонували співробітництво в своїй пресі. Але я відмовлявся, посилаючись на хворобу і старість. Не раз робили у мене обшуки, намагалися знайти нові рукописи, але я не писав нічого.

А як хотілося писати. Часто я прокидався ночами і рука тягнулася до пера й паперу, та я стримувався, умовляючи сам себе: «Нічого, прийде час, і я напишу нову, правдиву книгу про все, що спостерігав і пережив у страшні чорні роки».

Тоді вже я задумав свій роман «Танець смерті». Переді мною проходила ціла галерея образів і типів фашистських діячів, фабрикантів, торговців зброєю. Все, що бачив я, фіксував у пам'яті, щоб нічого не забути. В уяві я створював розділ за розділом майбутньої нової книги, переживаючи все сам у житті.

За довгі роки я мав змогу не тільки спостерігати, але й узагальнювати факти, події. Я вперто і настирливо шукав відповіді на питання: «Хто ж винен у фашизації Німеччини?»

І тепер мені писати легко. Я працюю над своєю книгою навіть ночами, хоч знаю — це для мене шкідливо. Але треба поспішати, все може трапитися, бо мій організм уже підірвано злиденним існуванням тих років.

Це, мабуть, буде моя остання книга, і тому я хочу вкласти в неї великий досвід усього життя, адже я так довго мовчав... Тоді я бачив навколо такий морок, що не хотілося навіть виходити з дому. І я не виходив цілими місяцями, звик порпатися в садку. Ви бачили мої дерева і квіти? Як вони вам сподобалися?

— Чудові! — сказала я.

— Правда? — він радісно всміхнувся.— Це — плоди моїх рук.

І він почав розповідати, як доглядав кожне деревце, кожну квітку. Фізична робота відволікала від тяжких думок.

— Але все ж таки — у вас велика бібліотека!

— Ці книжки я зібрав уже після війни. А моя цінна бібліотека згоріла разом з будинком у Берліні. Мені її дуже шкода, в ній було стільки рідкісних книжок різними мовами! Та й усі книжки, які я написав, теж згоріли. Зараз я деякі розшукав, але не всі. Адже я написав двадцять п'ять книг, і їх перекладено майже на всі європейські і східні мови. І от залишилися тільки «Тунель», «Місто Анатоль», «Брати Шелленберг» і «Дев'яте листопада», видане цього року, вірніше, перевидане.

— Я ще студенткою читала «Тунель». Ми, студенти, захоплювалися цим романом. Коли ви його написали?

— Це моя четверта книга. Я написав її у тридцять два роки. А першу видав у двадцять три.

— Ваші книжки такі різні, ніби їх писала не одна людина. Як це пояснити?— запитала я.

— Ваше зауваження цілком правильне. Мої книги різного напрямку. Я писав їх у різному стилі, в залежності від моди.

— Від моди? — здивувалась я.

— Так... так. Був модним імпресіонізм, я писав в імпресіоністичній манері. Віддав данину і сюрреалізму. А зараз дотримуюся реалізму без частки «сюр»,— пожартував він.—І я вважаю, що так писати краще і легше.

— Ви, мабуть, багато подорожували? — після невеликої паузи запитала я, розглядаючи різні індійські статуетки на етажерці.

— Я відвідав майже всі країни Європи і Азії. Був у Китаї, Індії, Сінгапурі, Японії.

— Чудово описана Японія в вашій «Країні хризантем»,— зауважила я, пригадуючи, з якою насолодою читала колись цю книжку, ніколи не сподіваючись зустріти її автора.

— Я дуже люблю хризантеми. А ще орхідеї. Їх там дуже багато. Побував і в Америці, коли писав «Тунель».

— Як вам сподобалося там?

— Багато галасу, реклам і техніки, а справжньої культури немає. Мене часто тепер відвідують радянські офіцери і солдати. Треба відверто сказати, що я вражений їх високою культурою. Ви, росіяни, більше знаєте наших письменників, ніж ми ваших, не тільки таких геніїв, як Гете, Шіллер, Гейне, але й сучасних. Культура радянських людей відчувається у всьому. Знаєте, я на старості почав вивчати російську мову, щоб уміти хоч трохи розмовляти нею. Хочу ще раз відвідати Радянський Союз, подивитися на Москву, якою вона стала красунею за ці роки, що я там не був?

— Так ви вже бували в нашій країні?

— Вперше я відвідав Росію ще до революції, в 1907 році. Побував у Москві, Петербурзі, Батумі та інших містах. У 1928 році я знову приїздив у Радянський Союз і навіть виступав тоді у Москві, у Великому театрі. Це були незабутні дні. Дихання нового бурхливого життя овіяло мене, мов свіжий вітер. Новий світ розкрився переді мною, і я був захоплений тим ентузіазмом, з яким радянські люди будували нове життя.

...Помітивши на письмовому столі Бернгарда Келлермана роман «Війна і мир» Льва Толстого німецькою мовою, я запитала:

— Як ви ставитесь до Толстого?

— О, це неперевершений геній! Я люблю його світлий величний розум. В наші часи ще немає рівних йому. Такі генії, як Лев Толстой, народжуються раз на тисячу років. «Війна і мир» — моя настільна книга. Ще люблю я Гоголя. Кілька разів перечитував «Мертві душі». Яка широта і сила зображення! Який великий талант. Люблю я й Достоєвського, Тургенева, Пушкіна. Бачите, окрему шафу в моїй бібліотеці займає російська класика.

Ми підійшли до шафи, і Келлерман обережно виймав одну по одній книжки російських авторів, про яких він говорив з справжньою повагою і любов'ю.

— А сучасну радянську літературу ви знаєте? — запитала я.

— Звідки мені її знати? За часів фашизму радянські книжки були заборонені. Тільки тепер я починаю знайомитися з сучасною радянською літературою, хоч мало ще книг перекладено на німецьку мову. Тому я й почав вивчати російську, щоб читати в оригіналі кращі твори.

...Коли я прощалася, він сказав:

— Дуже приємно мені, що поговорив з вами. Не забувайте і відвідуйте старого.

— Боюся заважати вам працювати,— сказала я.

— У мене для роботи завжди твердо встановлені години, і я ніколи не порушую розпорядку дня. Знаєте, точність і пунктуальність в роботі письменника — головне. Виробляється певна дисципліна праці і пишеш продуктивніше, коли немає перерив у роботі. Не люблю я недисциплінованості в творчості. Адже ж наша праця надто важка і вимагає велетенського напруження. Якщо на час послабити режим, то ніколи вже не повернеш втраченого. Покладатися тільки на натхнення не можна, треба працювати регулярно щодня, причому, обов'язково у певні часи.

— Ви завжди дотримуєтесь такого режиму?

— Намагаюся. Бувають іноді винятки, проте я працюю щодня так, як кажу вам,— у певні часи.

Тепло попрощалась я тоді з Бернгардом Келлерманом. Він і його дружина провели мене до воріт.

Пізніше я не раз бувала у Вердері, в тихому затишному котеджі, і бесіди з письменником у години відпочинку допомогли мені краще зрозуміти його творчість.

Старий письменник не сидів у своєму тихому куточку, не ізолював себе від життя, що вирувало навколо. Він став до лав сміливих борців за мир і демократію, часто їздив у Берлін, був одним із організаторів Культурбунда, демократичної організації німецької інтелігенції по відродженню культури, науки, мистецтва.

Разом з видатними письменниками Анною Зегерс, Йоганнесом Бехером, Людвігом Ренном, Еріхом Вайнертом та іншими він віддавав усю силу й талант розвиткові нової німецької літератури.

Писав статті, в яких закликав німецький народ самовіддано працювати для відродження своєї країни, для проведення демократичних реформ. В його статтях під загальним заголовком: «Що ми повинні робити» проводиться думка, що письменник не може і не повинен стояти осторонь великої боротьби за демократію і прогрес.

Його голос було чути повсюди, до нього прислухались письменники не тільки в НДР, але й в Західній Німеччині, незважаючи ні на які заборони. Його знову всі почули після довгих років мовчання, і багато пішло за ним на його поклик.

* * *

Якось у травні я приїхала знову до Бернгарда Келлермана. Він працював у садку біля квітів, підрізував дерева, одягнений у широке сіре пальто, підперезане ремінцем, і в синій берет.

Побачивши, що я йду алеєю саду, він пішов назустріч. Привітався, зірвав кілька найкращих квітів з клумби і подав мені.

Його дружина Еллен всміхнулася і, хитрувато примруживши очі, подивилась на чоловіка.

— Знаєте,— сказала вона мені,— Бернгард не любить зривати квіти з клумб, і якщо він подарував їх вам, то це вже ознака глибокої симпатії до вас. Правда ж?

Келлерман кивнув головою.

— Так. Ще я приготував вам книжку «Дев'яте листопада». Хоч фашисти спалили її, та вона, як бачите, знову ожила у видавництві «Ауфбау». Візьміть на згадку. Колись, читаючи, пригадаєте наші зустрічі й розмови.

Я подякувала за подарунок і запитала:

— Як ви зустріли Радянську Армію?

Очі Келлермана заблищали навіть крізь великі рогові окуляри. Він сказав:

— Ви думаєте, що я, як стара людина, ховався у бункері під час бою? — Ні. Прислухаючись до стрілянини, я радів, що, нарешті, прийшов кінець фашизму, і Радянська Армія несе нам визволення. В темні роки гітлерівської диктатури я завжди думав про Радянський Союз. Я не вірив, що війну виграє Гітлер, всім серцем відчував, що переможуть росіяни. Ця віра в перемогу світлого над темним підтримувала мене в найтяжчі хвилини життя.

І коли почув перші залпи з гармат, я, нарешті, зітхнув на повні груди. Дехто з обивателів думав, що радянські солдати помстяться за жахливі знущання й катування, яких зазнали люди від гітлерівців. Але я вірив у гуманізм радянського солдата.

Як тільки скінчився бій, я хотів одразу ж дістатися до Берліна, щоб швидше побачити червоний прапор Перемоги над Рейхстагом. Мене затримували, казали, що в такий неспокійний час краще пересидіти вдома. Але я пішки пішов у Берлін.

Був вечір, коли я дістався, нарешті, до Берліна. За наказом комендатури в цей час заборонено ходити вулицями. А я йшов, гордо піднявши голову, і відчував себе вільною людиною.

Раптом мені хтось крикнув:

— Стій! Хто йде?

Це були радянські патрулі. Російської мови я не знав і в ту хвилину мені було дуже прикро. Я міг тільки назвати своє ім'я: Бернгард Келлерман.

— Ви письменник Бернгард Келлерман? — раптом запитали мене патрульні,— автор «Тунелю»?

— Так, так, дорогі мої друзі, я письменник і автор «Тунелю».

— Ходімо до коменданта, він буде радий познайомитися з вами.

В комендатурі мене привітно зустрів комендант і радянські офіцери. Нагодували, почастували російською горілкою. Довго тривала дружня розмова. Розпитували про моє життя в чорні роки панування фашистів, самі розповідали про Радянський Союз.

Це перше знайомство з радянськими людьми вразило мене. Я був радий, що не помилився: радянські солдати й офіцери — найгуманніші в світі.

* * *

Перший з'їзд прогресивних письменників Німеччини у Берліні. 1947 рік. Виступаючи з трибуни з'їзду, відомі письменники Йоганнес Бехер, Анна Зегерс, Бернгард Келлерман, Людвіг Ренн, Еріх Вайнерт, Фрідріх Вольф, Віллі Бредель та інші закликали письменників боротися своїми творами за нову Демократичну Німеччину.

Говорили також про намагання розколоти єдність німецьких письменників.

На цьому конгресі Келлерман закликав письменників будувати нову культуру, створювати книги, які б виховували молодь у дусі миролюбства, братерства й поваги до народів усього світу.

Група англійських і американських письменників, зокрема Мальвін Ласкі, намагалися спровокувати інцидент проти Радянського Союзу, але це зустріло дружний опір з боку прогресивних письменників Німеччини і студентської молоді.

Під час перерви між засіданнями я зустрілася з Бернгардом Келлерманом. Він був дуже схвильований.

— Ви чули виступ Мальвіна Ласкі і голови Пен-клубу Уолтера? — запитав він мене.— Хіба ж це письменники? Це просто агенти імперіалістів, палії нової війни. Вони намагаються внести розкол у наші лави. Проте ви бачили, який дружний опір вони дістали? Ні, ніхто тепер уже не роз'єднає нас! Ми будуємо нове життя в Німеччині і стоїмо за дружбу з усіма народами.

Бернгард Келлерман був щирим другом Радянського Союзу, чесним демократом. Після розгрому гітлеризму він включився в роботу по відродженню німецької культури.

Як тільки створилося Товариство по вивченню культури Радянського Союзу, він став одним з найактивніших його членів. Разом з Еріхом Вайнертом, Фрідріхом Вольфом, Людвігом Ренном він виступав з лекціями і доповідями для німецького населення, знайомлячи його з нашими досягненнями в науці, літературі, мистецтві.

Весною 1948 року у першій же групі членів цього товариства Келлерман разом з дружиною виїхав до Радянського Союзу. Чотири тижні група німецьких письменників, журналістів, учених їздила по нашій країні, знайомлячися з її життям.

Збулася мрія старого письменника, він ще раз побував у Москві. Свої враження від цієї поїздки він описав у книзі нарисів «Ми приїхали з Радянської Росії».

В одному з нарисів Келлерман пише:

«Перед Москвою померкли всі столиці світу. Не тільки її казкове метро являє собою вершину технічної й художньої майстерності, але й уся архітектура міста відзначена тонким смаком, так що, порівнюючи з нею, архітектура американських міст здається грубим несмаком».

Не тільки радянські міста, а найголовніше, радянські люди вразили Келлермана культурою; письменника захопив ентузіазм, з яким вони будують нове життя, прагнення до миру і дружби між народами всього світу.

«Російський народ не говорить про війну, хоч він її й не забув,— пише Келлерман.— Він не хоче нічого, крім миру з усіма народами, щоб спокійно продовжувати і закінчити велетенську роботу перебудови своєї могутньої країни».

В живій, захоплюючій формі, з любов'ю до нашої країни знайомить він німецький народ з досягненнями радянських людей.

Всесвітньовідомий письменник-демократ Келлерман був активним борцем за мир. Його обрали членом німецького комітету захисту миру і членом Комітету по Міжнародних Сталінських преміях миру.

Потім він уже не раз бував у Москві, беручи участь у засіданнях Комітету.

За кілька днів до смерті (помер він 19 жовтня 1951 р. на 72 році життя) Бернгард Келлерман звернувся з відозвою до письменників Західної Німеччини, закликаючи їх боротися за возз'єднання батьківщини, за мир і дружбу між народами всього світу. Він писав:

«...Існує лише один шлях врятувати Німеччину: весь народ — на заході і на сході—повинен створити єдиний блок, міцний, як граніт. Весь народ мусить жити єдиним бажанням миру, рішучою і непохитною волею до миру, що, як гаряче полум'я, освітило б землю».

Він об'їздив увесь світ, шукаючи правди, а знайшов її тільки в одній країні, в Радянському Союзі.

На вечорі в честь його сімдесятиріччя він сказав:

— Коли подумаєш, що є така країна, як СРСР, то, незважаючи на свої сімдесят років, так хочеться жити й працювати, щоб побачити перемогу справедливості на землі... Дивлячись на Схід, я вірив, що звідти знову зійде ясне сонце і осяє весь світ. Я вірив, що росіяни переможуть, і ця віра вселяла в мене бадьорість духу, давала мені силу вистояти...»

Західна преса замовчала його ювілей і його книжку «Танець смерті». Келлерман не зважав на це. Він казав:

— Не до душі я їм. Спочатку вони засилали до мене своїх агентів, щоб розвідати мій настрій і прозондувати грунт, та коли переконалися, що я твердо стою в таборі демократії, то почали оббріхувати мене. Коли ж зрозуміли, що мало хто вірить їхній брехні, то вирішили зовсім поховати мене і мовчати.

Проте, до його чесного голосу прислухалися вже й письменники Західної Німеччини, не зважаючи на заборону його творчості.

* * *

...Останній раз я бачила Бернгарда Келлермана перед від'їздом з Німеччини. Я заїхала до нього у Вердер попрощатися, адже ж наші бесіди дали мені так багато.

Я пригадувала цікаві розповіді про бачені ним країни, про різних людей, які стали прототипами його численних творів, про творчі шукання і весь його складний творчий шлях.

Це була велика школа життя — барвистого, неповторного життя, що вривалося в його творчу лабораторію і, пройшовши крізь свідомість, розум і серце, виливалось у натхненну, сповнену гніву, палку і чудову книгу.

«Танець смерті» — це підсумок всього письменникового життя.

Цією книгою Келлерман не тільки засудив фашизм як ганебне явище, підкресливши огидні риси владарів «Третього Райху», але й показав шлях до світлого майбутнього своєї країни.

Ми йшли з ним алеєю чудового саду. Під ногами вже шаруділо опале золотисте листя... Осінь стояла напрочуд м'яка і тепла. Я подивилася навколо, щоб назавжди запам'ятати і цей чудовий сад, і невеликий котедж, і обличчя старого письменника, якого знала два роки.

— До свіданія! — російською мовою сказав мені Келлерман на прощання.— Незабаром я теж поїду в Радянський Союз.

Франс Мазереель *(Бельгія).*

Пролита кров не пропала даром.

„Залізна троянда“

(Про «Замітки редактора» Луї Арагона до романа Юрія Яновського «Вершники»)

Минулого року французьке видавництво Галлімар випустило роман українського письменника Ю. Яновського «Вершники» в перекладі П. Зенькевич, М. Окутюр'е та Еліан Жаке. Луї Арагон, який редагував книгу, написав до неї цікаву передмову, в якій доводить, що співці грозових днів Жовтня піднесли світову літературу на новий, вищий щабель.

Що насамперед вражає його в романі? Нове. Воно впадає в око з перших рядків: спочатку це специфіка місця, де відбувається дія, потім— незвичайність самих подій.

Досить перенестись думками в часи, описані на першій сторінці «Подвійного кола», говорить Л. Арагон, і почуваєш себе далеким від того, що наважувались уявити собі класики французької літератури, зокрема Стендаль.

Не ті, що розбагатіли на ранковій зорі буржуазії, задають тут тон, а нові персонажі, народжені Жовтневою революцією. Поряд з синами рибалки, розірваними, як революційна Росія, козаками, що мечуться по рідній землі,— селяни, степняки, пастух Данило Чабан, робітники з Донбасу, яких Росія посадила на коней. В пилу, що здіймають коні, перед захопленим французьким читачем пропливає степовий пейзаж, рівнина, що простяглась на північ від Криму, цілинний степ, звідки походить Данило Чабан, степ, де виросли сини Половця.

«Вершники» — це історія про степових гігантів, що стоять на людських ногах, зазначає Л. Арагон. Перекласти її на французьку мову дуже важко, бо автор надає іменам своїх героїв переносного значення, проза його визначна для французького читача, як і місцевість, де відбувалися події. У Ю. Яновського проза має своєрідний колоритний стиль, як цього вимагав від французьких письменників Стендаль. Пейзаж відіграє у книзі велику роль. В лісі і в індустріальному басейні, в голому степу, на лимані зі звивистими островами, на горбах, звідки хмари мають вигляд вишневого садка, там, де сосни шумлять і колишуться, де коріння пахне хлібом і цвітуть степові квіти,— скрізь розвивається напружена дія.

Стендаль мав підставу сказати молодим літераторам: «Ми далекі від літературної ницості епохи Людовіка XVI». В ті часи манера розповіді приводила письменника до поверхового зображення самого фону явищ. Тепер навпаки. Фон, тобто реальна дійсність, обумовлює творчу манеру митця, красу фраз, їх форму. Герої Ю. Яновського — нові люди. Вони органічно зв'язані з пейзажем, з країною, «де проза письменника летить поряд з вітром, кружляє з порами року, квітне з блакитними будяками».

Стендаль казав, що людина з сильним характером не повинна мати звичайних пригод. Проте, на думку Л. Арагона, мало кому з зарубіжних письменників вдавалося створити такий образ. Слава Байрона, краса його віршів приховують мілкоту Дон-Жуана. А Гете дав чорта в друзі доктору Фаусту, і з таким могутнім помічником Фауст здатний лише спокусити кравчиху.

Можна уявити собі захоплення Стендаля, коли б «Вершники» потрапили йому до рук. Чи докоряв би він автору цієї книги, як колись французькому продовжувачеві Байронового «Дон-Жуана»: «Намагайтесь знайти події, які несли б у собі глибину почуттів, що викликають відважні вчинки!»

Прикладом Дон-Жуана Стендаль радив взяти Жіля де-Ре. Але що подумав би він, коли б побачив на тачанці коваля Максима з розрубаною головою, що здригався, «немов конаючий птах?» Що поряд з цим пригоди Дон-Жуана!

Та Стендаль не знав української мови, а неповторну красу «Вершників» можна передати лише точним перекладом. Стиль Ю. Яновського нагадує квітку, ніжну, як троянда, і міцну, як сталь.

Вже на початку романа французьким перекладачам доводилося вдаватись до приміток. Вони пояснювали і прізвище Половець, і що таке «шлик». Перекладачі зберегли це слово завдяки його мальовничості, тому що воно чудово передає колорит української мови, нагадуючи лопотіння вітру. А як не назвати «степняком» людину з степу, не розповісти про деякі історичні імена? Хто такий Денікін — всім відомо, але Петлюра, Махно... Зарубіжні поети-романтики зробили Мазепу героєм, а для українців він — зрадник.

Та наступає момент, коли перекладач вагається, боячись надати неперекладеним словам дешевого екзотизму.

Сільський дім наприклад, звуть «халупою», або «шалашем». Ці терміни далеко не відповідають українському слову «хата». Один з редакторів, прочитавши переклад «Вершників», ввів сюди слово «ізба», яке стало популярним у Франції завдяки мадам Сегюр і пісенникам. Але «ізба» — це термін суто російський. В кращих перекладах з української мови на російську «хата» залишається «хатою».

Незвичайним для перекладачів було і повторення слів: іноді якесь слово зустрічається в романі через один-два рядки. Спочатку це можна прийняти за недбалість, потім помічаєш, що це метод. Українська та російська мови, в протилежність сучасній французькій, не цураються повторень. Ця риса притаманна прозі Ю. Яновського. Повторення в абзаці чи навіть в реченні якогось слова чи поетичного виразу акцентує увагу на провідній думці письменника. Це один з основних елементів його ліризму. І тут доводиться буквально битися над перекладом, бо французькій мові властиве безконечне вживання кружних шляхів: особові чи визначальні займенники замінюють іменник, еквівалентні слова допомагають уникати повторень.

В перекладі зроблено все можливе, щоб скрасити те, що здавалося б хибним французькому стилісту. Проте редактор не уникає словесних повторень, які є найкращим методом передачі ліризму українського письменника.

В передостанньому розділі романа молодий комісар Данило Чабан, замислившись, їде конем по степу. Вітер жене курай і перекотиполе. Перекладачі все це називали: трави та листя. Таке визначення не задовольняє редактора. «Перекотиполе» — слово образне, щось подібне до виразу «котиться по землі».

Науковий термін цієї рослини — гіпсофілія дика з білими квітами — не міг створити образу, і тому вирішено залишити українське слово з поясненням. Так само говорячи про мирних степняків, які сіли на коней, щоб захищати свої права, хіба можна вжити популярний у Франції після другої світової війни вираз «пішли в макі»?

Чудовий колорит української мови передати нелегко. Але французькі перекладачі зробили все, щоб цвіла «залізна троянда».

Аналіз твору Ю. Яновського, зроблений в «Замітках редактора», свідчить про зростаючий інтерес до радянської української літератури не тільки з боку прогресивних письменників, а й широких читацьких кіл Франції.

ЧЕСЬКА ВЕСНА

Богуміл Ржига не випадково назвав свій твір «Дві весни». У цій назві є глибокий символічний зміст. За свою післявоєнну історію чеський народ і справді пережив дві весни. Перша прийшла у незабутньому травні 1945 року разом з Радянською Армією. А друга, всупереч календарю, настала у лютому 1948 року, коли народ республіки, розгромивши контрреволюцію, твердо пішов під проводом Комуністичної партії шляхом соціалізму.

Багато чудових змін відбулося з тої пори в Чехословацькій Республіці, як у місті, так і на селі. Книга Богуміла Ржиги присвячена першим крокам становлення нового чеського села. Читається цій твір з непослабним інтересом. Бо змальовані в ньому незабутні події, захоплюючі і вічно живі.

Як тільки заглиблюєшся у перші сторінки книжки, то вже не можеш відірватися від неї. Не складним сюжетом з карколомними перипетіями приваблює вона, не плутаними ситуаціями і письменницькими ефектами, які іноді так подобаються невимогливим читачам, а життєвістю, правдивістю.

З перших сторінок ми знайомимося з головним героєм твору Войтою Коморою. З односельцем Лойдеком Альбрехтом він повертається з німецької неволі в рідне село. На дорогах ще неспокійно, точаться гострі бої з відступаючими німецькими частинами, але Войті вже не терпиться: скоріш додому! Ні, не спокою і відпочинку прагне цей сміливий і гордий юнак, а боротьби, праці. Комуніст, людина сильної волі і твердого переконання, Войта в перший же день повернення в Колесов організовує селян на боротьбу з фашистами та їх посіпаками. Здавалося б, чого йому треба, цьому хлопцеві, який дивом уцілів. Адже чи варто ризикувати, вступати у двобій з гітлерівцями, коли визволення таке близьке,— в сусідніх селах уже зустрічають радянських воїнів. Та Коморі хочеться і самому допомогти Радянській Армії. Таким його виховала партія, він мусить бути там, де важко, небезпечно, де потрібні його сильні руки й гаряче серце.

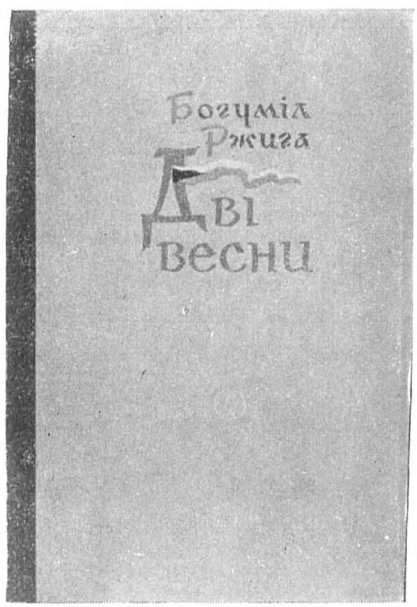

Письменник не нав'язує читачам симпатії до героя. І тому в його палітрі немає сліпучих, розрахованих на зовнішній ефект, фарб. Він змальовує Войту скупими й точними мазками, власне кажучи, навіть не змальовує. Вчинки героя говорять самі за себе, характеризують його так, як не змогли б охарактеризувати навіть найвитонченіші, найдобірніші авторські ремарки.

Кристалічна чесність, послідовність, вміння знайти спільну мову з близькими по духу людьми, якесь особливе політичне почуття,— всі ці якості комуніста Войти Комори прийшлися до душі односельчанам, перш за все бідноті. Поступово, крок за кроком переконує Войта селян у перевазі колективної праці. Під його впливом змінюються люди, їхні погляди на життя. Так сталося з Барчі Шедівою, колись затурканою батрачкою поміщика Мезтека, завжди покірною, безсловесною, яка стає, нарешті, визначною людиною села, та з багатьма іншими колесовчанами. Правдою, власним прикладом виховує Комора селян, вселяє в них віру у людське щастя, яке принесе їм партія комуністів.

Саме за це і ненавидять Войту поміщик Мезтек, сільський багатій Грдий та їхні посіпаки.

Письменник показує свого героя не тільки в праці та боротьбі, але і в сім'ї. Читачу не можуть не подобатися епізоди, в яких показане чисте, світле кохання Войти до Маржки. Хорошу подругу життя знайшов він, і недаремно сімейне щастя Комори викликає у його друга Гонізка таке зрозуміле, по-справжньому людське, доброзичливе почуття заздрості. Словом, письменник доніс до читача образ нової людини, людини творця і перетворювача, що йде з народом, партією.

У книзі діють також інші позитивні персонажі. Не всі вони виписані автором однаково виразно, але для кожного з них у письменника знайшлися своєрідні, притаманні лише їм,

Богуміл Ржига. Дві весни. Переклад з чеської Б. Данека. Київ «Радянський письменник», 1957.

риси, і тому вони сприймаються як живі люди чеської дійсності. А всі разом — являють собою трудящий народ, чиї інтереси, почуття, мрії, прагнення Богуміл Ржига показав з справжньою майстерністю.

Народу в книзі протиставлені образи хижаків Мезтека і Грдого. На які тільки підлоти не йдуть ці глитаї, аби втримати владу над людьми, аби зберегти землю, зорану потом і кров'ю багатьох колесовчан. Мезтек і Грдий — це сильні і розумні Войтині супротивники. І тим величніша, тим значиміша його перемога над ними. Це перемога нового, світлого над старим, відживаючим світом. В цьому і полягає ідейний зміст твору.

Книжка написана хорошою, образною, барвистою мовою, пересипаною перлами народної мудрості. За допомогою її письменник повніше розкриває свій задум, доносить до читача правду життя. Слід віддати належне і перекладачеві Б. Данеку, який зберіг для читача своєрідність образної системи оригіналу, багатство і красу чеської мови.

Я. МІЛЬЧЕНКО

СПРАВА СПЕНСЕРА ДОНОВАНА

«Ви спитали — жартома,— як почуває себе людина, що стала героєм. Справжній герой — це американський народ і більш ніхто. А якщо ви шукаєте епітет для мене, то можете скористуватися думкою комітету і назвати мене дурнем». Так відповів представникам преси адвокат Спенсер Донован, головний персонаж романа Фелікса Джексона «Клянусь говорити правду», після засідання комітету розслідування антиамериканської діяльності, на якому щойно розглядалася його «справа». Ці слова дуже важливі для розуміння твору Ф. Джексона, його сильних і слабких сторін.

На початку романа доля посміхається Спенсеру. Він — відомий адвокат, йому віщують блискучу кар'єру, в нього багато друзів, вірніше, людей, що так себе називають. Сам Спенсер довіряє небагатьом, і серед цих небагатьох найближча йому людина — Ларрі Гант, з яким його зв'язує чотирнадцятирічна дружба. Саме на нього звіряється Спенсер, посилаючи в комісію для розслідування анонімного листа про те, ніби він,

Спенсер Донован, комуніст. Цим він сподівається викликати прилюдне обговорення своєї «справи», щоб показати, якими «доказами» користується американське правосуддя при переслідуванні громадян Сполучених Штатів за їхні переконання. Спенсер знає, що ризикує своєю кар'єрою, а можливо й свободою. Але це не зупиняє його. Він познайомився з підлими методами Федерального бюро розслідувань і комісії палати представників, коли був захисником відомого вченого Беквуда, якого обвинувачували в державній зраді і шпигунстві на користь Радянського Союзу. Беквуд не витримав цькування і став самогубцем. З того часу Спенсер вирішив боротися проти винуватців загибелі Беквуда. Так виник план, який він без тіні вагання проводить в життя.

Спенсер приваблює читача перш за все своєю повною нездатністю на компроміси з тим, що суперечить його уявленню про чесність. Ця риса вдачі Спенсера виявляється не тільки в громадській діяльності, але й особистому житті. Він не може відповісти на почуття Луїзи, яку дуже давно кохає: адже вона дружина іншого, він не може брати участі у грі в кохання з легковажною Джен (вона, між іншим, цим щиро здивована). Ставлення Спенсера до людей завжди грунтується на повазі їхньої гідності. Саме тому він часто відчуває себе самотнім, ізольованим від оточення, егоїзм якого цілком чужий йому. В середовищі респектабельних ділків, які не гребують нічим для досягнення своєї мети, нема місця чесній людині,— ніби хоче сказати автор.

Ф. Джексон не присвячує спеціальних розділів книжки викриттю темних махінацій бізнесменів. Він характеризує їх посереднім шляхом, показуючи ставлення їх до чесних вчинків принципової людини. Конгресмен Нізбес, член маккартистської комісії, ніяк не може не тільки повірити, а навіть уявити, що Спенсер захищав Беквуда (відмовившися від вигіднішої справи) *тільки тому,* що це відповідало його переконанням.

«Мені здається, що ви вжили цілком незвичайних заходів, незвичайних навіть для людини з сильними переконаннями»,— зауважує цей «представник народу» на засіданні комісії.

Керол, жінка нещасного Беквуда, силу якої було зламано під час процесу її чоловіка, залишає рідну країну і виїжджає за кордон. Вона закликає Спенсера наслідувати її приклад. Але цей вихід не для нього.

Спенсер обирає не втечу, а боротьбу. І в ході цієї боротьби, завдяки їй, перед очима героя (і читача!) життя розкривається з нового, раніше невідомого боку. Автор ставить перед кожним своїм героєм дилему: або слухняно коритися всякому беззаконню, всякій сваволі і спокійно «робити свій бізнес», або вступити в нерівну боротьбу з неправдою й насильством, зважитись на долю самотньої людини, якої зрікаються найближчі друзі. Третього шляху — організованої боротьби однодумців — автор не визнає і не показує.

Всі персонажі романа — одні свідомо, інші інстинктивно — стають по обидва боки від лінії, що розділяє правду і брехню, високе почуття морального обов'язку і безпринципне прислужництво сильним світу цього. Ставлення до «справи Спенсера Донована» — головний критерій оцінки ідейного обличчя персонажів.

За Спенсера запальний юнак Ред, розважливий і трохи скептичний Майлз, один з небагатьох чесних журналістів Майрон Вагнер. Проти нього сенатор Куп, організатор цькування всіх «лівих», продажний пересдряп Фаулер, колишній «друг» Ларрі, що боїться засвідчити невинуватість Спенсера, колишня наречена Джен, в якої нестає сили «витримувати все це».

Ми співчуваємо боротьбі Спенсера, поважаємо його особисту мужність.

Фелікс Джексон. Клянусь говорити правду. Переклад з англійської Г. Касьяненка. Київ «Радянський письменник», 1958.

Але в діях героя та в його поглядах є багато рис донкіхотства.

Це спричинилося тим, що у світогляді його творця Фелікса Джексона є ще багато забобонів та неподоланих ідеалістичних ілюзій. Переслідування комуністів у США викликає обурення в автора тільки з точки зору абстрактних уявлень про справедливість і несправедливість. Він не замислюється над справжньою роллю компартії в політичному житті. Його протест — це дрібнобуржуазний бунт проти «крайностей» капіталізму. Тому в нього нема ні скільки-небудь чіткої «позитивної програми», ні ясного розуміння того, хто стоїть за кулісами горезвісного «комітету розслідування антиамериканської діяльності».

Але, хоч Ф. Джексон і не має чіткого уявлення про розташування класових сил на політичній арені, він спромігся намалювати переконливу картину життя сучасної Америки. Книжка Фелікса Джексона свідчить про те, як важко діяти у капіталістичному світі і разом з тим залишатися чесною людиною. Цей твір — обвинувальний акт «американському способові життя», який на всі лади вихваляють його наймані оборонці, починаючи від державного секретаря і кінчаючи радіостанцією «Голос Америки».

Вихід українського перекладу роману Ф. Джексона у видавництві «Радянський письменник» слід вітати. Але цей переклад має багато огріхів. Деякі сторінки його рясніють вказівними займенниками, які в англійській мові часто виконують виключно граматичну роль і не повинні перекладатися. Якби видавництво і автор перекладу Г. Касьяненко більше попрацювали, читач не спотикався б на таких реченнях, як «Ти певен, що *це* дійсно *те*?», або «Якби *те*, що він розпочав, удалось, він сміливо зустрівся б з *цим* знову і знову і зміг би *гратися в це(?) з кожним* знайомим, крім Ларрі». Особливо часто такі недоречності трапляються на початку книжки.

Справляється враження, ніби перекладач лише поступово «входив у форму». Але, звичайно, все це не закреслює роботи перекладача, який в цілому зумів відтворити зміст романа Ф. Джексона досить задовільною мовою.

В. КОПТІЛОВ

АДАМ ЖОРА БОРЕТЬСЯ...

Роман Петру Думітріу «Буревісник» відкривається картиною шторму. І навіть читач, який ніколи не бачив моря під час бурі, відчуває, що над рибалками нависла смертельна небезпека. Човен то круто злітає вгору, то стрімко падає вниз... Треба безупинно веслувати, а рибалки вкрай стомлені, голодні, оглушені ревом бурі.

...На човні їх троє, і вони по-різному поводяться перед лицем загрози. Старий Філофтей молиться, Трохим валяється на дні баркасу, і тільки Адам Жора бореться проти сліпої стихії, проти «злої волі бога». «Ні, ти не утопиш мене, не утопиш, прокляте море!— вигукує він.— Я тебе покараю і зубами розтерзаю! На! Весло тобі в черево!»

Адам Жора на початку романа звичайний парубок з рибальського села Данилівки — довгов'язий, широкоплечий, з сірими очима, суворий, упертий і неслухняний (можливо тому, що виріс без батька, а мати не могла «загнуздати» його).

Як у багатьох вісімнадцятирічних, бажаннями і вчинками Адама часто керує настрій. Коли він думає про Уляну, то відчуває в собі страшну силу і жалкує, що позбавлений крил, на яких міг би перелетіти море. Коли ж він згадує про хазяїна, бідність, драні чоботи, то зітхає і лається крізь зуби. Саме в таку хвилину його роздратувала Філофтеєва богобоязкість, і він посварився з старим рибалкою. Від слів Філофтея, що той більше не братиме його з собою на рибалку, Адамові стає журно на душі, час від часу юнак поривається просити пробачення, але не наважується.

А потім почалася буря, після якої на берег повернувся тільки Адам Жора...

Що ж дало йому силу боротися навіть тоді, коли вже не було ніякої надії на порятунок?

Воля до життя і нескореність,— відповідає автор. Ці чудові риси відрізняють Адама від його товаришів. Щоправда, воля Адама до життя грунтується на вузько особистих прагненнях: він воліє жити, щоб стара мати не стала жебрачкою, щоб одружитися й завести сім'ю. Бунтарство ж молодого рибалки — стихійне.

Майстерно змальована картина бурхливого моря, точні деталі поведінки рибалок під час шторму,— всі ці динамічні сцени свідчать про безумовну обдарованість автора, про його вміння побудувати стрункий, хвилюючий сюжет. Але головне полягає в тому, що книга Думітріу багата пригодами. Вже в перших його главах виразно виступає одна з провідних філософських, по-справжньому гуманістичних ідей твору: перемога можлива тільки завдяки боротьбі. І дуже привабливою рисою романа є якраз те, що ця ідея не проголошена декларативно, вона випливає з самої картини життя, яку перед нами розгорнув митець. Читач розумом і серцем вірить, що нескорений рибалка мусить перемогти стихію.

Та переможець стихії терпить поразку в сутичці з ворожою силою суспільства в особі хазяїна баркаса Єфтея Данилова, його синів Прикопа та Симеона і всіх тих, хто в королівській Румунії стояв на захисті інтересів багатіїв. Данилови, яким Адам став поперек дороги, донесли на нього, ніби він вбив своїх товаришів. Юнака засудили на каторгу, а його наречену примусили вийти заміж за Симеона.

Цей трагічний поворот у долі героя потрібен письменнику для того, щоб довести: стихійний бунтар, коли він діє сміливо і уперто, може навіть взяти верх над сліпою стихією, але проти «організованого» соціального зла — він безсилий.

Справжня сила прийшла до Адама Жора, коли він став комуністом.

Петру Думітріу. Буревісник. Переклад з румунської М. Гресіяну та В. П'янова. Київ, «Радянський письменник», 1957.

Письменник не показує процесу формування нового світогляду героя. Шлях ідейного зростання Адама намічено тільки пунктиром. Петру Думітріу розкриває його психологічний стан завжди у поворотний момент, розкриває повно і глибоко, минаючи при цьому усі перехідні етапи. «Буревісник» — це ніби кілька великих новел, написаних про того самого героя.

На наш погляд, такі принципи побудови характеру не відповідають завданням романа. Те, що виправдовує себе у прозі малих форм та в зображуванні другорядних осіб, стає гальмом, коли мова йде про головного героя епічного твору. Хотілося б не тільки час від часу зустрічатися з цією людиною, але бути постійним супутником її підйому на висоти життя.

Проте письменник спромігся дуже переконливо розкрити нову силу Адама Жора — комуніста. Вона в нерозривному зв'язку з масами, у відданості справі партії і народу, в умінні ставити понад усе інтереси трудящих. Перед нами новий характер, і діє він по-новому.

Разом з іншими товаришами Жора — інструктор обласного комітету партії — веде непримиренну війну проти замаскованих ворогів, що пробралися до керівництва однією з низових партійних організацій риболовецького флоту.

Адам Жора зустрічає старих ворогів—Прикопа і Симеона Данилових. Як хотілося б йому стати велетнем і розтоптати їх! І тепер Адам у змозі це зробити: адже він — представник урядової партії. Але комуніст Жора обрушиться на цих людей тільки тоді, коли переконається, що вони вороги народу і держави. Тому його кінцева перемога над Прикопом є перемогою комуністичної ідеології.

Петру Думітріу поставив собі за мету розкрити силу комуністичного світогляду і в боротьбі проти сліпої сили природи.

...Буря вдруге настигає Адама Жора у відкритому морі. Цього разу небезпека ще більша, тому що в стихії є союзник — класовий ворог, особистий ворог Адама — Симеон Данилов. Він паралізує заходи, які робляться колективом флоту для врятування потерпілих.

Перед лицем страшної загрози Адам Жора знову проявляє дивовижну волю до життя, яке для нього тепер означає вже не тільки існування, але й діяння, боротьбу за щастя людей. Він організовує товаришів, підбадьорює їх. І головне — Адам Жора відчуває, що він сильний: «Що б ти не захотів зробити, ти зумієш зробити»,— каже він до себе. Саме тому читач приймає перемогу Адама, як перемогу його світогляду.

В критиці висловлювалася думка, що друга сутичка героя з буремним морем — штучна випадковість, якій не місце в реалістичному творі. Не можна погодитися з такою думкою. Шторм — типова обставина для рибалки. Прагнення Адама Жора піти в море ситуаційно і психологічно вмотивоване. І якщо навіть припустити, що другий шторм — випадковість, то вона служить виявленню закономірних рис героя, вона потрібна для розкриття ідеї твору.

Адам Жора, незважаючи на деякі хиби у побудові цього характеру,— образ великого узагальнення. Його доля — це доля тисяч румунських трудящих, які стали справді сильними тільки пройнявшися ідеями комунізму. Масштабність образу дала право письменникові вбачати загальні закономірності, підводити читача до філософських висновків. І в той же час Адам Жора — це справжня жива людина. І хочеться знати, як склалася його доля, що робить він тепер в умовах переможного будівництва соціалізму в Румунській Народній Республіці.

Образ Адама Жора свідчить про великі можливості романіста, про його вміння знаходити позитивного героя і зображати його у всій неповторній людській красі. «Буревісник»— це безумовно вдалий роман. Автор спромігся проникнути у суть життєвих процесів, він добре знає побут рибалок, умови праці, їх психологію.

Переклад цього твору можна тільки вітати.

О. САДОВНИК

Видано на Україні

У тематичному плані видавництва «Радянський письменник» на 1958 рік значне місце займає видання українською мовою творів письменників країн народної демократії та прогресивних письменників капіталістичних країн. Останнім часом з друку вийшли такі книги:

Петро Гузи

Нічний стрибок

Повість

Переклад з польської. Обсяг 11 друк. арк. Ціна 6 крб. 50 коп. в оправі.

Отруєний імперіалістичною пропагандою, польський солдат Каролюс після закінчення війни залишається в Лондоні. Не знаходячи роботи, він потрапляє в кубло злочинців, котрі звалюють на нього вину за вбивство дівчини Бесс. Американська розвідка рятує його від суду, запропонувавши йому стати шпигуном проти своєї батьківщини. Після підготовки в шпигунській школі Каролюса викидають на парашуті над територією Польщі, і він починає готувати диверсію на металургійному заводі. Завдяки пильності і патріотизму польських громадян диверсантам не вдається здійснити свою чорну справу; вони викриті і потрапляють до рук органів безпеки, а деякі з них гинуть під час втечі.

Андрій Гуляшки

Любов

Роман

Переклад з болгарської. Обсяг 18 друк. арк. Ціна 10 крб. в оправі.

Відомий сучасний болгарський письменник Андрій Гуляшки присвячує свій твір болгарській молоді, яка, надихана любов'ю до знедоленого народу, мужньо бореться проти фашизму, що панував у країні до її визволення. Автор пише про любов, переконливими художніми засобами глибоко розкриває духовний світ своїх героїв, вміло співставляє їх характери, правдиво показує цікаві життєві відносини.

Письменник гостро ставить в романі моральні проблеми. Його герої шукають щастя різними шляхами. Перші двоє — Дінков і Емілія — шляхом компромісів з реакційним монархо-фашистським ладом, другі — Євлогі і Ліляна — в боротьбі за повалення цього ладу. Перші одержують все, що їм потрібно з матеріальних благ, але збіднюються духовно і йдуть до катастрофи. Другі — досягають висот справжнього щастя в служінні своєму народові. У моральній зверхності Євлогі і Ліляни над Дінковим та Емілією і полягає пафос романа.

Є. Путрамент

Вересень

Повість

Частина друга. Переклад з польської. Обсяг 18 друк. арк. Ціна 8 крб. 40 коп. в оправі.

Повість «Вересень» Єжі Путрамента — плід творчої праці видатного письменника останніх років— здобула високу оцінку польської громадськості. Як свідчать результати читацького конкурсу, проведеного літературним журналом «Нова культура», ця повість увійшла в число десяти кращих книжок, створених письменниками народної Польщі за минуле десятиріччя.

До Путрамента ніхто з польських письменників не відобразив у художній формі вересневі події 1939 року в усій їх широті і багатогранності.

Як відомо, в першій частині повісті письменник тільки знайомить читача з героями книги, обставинами, що передували вересневій катастрофі 1939 року. В другій частині книги ми спостерігаємо картину розвалу Польської держави, продажність санаційного уряду, бачимо, як солдати і краща частина офіцерів приходять до висновку, що причиною усього є санація і верховне командування, що комуністи, ненависть до яких правителі країни протягом років намагалися прищепити населенню, є справжніми захисниками національної незалежності Польщі.

Характерним у цьому відношенні є образ поручика Маркевича. В кінці повісті ми бачимо, як цей сільський вчитель переконався, що комуністи справжні патріоти, борці за вільну, незалежну демократичну Польщу. Тому він повністю вірить комуністові Кригеру, який, відповідаючи на запитання, хто ж врятує Польщу, заявляє:

«— Ми, ніхто інший... Ми,— він показав перед собою на Варшаву, на Схід».

Цією глибоко символічною сценою закінчується друга частина повісті.

Вольфганг Шрейєр

Операція «Сандерсторм»

Роман

Переклад з німецької. Обсяг 18 друк. арк. Ціна 16 крб. в оправі.

Це книга фактів. В ній описано події, які справді відбувались в житті: вона нічого не замовчує. Після багаторічного вивчення матеріалу Вольфганг Шрейєр розповів про грандіозну військову операцію, заплановану свого часу англійським командуванням. Про цю операцію досі майже ще нічого не відомо. Одночасно автор змалював картину гарячкового літа 1944 року. Читач з інтересом слідкує за долею німецької зенітної батареї, йде по слідах невеличкої групи англо-американських парашутистів, бачить, як відчайдушно борються учасники польського визвольного руху.

Письменник веде читача в фешенебельні ресторани, в фашистські бюро, в квартиру польської сім'ї, в губернаторські палаци, в краківський Бург, в будинки розпусти німецької армії. Він проводить нас через жах передової лінії, через верховні штаби і головну ставку фюрера. Він розкриває методи міжнародного шпигунства, показує за роботою генералів, концерн-директорів і дипломатів, описує переговори в Москві, а також операції Радянської Армії.

П'єр Гамарра

Учитель

Роман

Переклад з французької. Обсяг 15 друк. арк. Ціна 9 крб. в оправі.

В романі прогресивного французького письменника П'єра Гамарра «Учитель» змальовано історію сільського вчителя Сімона Серме. Син лангедокського селянина, учасник першої світової війни, він після демобілізації починає працювати далеко на півдні Франції й виховує не одне покоління учнів. З кожним днем в його серці дужче зміцнюється непримиренна ненависть до того, що породжує безумство війни. Однак Серме твердо переконаний, що тільки «школи й книжки уб'ють війну».

У світі тимчасом відбуваються серйозні зрушення: загальний страйк 1934 року, створення народного фронту, війна в Іспанії. Та навіть це не змінює старих пацифістських ілюзій вчителя. Більше того — свого прийомного сина Луї він теж хоче виховати пацифістом.

Починається нова війна. Уряд зраджує країну. Францію окупували гітлерівці, і юний Луї разом з своїми однолітками йде в макі. Вчитель лишається самотнім в майже спустілому селі. Він довго й болісно роздумує: хто ж був правий? І от однієї ночі Серме тихо, щоб не почула дружина, виходить з дому й простує до школи, де тепер сплять фашисти. За кілька хвилин учитель вже швидко біжить від школи. Біля сільського ставка його зраджують старечі ноги — він падає. Раптом над високими деревами спалахує заграва — це горить підпалена вчителем школа. Серме підводиться. Він відчуває в собі силу і легкість. «Я убив смерть,— шепоче вчитель,— мої діти повернуться, щоб будувати».

Цими словами закінчується роман П'єра Гамарра, закінчується історія людини, яка, як каже автор, «роздавала і шукала світло», яка ціною болісних шукань нарешті відкрила для себе велику правду життя.

Л. Вельскопф-Генріх

Сини Великої ведмедиці

Роман

Переклад з німецької. Обсяг 25 друк. арк. Ціна 14 крб. в оправі.

У творі відображено життя північноамериканського племені дакота і його хоробра, хоч безуспішна, боротьба проти наступу білих завойовників. Контрабандисти, шукачі золота, шинкарі в гонитві за багатством наводняють країну.

На тлі сплетіння життєвих шляхів своїх героїв автор з великою художньою силою змальовує трагічний акт: переселення індійського племені у виділену йому вашінгтонським урядом «резервацію». Ставши жертвою голоду й алкоголю, шахрайства урядовців і зрадництва окремих своїх одноплемінників, індійці на чолі з ватажком Токсіінто переходять північний кордон в Канаду. Мужня боротьба волелюбного індійського племені і становить сюжетну канву захоплюючого романа.

Ян Отченашек

Громадянин Брих

Роман

Переклад з чеської. Обсяг 28 друк. арк. Ціна 15 крб. в оправі.

Цей роман присвячений зображенню життя і шукань чеської інтелігенції в буремні дні лютневої революції 1948 року в Чехословаччині і в період після неї. На прикладі головного героя романа Франтішка Бриха письменник доводить, що не можна знайти якоїсь нейтральної позиції, якоїсь середньої лінії в тій непримиренній класовій боротьбі, що йде в країні; шукати її — значить стати на бік реакції.

Франтішек Брих — син машиніста і пралі — стає доктором юридичних наук, людиною широких культурних інтересів, інтелігентом, світогляд якого спирається на гуманістичні і демократичні ідеали. Та коли в країні вибухає революція і народ бере владу в свої руки, Брих лякається неприкрашеної правди класової боротьби.

Розкриваючи вагання і нерішучість Бриха, письменник хоче показати, наскільки сильною мусить бути правда, щоб витримати всі натиски і перемогти в найтяжчій боротьбі. Цю велику правду несуть такі люди, як комуніст Бартош і багато інших персонажів романа.

На прикладі Андрія Ража, шкільного товариша Бриха, власника підприємства, оснащеного найсучаснішою технікою, письменник поступово розвінчує ілюзії, які заважають Брихуозрозуміти справжню істину, і доводить, що тисячі таких людей, як Брих, обов'язково знаходять, навіть ціною жорстокої внутрішньої боротьби, своє місце в житті серед будівників нового соціалістичного ладу.

За роман «Громадянин Брих» автор одержав Державну премію імені К. Готвальда.

Дьюла БЕНЦУР «Розставання Ласло Хуньяді з друзями»

СЛАВЕТНІ МАЙСТРИ ЖИВОПИСУ

Угорське образотворче мистецтво XIX сторіччя, твори кращих представників якого ми пропонуємо увазі наших читачів, насичене гострим громадським змістом, боротьбою за національне і соціальне визволення. Ось, наприклад, картина художника Дьюла Бенцура (1844—1920) «Розставання Ласло Хуньяді з друзями», яка розповідає про один з епізодів у житті цього видатного борця проти турецьких та інших завойовників. Тісне єднання з народом, усвідомлення свого політичного обов'язку надихали угорських художників завжди йти в ногу з життям, бути пристрасними виразниками передових ідей свого часу. Їх натхненна творчість знайомить нас з минулим різноманітним життям угорського суспільства, з побутом трудового народу, з чарівними кутками угорської природи. Кращі твори цих славетних майстрів живопису — скарбниця реалістичних традицій, на яких виховуються художники сучасної Угорщини.

«Агитатор»

Міклош ВАРАБАШ

«Румунська родина, що збирається на ярмарок».

Пал Сіньєї МЕРШЕ

«Жінка в фіалковому»

Подорожі і враження

Люди країни оленів

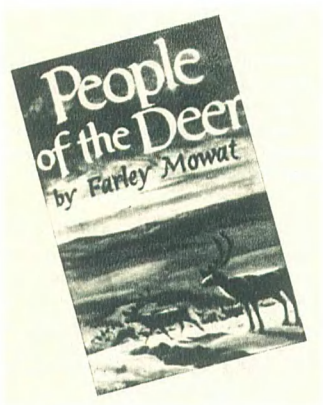

Фарлі МОУЕТ

Фарлі Моует — прогресивний канадський письменник, автор п'яти романів та багатьох оповідань, довгий час вивчав життя ескімоських та індійських племен північної Канади. Книга Моуета «Люди країни оленів», написана під впливом вражень від двохрічного перебування письменника серед одного з вимираючих ескімоських племен, викликала значний інтерес канадської прогресивної громадськості. Книга красномовно та правдиво розповідає про жахливу долю корінного населення Канади — індійців та ескімосів.

Проникнення на північ представників хутряних компаній, влаштування факторій, що скуповують оленяче хутро, призвело до масового винищення оленя — карібу — основи життя народів Півночі. Знищення величезних табунів карібу, в свою чергу, викликає поступове вимирання від голоду ескімоських та індійських племен.

Моует в своїй книзі викриває справжніх винуватців трагедії народів північної Канади — білих промисловців та офіційні урядові кола, що потурають їх хижацькій діяльності.

Розповідаючи про трагічну історію цих народів, автор сподівається, що його книга допоможе врятувати племена «країни оленів» від остаточної загибелі.

Нижче вміщується скорочений переклад одного з розділів книги Фарлі Моуета «Люди країни оленів» — «Життєдайне джерело країни оленів».

Наступного дня після повернення Ганса з дітьми на стойбище мене розбудила жахлива стрілянина. Мені здалося, що я знову на передовій позиції фронту в горах Італії, і що це лунає перестрілка між нашими та німецькими аванпостами. Лише остаточно прокинувшись,— зрозумів, де я. Стрілянина не припинялась, і, швидко одягнувшись, я вийшов на двір.

Франц, Анотілек і Ганс [1], примостившись на скелі над чумом, безперервно стріляли. Навпроти, на крутому березі річки скупчилась майже сотня оленіць, що безпорадно кружляли на одному місці. Звідси було видно, як кулі здіймали сірі клубочки пилюки на каменистому грунті, знаходили свою жертву. Деякі тварини стояли по черево у воді. Мутнобурим потоком несла свої води річка. Олені в розпачі даремно намагалися повернути назад — їм це не вдавалося. Могутньою лавиною тіснили їх інші, не даючи змоги ні собі, ні решті вирватися з пастки. Ті, що були на березі, марно кидалися з одного боку в інший, спочатку на схід, потім на захід і, нарешті, ніби знайшовши вихід, велетенськими стрибками кинулися вздовж берега.

Черева у оленіць були величезні,— всі вони були тільні. Боки їх ритмічно і важко здіймалися під час бігу. Коли останній олень з розпорошеної череди зник за коліном річки, стрілянина вщухла. Троє мисливців поквапливо збігли на берег і почали гарячково очищати від снігу заплісявілі борти човна, що лежав біля чуму. Я також допомагав їм. Через кілька хвилин ми з Францем відштовхнули човен від берега і, взявшись за весла, замахали ними з усієї сили. Течія була швидка, і досить важко було переборювати її, щоб дістатися до протилежного берега і не потрапити до відкритої затоки. Хоч це була і нелегка справа, але у мене вистачило часу помітити, що не вся вода в річці була бурою,— довгі, тоненькі струмочки крові збігали з берега, забарвлювали воду в рожевий колір і зникали в течії.

Перепливши, ми стали у воду, щоб якнайшвидше витягти човен на берег з розлюченої річки. Збудження від стрілянини і переправи через річку згасло так само раптово, як і з'явилося,— і ось я вже стою на скелях, що протяглися вздовж усього берега, і з сумом спостерігаю за конаючими і постріляними оленями. Не менше десятка їх лежало там. Коло берега кружляв і пінився коловорот кривавиці, яка стікала з-під живих ще тварин. Лише двоє з десяти були мертві.

Конаючі тварини піднімали обважнілі голови і безпорадно дивилися на вбивць. Деякі марно намагалися звестись на ноги.

Картина цього страшного побоїща жахала зловісним виглядом, і думка про те, що кожна з загиблих тварин носила в череві оленятко, робила цю картину ще тяжчою. Вперше мені довелося бути свідком пролитої на цій землі крові. Мабуть, не так

[1] Батько Франца і Ганса — німець, що емігрував наприкінці минулого сторіччя з Німеччини, оселився в північній Канаді і одружився з індіанкою.

Калейдоскоп „Всесвіту"

ЧОМУ ЛИСІЛИ СОЛДАТИ. «Я помив голову, почав витирати, дивлюсь—аж вона лиса!» — з такою скаргою стали звертатися солдати американських військових гарнізонів, розташованих у Південній Кореї, до своїх начальників. «Підривна діяльність! Знищення волосяного покрову на корню!» — вирішили начальники і почали розслідування. Армійська контррозвідка встановила, що сліди ведуть до... мила. А далі виявилося, що американські солдати одержують мило через Генеральний штаб, який, в свою чергу, закуповує його у південнокорейських фабрикантів мила. Ці фабриканти, з відома офіцерів американського Генштабу і лісинманівського військового міністерства, поставляли мило дуже низької якості і за це сплачували хабар. Всього американські і корейські військові боси одержали близько 100.000 доларів хабара.

Можливо, що коли американські солдати дізналися про це, залишки чуприни в них стали дибки.

ЗАБОРОНА ПОЛІГАМІЇ В ТУНІСІ. В Тунісі прийнято закон, що забороняє полігамію. «Кожен, хто одружиться, не розірвавши попереднього шлюбу,—говориться в законі,— підлягає 12-місячному ув'язненню і штрафові в сумі 240 тисяч франків або одній з цих кар». Досі туніські мусульмани могли мати чотири дружини.

СПОЖИВАННЯ КОНИНИ В ЄВРОПІ. Незважаючи на те, що в 1955 році, порівняно з довоєнним часом, у Європі кількість коней зменшилась на 30 процентів, споживання конини — згідно звіту ООН—значно зросло. Перше місце в цьому відношенні посідає Франція. Кількість ковбаси з конини, проданої там позаминулого року, дорівнювала вазі 278 тисяч коней.

РАСИСТСЬКИЙ ВИБРИК. В одному з номерів «Чікаго дефендер» нещодавно було вміщено таку «пораду»:

«Якщо негритянський літератор в Америці захоче стати лауреатом Пулітцерівської премії, перш за все він повинен змінити колір своєї шкіри».

легко чужинцю звикнути до подібних видовищ.

Франц, на мій превеликий подив, був зовсім спокійним. Тримаючи в одній руці гострий з коротким вістрям ніж, він швидко видирався по скелях до своїх жертв. Діставшись до конаючої тварини, Франц одним спритним ударом у холку добивав її. Потім рухом справжнього м'ясника перетинав шию. Через десять хвилин

всі тварини нерухомо лежали перед нами. Далі він почав розтинати туші.

З невимовною огидою і водночас зачарований його майстерністю, спостерігав я за блискавичними впевненими рухами Франца.

Хоча я тоді цього не знав, мені пощастило спостерігати майстерність мисливця з ескімоського племені тірелів. Бо Франц виріс серед цього народу країни оленів, там він і навчився всіх тонкощів своєї справи.

Хвилин через двадцять усі туші було розтято, і ми почали зносити їх до човна.

Півгодини тому на цьому місці гарцював гурт оленів. Зараз перед нами лежали безформні купи паруючого м'яса, під якими повільно танув сніг і стікав рожевою водицею. Ця раптова зміна так вразила мене, що ще довгий час, живучи серед цих людей, я ніяк не міг погодитися з думкою про те, що лише необхідність примушує ескімосів вдаватися до такого вбивства. І тільки зжившись з ними, ставши якоюсь часткою їх, я почав їх розуміти.

Була перша весна, яку мені довелося зустріти на рівнинах Баренс. Олень знову з'явився в цих краях. Нестерпно довгі зимові місяці, здавалося, стали коротшими і радіснішими. Як провісник весни сюди прийшов північний олень.

Недалечко від чуму собаки, піднявши худі, виснажені морди, безупинно несамовито вили. Легенький вітерець приносив запах оленя і не давав їм спокою.

Двоє діток, дівчинка Куні і хлопчик Анотілек, занепокоїлися. Анотілек кинувся в повноводну річку і, стоячи по коліна в воді, намагався допомогти нам швидше вибратися з човна на землю. Нарешті, не витримавши спокуси, він схопив шматок ще теплого м'яса і по-вовчому рвонув його зубами.

Тоді я згадав, що це була перша свіжина, яку довелось покуштувати людям за довгі, довгі місяці. А в пам'яті цієї дитини страшною згадкою ще залишився голод, який добре дав себе знати, коли вони жили біля озера Утек.

Куні не відставала від Анотілека. Мені важко описати почуття, коли я спостерігав, як ця ще мала дівчинка, тримаючи в одній руці ніж, а в другій шматок м'яса, запихала собі в рот величезні шматки. Вперше мені довелося побачити, як хвилюється Ганс. На його обличчі грала незвичайна і невиразна усмішка. Мабуть від уяви про свіже, смачне м'ясо.

І Франц був у чудовому настрої. Розвантажуючи човен, він голосно сміявся, покрикував на Куні, щоб та швидше поралась з вогнем. Живим струменем радісний настрій охоплював людей. Ніби нова кров потекла по їх жилах. Цей незрозумілий настрій перейшов у якійсь мірі і на мене.

Вогнище запалало, і оленячі язики вже закипали в казані, коли почувся знову дикий, несамовитий гавкіт собак. Ми вийшли на двір, щоб дізнатися, в чому справа. Я поглянув на той бік річки і побачив, що там, де тільки що відбулася жахлива різанина, у вируючому струмі кружляв новий, ще більший гурт оленяць. Цього разу ніхто не стріляв, хоч Ганс ледве втримався від спокуси взяти гвинтівку і випустити всі до однієї кулі. Оленям ніби було байдуже, що поруч люди, людське житло. Вони повільно прямували до води. Надзвичайно легко, незважаючи на те, що тільні, олениці швидко перепливли річку і зупинилися прямо проти нас.

Собаки ніби показилися,— вони роздиралися від несамовитого гавкоту, мало не вириваючи із замерзлої землі кілочки, до яких були прив'язані.

Спокійно і не поспішаючи, олені пройшли повз нас. За якусь годину мені довелося побачити їх стільки, що здавалося нічого іншого живого, крім оленів, на світі не існує.

Після обіду ми разом з Францем поїхали на нартах до гори Духів. За годину ми вже дісталися до північного берега затоки. Прив'язавши собак, видерлись на довжелезний хребет,

який відрогами тягся далеко на південь. Широка затока Вітрів розкинулась перед нами. Ген-ген десь на обрії височіли верхівки гір Духів. Краєвид був вартий пензля художника. Рослинність не встигала за швидкою зміною пори року і ще не змінила всі свої невимовно гарні відтінки барв. Квіточки ніби барвистою ковдрою вкривали луки. Де-не-де виднілі білі плями ще нерозталого снігу. З-під снігових кучугур з почорнілими краями витікали тисячі струмочків. Сніжні яри і ущелини розбігалися в усі боки. Серед скель громадились горби в сірувато-коричневих шапках. По схилах горбів яскравозеленими плямами росла карликова ялинка. Далеко на північ, наскільки сягало око, пролягала долина. В долині виднілися ущелини, занесені снігом. То тут, то там, проти сонця, виблискували невеличкі озерця та болота. Ще далі підносилась висока гряда, яка ніби й існувала для того, щоб скрасити одноманітність свинцевосірої пустелі, яка тяглася ген до самого обрію. Здавалося, весь край застиг разом з нами, очікуючи оленя. І як не дивно — довго чекати не довелося. Франц, схвильовано схопивши мою руку, вказав на південний, порізаний горами, край затоки, де було видно одну суцільну рухливу лінію. Спочатку здавалося, що з схилу горба повільно сповзають і котяться на лід великі сірі валуни. Уважно спостерігав я це видовище, гадаючи, що це гра сонячного світла. Лавина повільно докотилася до берега.

Десять, п'ятдесят — почав рахувати я ці дивні крапки,— сто, триста — далі облишив... Перерахувати їх не було можливості.

Олені підходили ближче й ближче до нашої засідки. Десять, п'ять кроків відділяли нас від них і... не витримавши і злякавшися, що ця маса розчавить нас, ми вискочили з засідки і почали божевільно кричати і махати руками, намагаючись відігнати їх геть. Хоч олені скоса й поглядали на нас, проте не лякалися. Відскочивши кроків на п'ять, вони спокійною ходою прямували далі. Непомітно минав час. Пройшло вже чимало часу, а потік оленів не зменшувався.

Сонце заходило за обрій. Дивна байдужість до життя, до себе, до Франца, до всього живого полонила мене. Життя здавалося таким нікчемним. Та й справді, чим було моє життя і життя інших в порівнянні з цим бурхливим, неосяжним потоком, потоком життя і сили, для якого немає порівняння.

Ця думка, наче цвях, засіла в голові і не давала спокою.

Навкруги все здавалося переповненим невичерпною силою, ім'я якої — життя. Пригадався десяток конаючих оленів, побитих там, на берегах річки Вітрів. Цього разу згадка про них не викликала в мене ні жалю до тварин, ні презирства до вбивць. Вона ніби розчинилася в живому потоці крові, яка била через край у цих живих оленях, що зараз проходили повз нас.

Затемна вибралися ми із своєї засідки. Мовчки попрямували до нарт. Відчував я себе розбитим і хворим. Нарти страшенно кидало й трясло на підмерзлих крижинах. Я не витримав, скочив і підтюпцем побіг за ними. Десятки разів ми проїжджали так близько від оленів, що собаки в упряжці, не слухаючи окриків Франца, кидалися вбік, звертали з дороги і все намагалися кинутись у погоню за оленем. Іноді доводилося перевертати нарти, щоб зупинити собак.

Все це знову нагадувало про пережите і доводило, що я не марив. Протягом цілого вечора сидів я на горбку поруч з чумом, роздумуючи про все бачене.

Так, я майже не знав людей країни оленів, як не знав насправді і північного оленя. Люди і тварини перепліталися в моїй уяві. Це було цілком природно,— їх розділити неможливо. Так випадково я зрозумів таємницю ескімосів ще до того, як вперше зустрівся з ними. Згодом думка про те, що неможливо розповідати про людей Півночі, не згадуючи про оленів, допомогла мені зрозуміти і вивчити багатьох представників різних ескімоських племен.

* * *

На долю цих племен випало важке випробування. Споконвіку боролися вони за життя. Олень завжди був основою їх існування, він давав їжу, житло, боронив від злигоднів і нещастя. Лише він допомагав індійцям пережити суворі, важкі північні зими в цій убогій злиденній, навіть без лісів, країні.

До появи білих і людина і олень жили в чудовому взаєморозумінні.

Вони допомагали один одному існувати на землі.

Розвиток промислового полювання, створення факторій на далекій півночі надзвичайно швидко сприяли озброєнню племен рушницями. Зникли примітивні, але випробувані віками засоби полювання. Спочатку

Калейдоскоп „Всесвіту"

ДО ПОСЛУГ КІНОГЛЯДАЧІВ. У Пекіні відкрито кінотеатр із самообслуговуванням. Відвідувачі купують квитки, не користуючись послугами касира.

МУЗЕЙ КУХОВАРСЬКОГО МИСТЕЦТВА. Саме такий музей відкриється незабаром у Будапешті. В ньому експонуватимуться зразки кухонного посуду, а також рецепти виготовлення їжі від давніх часів (є навіть записані на пергаменті) і до наших днів.

КОЛИ БЕЗСИЛІ ДОЛАРИ... Муніципалітет італійського міста Піза відповів відмовою на пропозицію американського мільярдера Бруса Лемберта, який хотів купити... знамениту падаючу башту. Лемберт мріяв розібрати башту, перевезти її до США і встановити у місті, де він народився. Відмова муніципалітету — слушне нагадування мільярдерові про національну гордість, яка за долари не продається.

КОМІКСИ Й ДІТИ. В американському місті Нью-Лондон (штат Коннектікут) хлопчик шести з половиною років зробив спробу... пограбувати банк. Вкравши десь 23 долари, він купив собі ковбойський капелюх і стартовий пістолет (точнісінько такі, які малюють у книжках для дітей і показують у кіно!) і пробрався до банку... але його затримали на сходах.

ФІЛЬМ-ФАЛЬСИФІКАЦІЯ. Дочка і син уславленого російського співця Ф. І. Шаляпіна подали в суд на Голлівудську кінокомпанію за те, що в фільмі про життя Шаляпіна, фальсифіковано факти з його біографії, а весь фільм в цілому ображає пам'ять великого співця. Крім того, діти Шаляпіна вважають, що демонстрація такого фільму не дає змоги створити правдиву кінематографічну розповідь про творчий шлях Ф. І. Шаляпіна.

Калейдоскоп Всесвіту

КРИМІНАЛЬНЕ ТЕЛЕБАЧЕННЯ. За підрахунками журналу «Юнайтед стейтс ньюс енд уорлд ріпорт», в США лише за один тиждень травня ц. р. по семи телевізійних програмах під час передач для юнацтва було показано 221 вбивство, два випадки самогубства, 192 замахи на життя, 83 крадіжки, 15 випадків «кіднапінгу» (викрадання дітей), 7 лінчувань і 6 спроб лінчування, 2 пожежі та 2 випадки катування.

ТОРГІВЛЯ НАРКОТИКАМИ В США. Три місяці тому нью-йоркська поліція заарештувала двох «ультрагангстерів» Віто Дженовезе і Вінсента Джіганте. Обидва вони належать до верховодів великої банди торговців наркотиками. Про масштаби діяльності цієї банди можна судити хоч би з того, що Віто Дженовезе стояв на чолі спеціального відділу, який займався «ліквідацією конкурентів».

МАВП'ЯЧЕ «МИСТЕЦТВО». За повідомленням газети «Дейлі уоркер», на Міжнародному конгресі зоологів, який нещодавно відбувся в Лондоні, серед інших матеріалів було прочитано доповідь про молодого шимпанзе, що «виявляє неабиякі здібності до образотворчого мистецтва». Мавпа знаходиться в Лондонському зоопарку, де вона одержує папір та олівці. Доповідач розповів членам конгресу, що «мавпа працює дуже старанно; спеціалісти вже встигли проаналізувати кілька сотень її творів».

КОЛИ БЕЗРОБІТТЯ НЕ Є ЛИХОМ. За підрахунками американської прогресивної газети «Уоркер», в травні 1958 року в США виходило на 12% періодичних видань менше, ніж у тому ж місяці 1957 року.

В зв'язку з цим газета «Уоркер» зауважує: «Хоч ми взагалі не бажаємо лиха своїм колегам-газетярам, але якби при цьому у США зменшилась кількість реакційних видань, ми б з радістю вітали таке безробіття».

рушниці були одноствольні, заряджалися вони з дула. Ними багато не наб'єш.

Але цього було замало кровожерним купцям і промисловцям. Замалі були бариші від продажу свинцю і пороху. І вони стали провідниками нової, сучаснішої і жахливішої для оленя і людини зброї — гвинтівки з магазином. Племена, які все життя користувалися прадідівською зброєю, що лише при вмілому застосуванні давала добру здобич, одержали зброю, якою без напруження і навіть вміння тепер можна було вбивати стільки оленів, скільки забажали б хазяї. Ви напевно про це вже знаєте, особливо, якщо читали книжки про бізонів, які колись селилися на рівнинах Південної Америки. Але це було років сто тому, коли ще жили ваші батьки та діди. Зараз мені хочеться розповісти про сьогоднішню дійсність, сьогоднішній день.

Промислове полювання розширювалося; казково росли, як на дріжджах, і збагачувалися факторії.

В двадцятих роках цього сторіччя одна з найвідоміших промислових компаній запропонувала послуги північним племенам. Величезну кількість патронів і мисливського спорядження вона розпродувала їм, а взамін вимагала лише... оленячі язики. Тисячі висушених оленячих язиків попливли до рук цієї факторії, а тисячі оленячих туш і скелетів з вирізаними язиками вкрили землю і гнили під снігом. Звинувачувати знову ж таки північні народи мені здається немає ніяких підстав.

Кілька разів приходили до цієї факторії «ті, що поїдають оленя», — плем'я Ідсен-Елделі, щоб знову поповнити запаси пороху та патронів. Їх не вистачало і до початку весни. Приємно було промисловцям бачити, як зростають прибутки. Настільки приємно, що коли було внесено пропозицію продавати індійцям та ескімосам лише певну кількість зброї і припасів, то промисловці кваліфікували цей застережний захід не інакше, як втручання... в права і свободу людини. Я також гадаю, що це було втручання в права вільної людини, але втручання білої цивілізації, яка з корисливою метою зловживала нерозумінням північних племен того, що вони знищують самі себе.

Винищення оленів, а разом з ним і вимирання племен зростало. Більше того, воно продовжується і по сьогоднішній день. Сміхотворним був захід, застосований урядом. Він розіслав своїх людей до північних народів, щоб навчити їх «мистецтву зберегти себе». Слухають ескімоси племені Ідсен-Елделі цю дивну чужу і незрозумілу їм мову і в своїх чумах згадують про те, що саме білі промисловці спонукали їх безсовісно вбивати оленя. Згадують вони і про те, що споконвіку олень завжди належав їм.

У мене збереглася частина щоденника одного білого промисловця, що жив поблизу долини Баренс. Щоденник надзвичайно докладний. Жодна деталь не була упущена цією людиною. Восени 1939 р., коли олень проходив по цій місцевості на південь, промисловець вирішив пополювати, щоб запасти м'яса для себе, для собак і для принади. І ось тільки для цієї мети, розповідав промисловець у своєму щоденнику, він набив стільки оленів, що вони вкрили всю землю й так лишилися лежати, гниючи. У промисловця не було навіть і думки, щоб сховати туші від звіра. Туші стали щедрим даром для птахів, вовків. Після їхніх трапез ще залишилося досить м'яса для принади. Щоденник, який дістався мені, охоплював період п'яти тижнів. За цей короткий час було вбито 267 оленів. На думку автора щоденника, це була невелика кількість.

Ось тому-то, гадаю я, плем'я Ідсен-Елделі, як і інші племена, має всі підстави не рахуватися з благочестивими розмовами про необхідність вміти зберегти себе і жити за вказівкою цих людей. Як результат, уряд веде лише пусту балаканину про збереження оленя і народів, що населяють крайню північ. В 1900 році плем'я «тих, що поїдають оленя» — Ідсен-Елделі, нараховувало близько двох тисяч осіб. Сьогодні від них залишилось лише кілька сот.

Мине рік чи два, і плем'я вже не потребуватиме ні проповідників, ні безглуздих проповідей. Не існуватиме й тієї незручної і неприємної для

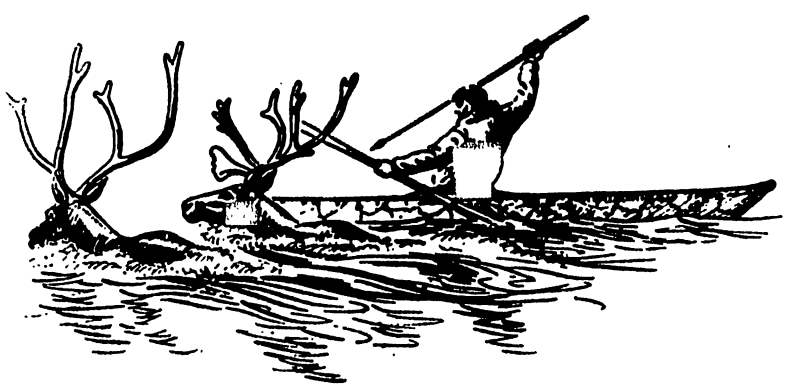

уряду проблеми створення необхідних засобів охорони північних народів.

Заради справедливості треба сказати кілька слів про так званий «кардинальний захід», до якого уряд вдався ніби в інтересах охорони оленя. Я забув розповісти про «споконвічного» ворога оленя — північного вовка. Якщо йому надається таке значення — що ж, мушу. Так. Вовк — споконвічне нещастя і лихо для людини. Про це твердить уряд, про це знають усі. Але уряд і промисловці, використовуючи це твердження, підхопили його як гасло, що мусить, хоч до певної міри, виправдати винищення оленя. Білі промисловці всі свої вчинки і вину в масовому винищенні оленя переклали на вовка. Саме цей ненаситний, кровожерливий вбивця, твердять вони в один голос,— головна причина винищення оленя. Вони анітрохи не сумніваються в цьому. Промисловець, який сам вбив сот п'ять оленів, захлинаючись від гніву, розповість вам про вовків, про десятки тисяч оленів, винищених хижаками. Докази? Безумовно, доказів у нього немає ніяких. Їх і не може бути. Хіба потрібні докази, коли йде мова про вовка? Страшенний галас підіймають ці люди навколо вовка. За ним ховається від громадськості справжня причина винищення оленя і північних народів.

Уряд охоче приєднався до цього галасу. Більше того, він з особливою радістю сплачує за голову кожного вбитого вовка по 25 доларів. Так діє уряд, а громадська думка, якщо вона навіть знову зверне до цієї справи, змушена буде мовчати.

Вий, вовче! Вий, нерозумна істото!

Вий, вовче! Ніхто не звинуватить тебе в брехні. Бо вовки говорити не вміють. Люди країни оленів також мовчатимуть.

А олень? Прийде весна, перша відлига, і олень, як завжди, знову з'явиться в цих краях. Неспокійні оленицi почнуть похід на північ. Їх ще чимало. Коли вони проходять повз тебе, всі розмови про вимирання оленя здаються такою нісенітницею.

Тепер вони рухаються лише одним шляхом, а колись проходили багатьма.

А в низеньких, ніби приречених на смерть чумах, в безкрайніх холодних рівнинах голодні і холодні народи півночі з нетерпінням і надією чекають на появу оленя. Вони пізнали жах. Тепер вони не можуть напевно знати, чи з'являться цього разу рештки оленячих гуртів поблизу, чи пройдуть осторонь, на відстані сотні кілометрів, і позбавлять їх останньої надії, залишать їм знову смуток, голод і смерть...

На перешийку між двома озерами лісового краю, із землі стирчать кістки оленя...

А вздовж берегів замерзлих річок долини Баренс нові й нові могилки людей країни оленів виростають на обрії снігових заметів...

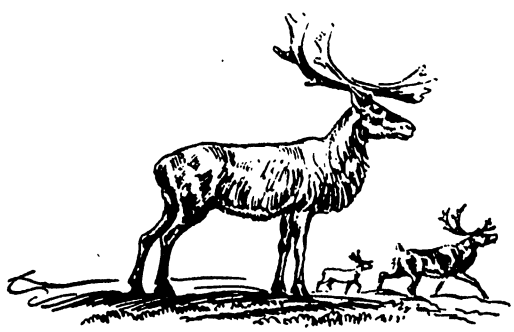

ФАБРИКА КОШМАРІВ

Рекламні брошурки з краєвидами лос-анжелоських околиць важко було втримати у руках. Від ентузіазму, що переповнював їх, вони звивались, мов живі рибки.

«Лише повітря раю можна порівняти з повітрям Лос-Анжелоса! Але ще невідомо, чи потрапите ви в рай. Навіщо ж ризикувати. Приїздіть до Лос-Анжелоса!»

Так рекламувалось наприкінці минулого сторіччя невелике містечко на тихоокеанському узбережжі США з ніжною назвою Лос-Анжелос, що означала по-іспанському «Місто ангелів».

В Лос-Анжелосі чудове повітря. З повітря, власне, і почалася його історія. Повітря — це курорти, це спекуляція земельними ділянками — це бізнес і долари... Місто зростало, мов на дріжджах. Лос-Анжелос став великим містом, столицею американської кінопромисловості. Тут, в одному з передмість, розташувалася «фабрика мрій і кошмарів Америки» — Голлівуд. Під майже безхмарним (в буквальному розумінні слова) лос-анжелоським небом провадяться зйомки нових фільмів. Змієподібна плівка розповзається звідси по Сполучених Штатах та інших країнах. Торгівля духовною отрутою стала набагато вигіднішою, ніж торгівля чистим повітрям...

* * *

Цього року, теплого липневого вечора, коли вся земля, здавалося, напоєна миром і спокоєм, жителі португальської столиці слухали радіо. Сиділи вдома, стояли біля розчинених вікон. Незнайомий хрипкий голос кидав з радіоприймача:

— Увага! Увага! Говорить ліссабонська радіостанція «Ренашена». Тільки-но наш диктор був убитий смертоносним променем. Передачу доручено вести мені...

І далі цей голос став гарячково доповідати, що невідомі нападники, озброєні жахливими апаратами, віроломно атакували Португалію з повітря й тепер, очевидно, збираються висадити десант у багатому передмісті Ліссабона Карнавелосі. В цю ж мить залунала гарматна канонада.

— Це наші зенітники обстрілюють ворога,— прохрипіло радіо.

Якщо досі люди ще якось стримували жах, то тепер їх охопила паніка. Деякі кинулися в сховища, інші почали тікати з міста. А навздогін неслися слова про те, що відоме на всю Португалію своїми народними танцями місто Віла Нова стерте з лиця землі смертоносними променями...

Передача обірвалася так само несподівано як і почалася — як стало відомо потім, в справу втрутилася поліція. Але люди ще довго не могли заспокоїтися, а деякі протягом кількох днів вважали, що над їхньою країною нависла смертельна небезпека і просто не могли повірити в те, що ліссабонське радіо передавало... постановку,— ту саму радіопостановку про напад марсіян на землю, яка кілька років тому вкинула в невимовну паніку жителів США. Португальські радіоділки запозичили цю програму в американських експертів по розпалюванню атомної істерії і тільки замінили назви американських міст на португальські...

«Смертоносні промені» «Ренашени» виявилися нічим іншим, як однією з різновидностей американської ідеологічної продукції — продукції жаху.

...Жахливі радіопередачі, жахливі кінофільми, жахливі романи, повісті, оповідання... Ця повінь жаху дедалі більше заливає полиці американських книгарень, екрани кіно і телевізорів. Вдень і вночі, у свято й будень в кінотеатрах рояться привиди, несамовито виють вампіри, кривляються потвори і вбивці. В порівнянні з цими видовищами шабаш відьом міг би здатися мирною пастораллю.

Жахливі фільми обставляються жахливою рекламою. До і під час їх демонстрації на нерви і мозок глядачів впливає також і реклама. Деякі кінотеатри виставляють у кінозалах кілька десятків трун, інші тримають напоготові перед під'їздом карети швидкої допомоги. Є й такі, що на кожен сеанс спеціально наймають кількох міс, які під час сеансу в певний страшний момент «мліють», і їх тут же виносять із залу. А ось який пролог передує демонстрації фільму «Череп кричить»:

«Постановники фільму з радістю (!) поховають вас за власні кошти, якщо ви умрете під час (або внаслідок) демонстрації фільму».

Далі на екрані з'являється труна, кришка якої повільно розкривається і всередині видно напис чорними літерами: «Це для вас!»...

Інший, випущений на екрани, голлівудський бойовик під назвою «Жах» рекламувався таким чином: «Кожен глядач може застрахувати себе в тисячу доларів на випадок смерті від страху під час сеансу. Кожен глядач може дістати поліс від фірми «Ллойд оф Лондон».

Навіщо ж потрібно страхувати життя, вирушаючи до кіно? Відповідь на це дають самі кінофільми. «Мій батько був вовкулакою», «Бестія без тіла», «Я вийшла заміж за потвору з Космосу», — це лише кілька назв голлівудських новинок.

А ось короткий зміст (якщо тут взагалі доречне це слово) однієї з жахливих кінокартин — «Я був молодим вовкулакою».

Учень середньої школи Тоні Ріверс був завжди похмурим, відлюдькуватим хлопцем. Стурбовані батьки посилають Тоні до психіатра. І тут настає «перетворення». Психіатр — такий самий мовчазний, похмурий чоловік, як і Тоні, — дає останньому якісь таємничі ліки. Тоні перетворюється на потвору-вовкулаку, який мордує, вбиває, душить і пожирає мешканців свого міста. Вся поліція міста піднята на ноги. І Тоні, в якого, нарешті, влучила куля, знову стає тим

самим похмурим, мовчазним учнем середньої школи, що й на початку фільму...

Від часу запуску штучних супутників Землі дія частини жахливих фільмів відбувається з участю різних потвор з Космосу, які прибувають на нашу планету на «літаючих тарілках» та іншому посуді. Кожен такий посланець з Космосу має неймовірно бридкий вигляд і є лютим ворогом людей. «Потвора з мільйоном очей» — назва одного з таких фільмів. За ідеєю його авторів така кількість очей була потрібна потворі лише для того, щоб без промаху вбивати людей.

Не можна сказати, що у самій Америці не протестували проти демонстрації таких фільмів. З протестами виступали у пресі і на зборах. Особливо енергійно протестували різні вчительські організації і товариства допомоги школам. Статистично доведено, що жахливі фільми відвідує майже виключно молодь віком від 16 до 22 років. А в якому напрямку на психіку молодого покоління можуть вплинути такі фільми — зрозуміло без довгих коментарів.

В американській пресі наводився такий типовий приклад. 28 квітня цього року в містечку Бетел (штат Коннектікут) було вчинено, як писала газета «Уоркер», «низку злочинів». Озброєний револьвером 16-річний Бенджамін Бомберт із своїми двома друзями протягом одного вечора вчинив наскок на місцевий універмаг і пограбував ще дві крамниці. Чотири полісмени вистежили і заарештували злочинця.

«А коли б Бенджамін,— писала газета,— замість того, щоб вийти на вулицю з револьвером у руці, залишився того вечора вдома, він міг би на вибір побачити по телевізору такі кримінальні фільми: «Майк-Молоток», «Револьвер, що не знав спокою», «Кишеньковий злодій», «Підозра» (цей фільм місцева газета «Денберсі ньюс таймс» підносила читачам як «чудову штучку, від якої кров холоне в жилах...»).

Коли б Бенджамін того вечора вирушив до кіно, він мав би змогу ознайомитися з такими голлівудськими фільмами: «Небезпечний юнак», «Плакса-вбивця» та ін.

Як відомо, злочинність серед американської молоді є скандально високою. Повідомлення про злочини, вчинені неповнолітніми правопорушниками, вже довгий час не сходять з перших сторінок американських газет — у них йдеться про напади на учителів у школах, про запровадження поліцейських патрулів у коледжах, про вбивства.

Газети рясніють повідомленнями про судові процеси над малолітніми злочинцями. Але марним клопотом було б шукати там хоч одне повідомлення про покарання саме тих, хто пропагує на екранах, по радіо і в книгах найвитонченіші злочини, садизм, хто спотворює і спустошує людську душу.

Злочинний лад пропагує злочинну ідеологію.

Ігор БРЕЧАК,
Марко ПІНЧЕВСЬКИЙ

В дзеркалі іноземної преси

ЛЮДИ Й СОБАКИ

Французький щотижневик «Карефур» в одному з своїх останніх номерів три чверті сторінки тексту та чотири фотографії присвятив питанню відпочинку... собак.

Якщо собака захворів і йому необхідне лікування та відпочинок, вам радять влаштувати його в спеціальний собачий пансіон. Якщо це просто легке нездужання, можна взяти собаку з собою на відпочинок у гори, де багато свіжого повітря, до моря або в село. Розв'язуються також важливі «проблеми»: на чому краще їхати з собакою — поїздом, автомобілем чи літаком. Фотографії пропонують для цих поїздок на вибір: спеціальний мішок з отворами для повітря й світла вартістю в 4100 франків або плетену корзину вартістю в 5650 франків. Далі даються поради щодо того, як краще влаштувати собак у готелі. На фото демонструються стіл, похідне розсувне ліжко (вартість залежить від зросту собаки: 5200 або 5800 франків). Щодо харчування... Це залежить від грошей. Не менш важливі для здоров'я собаки — морські купання. Але тут зустрічаються труднощі. Уявіть, що на деякі пляжі вхід собакам заборонений! Про це «Карефур» пише не приховуючи свого роздратування.

А на слідуючій сторінці з таким же роздратуванням щотижневик повідомляє про вимоги робітників щодо збільшення заробітної плати!..

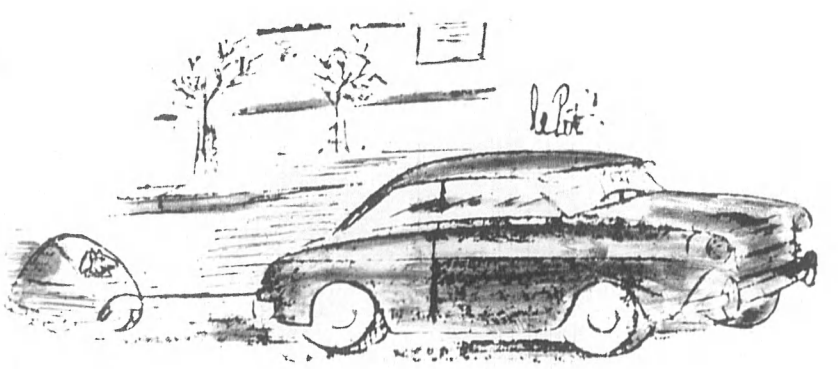

Без коментарів. (Мал. з щотижневика «Франс нувель»).

Калейдоскоп „Всесвіту"

В ШКОЛАХ ОАР ВИВЧАЮТЬ РОСІЙСЬКУ МОВУ. За повідомленням преси Об'єднаної Арабської Республіки, в цьому навчальному році в середніх школах країни запроваджено вивчення російської мови.

НАЙДОВШИЙ У СВІТІ КАНАЛ. В Індії розпочато будівництво зрошувального каналу Пенджаб-Раджастан, який зробить родючими великі простори раджастанської пустелі. Це буде найбільший у світі канал довжиною в 600 кілометрів. Будівництво, вартість якого становитиме близько мільярда індійських рупій (понад 800 мільйонів крб.), буде завершено протягом кількох років.

150 ТИПІВ ТРАКТОРІВ. В Китаї, де ще десять років тому існували іноземні компанії навіть по виготовленню куайцзи — паличок для їжі, зараз випускається 150 типів тракторів вітчизняного виробництва, в тому числі потужний трактор «Великий дракон», 40 типів вантажних автомашин і легкові автомобілі чотирьох марок: «Східний вітер», «Передовий», «Мир» та «Цзінганьшань».

Альбанільос — каменяр. Таких, як він, в Колумбії багато.

КОЛУМБІЯ

— Грін, гоу!

— Грін, гоу!

— Грін, гоу!

Так кричали янкі, вторгаючись із зброєю в руках до країн Латинської Америки. Ці слова, звернені до зодягнених у зелену форму солдатів збройних сил США, означали «Зелені, вперед!»

І зелені солдати по коліно в крові йшли вперед... А за ними йшли комерсанти, священики та інший набрід, що разом з місцевими гнобителями прагнули сісти на шию волелюбних латиноамериканських народів, і кого ці народи охрестили презирливим прізвиськом «грінго».

Наслідки хазяйнування США можна побачити на прикладі життя дванадцятимільйонного колумбійського народу.

Звичайно, важко буває визначити з вигляду парадного під'їзду, які в будинку кімнати, тому і про життя Колумбії найкраще розкажуть фотознімки не зализаної столиці, а третього за розмірами в країні міста Калі та його околиць. Це — головний промисловий район країни з населенням у півтора мільйона чоловік.

Дивлячись на Калі з висоти пташиного польоту, ви бачите центральну площу міста, що називається Пласа де Кайсада (Кайсада — засновник Калі).

Тут у багатих модерних 10—12-поверхових будинках, милуючись розкішними тридцятиметровими пальмами, що заглядають у вікна, живуть і роблять свої справи представники іноземних і національних компаній, банків та монополій...

Ви, звичайно, помилитеся, якщо подумаєте, що всі колумбійці живуть у таких кварталах: більшість населення, трудящий люд, мешкає на околицях. А там немає ні водопроводу, ні електрики...

Щоб переконатися в цьому, не треба далеко ходити — гляньте хоча б на околицю міста, що зветься Сілое, де так багато «тугуріо» — халупок бідняків.

Пласа де Кайсада — центральна площа Калі — третього по величині міста Колумбії.

Робітнича околиця Калі.

Як же живуть ці люди?

Ось, наприклад, перед вами літній негр з калійського передмістя Хуанчіто. Змучене обличчя і злиденний вигляд старого аж ніяк не свідчать про його добробут. Та й не дивно, адже він з ранку й до ночі за наймізернішу плату сортує «гуадуа» — вид бамбука, що використовують у будівництві. На іншому фото — мешканці передмістя за розвантаженням «каука» — річкового піску, що добувається для будівництва в містах. Їхнього заробітку ледве вистачає на харчування, а тільки від цього заробітку залежить існування їх сімей.

Не набагато краще живеться і каменярам, яких в Колумбії казивають «альбанільос». За цілий день праці під пекучим сонцем вони одержують лише 10—12 песо. І все ж таки їхнє становище трохи краще: вони мають свою профспілку.

Робітник на сортуванні бамбука.

Один з тисячі способів жити по-колумбійськи.

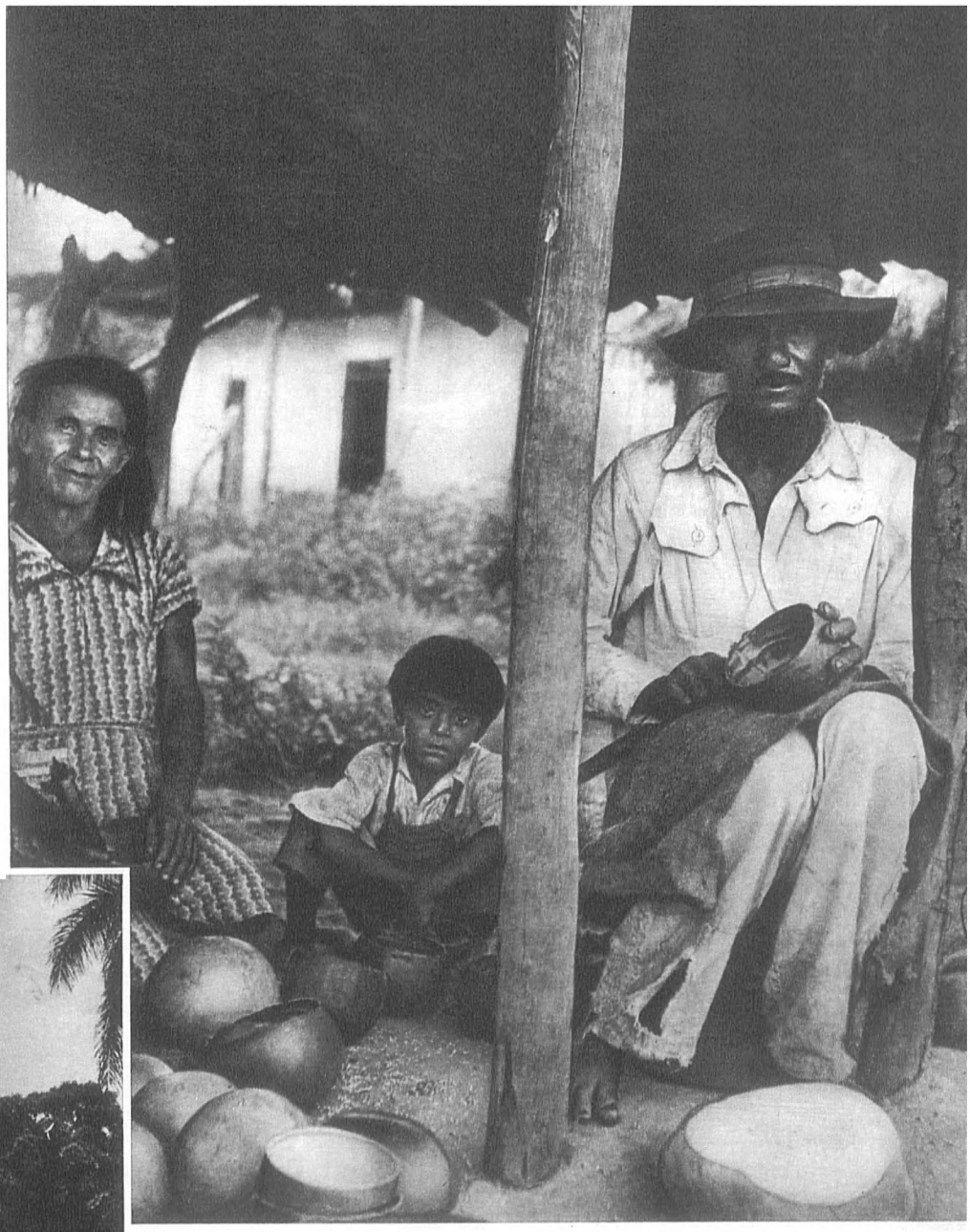

Навряд чи своїм і чужим гнобителям вдавалося б так жорстоко грабувати колумбійців, коли б їм активно не допомагала в цьому «свята» католицька церква. Ще з часів іспанського панування вона, як велетенський спрут, намагається задушити мрію народу про волю.

Для того, щоб дізнатися, як живе колумбійське село, досить вийти за межі робітничих передмість Калі й рушити до найближчого ранчо.

Тут ви обов'язково зустрінете «ерреро». Кажуть, підкова приносить щастя — але це стосується кого завгодно, тільки не «ерреро». За всіх підкованих ним за день селянських коней він навряд чи одержить 8—10 песо: справа в тому, що його замовники — самі злидарі.

Колумбійські селяни гірко жартують із своєї долі і кажуть, що «існує тисяча способів жити». І один з таких «способів» — це всією босоногою сім'єю видовбувати дерев'яний кухонний посуд для бідняків і продавати його в неділю на базарі...

Найтяжча доля у жінок, особливо негритянок, чоловіки й батьки яких мають наймізерніші заробітки або ж зовсім позбавлені роботи.

А щоб люди забували про

«Механізм видобування» річкового піску.

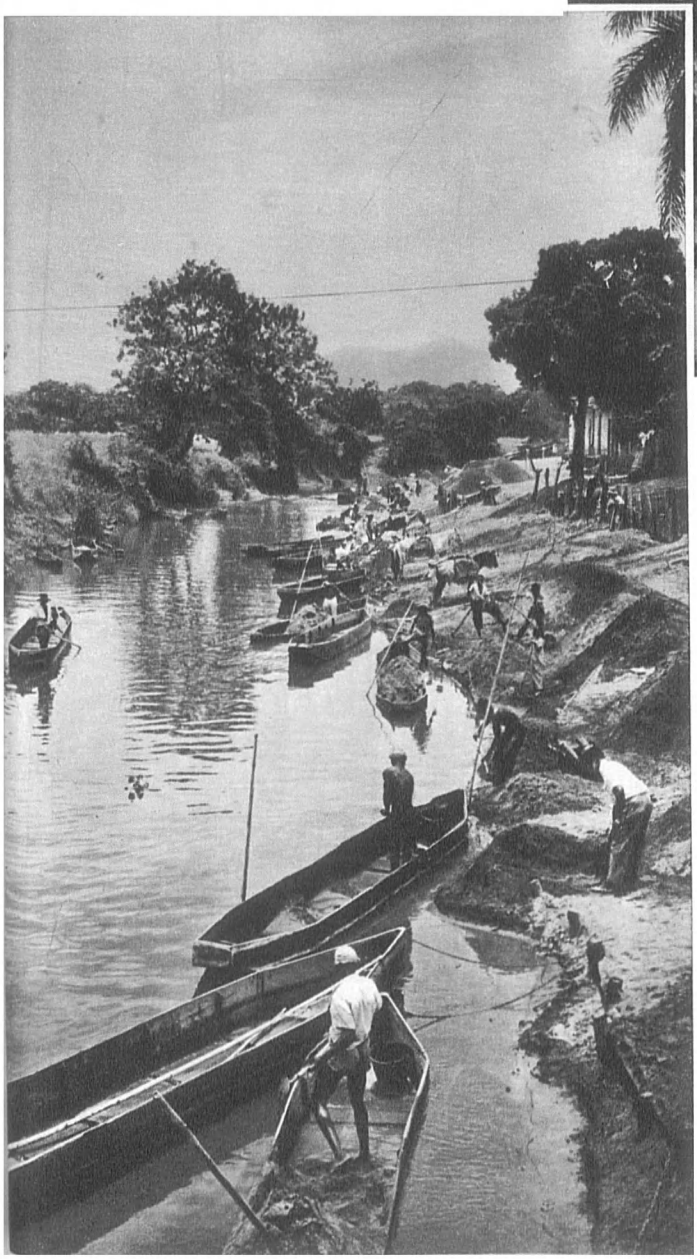

Здається, що навіть коневі прикро за одяг людини, яка «взуває» його

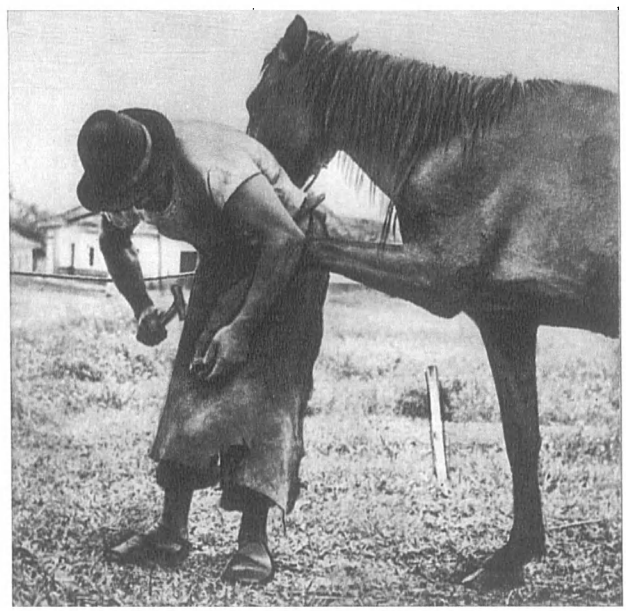

Дружина рибалки не користується водопроводом. Кілька разів на день ходить вона з посудом на річку.

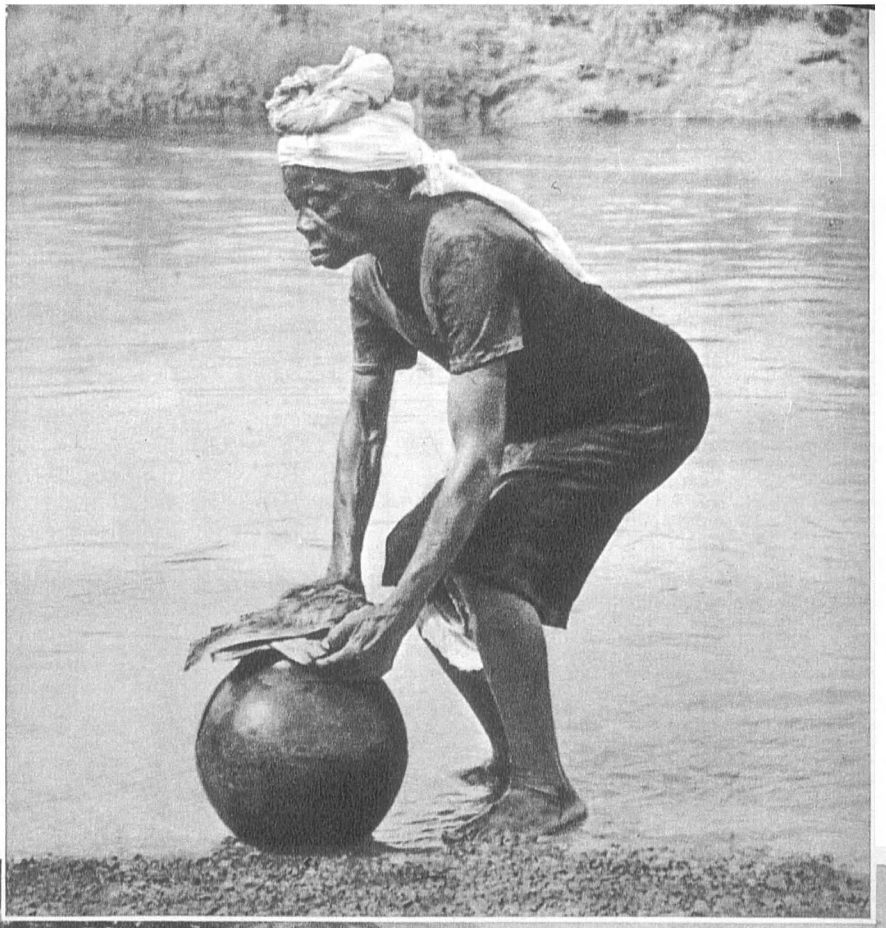

злигодні буденного життя, в країні існує чимало шинків. Іноді влаштовуються різні видовища, найулюбленішим з яких є бій биків, так звана «корріда де торос». Для цього видовища в грудні 1957 року місто Калі збудувало спеціальний стадіон оригінальної конструкції на 18 000 глядачів. Називається він «Пласа де торос». Квитки сюди коштують надзвичайно дорого — від 15 до 60 песо. Вистава триває 2,5 години, і в ній беруть участь від одного до трьох торреро і шість биків. Побувати на «корріді» — єдина радість, єдине свято колумбійського селянина чи робітника протягом року...

Проте колумбійці більше не можуть і не хочуть жити в злиднях. Саме тому в країні вже кілька років триває партизанська війна. Саме тому нещодавно там був повалений режим кривавого диктатора, слуги американського капіталу Рохаса Пінільї. Колумбійський народ продовжує свою справедливу боротьбу.

Євген КЛУСОВ

↓ Пласа де торос.

Пауль ШВАРЦ

НОВИЙ ПОКРОВИТЕЛЬ

ФЕЙЛЕТОН

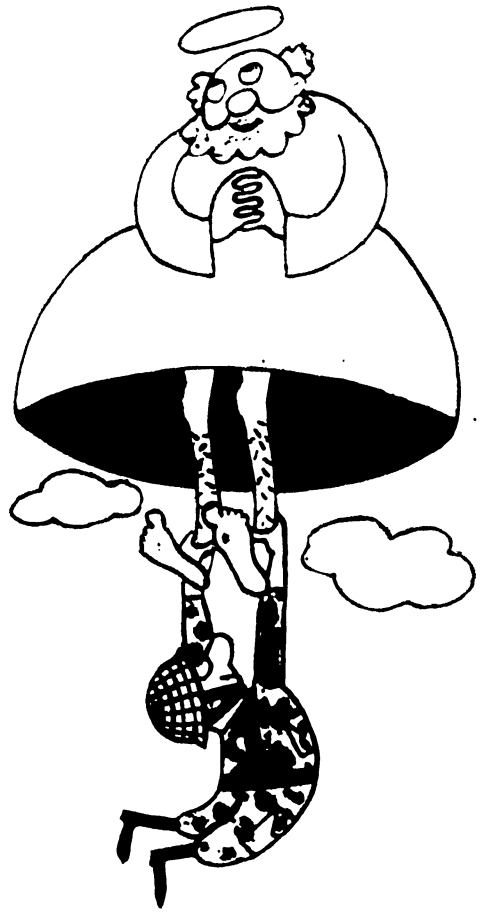

Мал. Георга Вільке.

Святий Йосип Копертинський одержав нове призначення. Хоч з того часу, як він помер, минуло вже 295 років, бідолаха ще не знайшов спокою. Як заявили в авторитетних релігійних колах, йому доручається нова посада, а саме — посада святого покровителя парашутно-десантних військ НАТО. Отих самих «зелених дияволів», як їх називають. Трошки забагато вимагають від святого, чи ж не так?

Як святий покровитель. Йосип дістав чимало побічних обов'язків, які випливають з статуту парашутної служби. Він мусить бути напоготові, коли парашутисти перед стрибком волають до нього (якщо, звичайно, вони в нього вірять). Тоді він повинен сповнити благальника благодаттю і рішучістю. Він повинен дбати про те, щоб парашут розкрився правильно, щоб не віяв супротивний вітер і парашутист приземлився якомога спокійніше й, бажано, в привітній місцевості.

Досі «зелені дияволи» обходилися без спеціального святого, але сумні події у В'єтнамі та в Алжірі навели їх, мабуть, на думку, що святого конче треба мати...

Між іншим, не так уже й легко було знайти підходящого кандидата на цю посаду: адже він мав бути добре обізнаним з законами аеронавігації. Кінець кінцем зупинилися на Йосипі Копертинському, францісканському святому з Апулеї, що, як здавалося, відповідав необхідним вимогам.

В літопису зазначалося, що Йосип час від часу злітав над землею і пурхав під хмарками — особливо в стані екстазу. Потім він знову спускався на землю. Патер Бонавентура Пополіціо докладно розповідає про це в життєписі святого.

Щоправда, іноді Йосип надто захоплювався польотами і, здавалося, забував, що в нього є ще й інші обов'язки. Тоді його начальник, командор ордену, по-дружньому, але категорично вимагав, щоб він повертався додолу. Як свідчить літопис, Йосип завжди беззаперечно підкорявся цьому наказу. А це дуже важливо — в армії ж бо потрібна дисципліна. Тим-то Йосипа Копертинського й було обрано на цю відповідальну посаду.

І коли парашутисти збройних сил НАТО повірять в нього цілком і повністю, він їм обов'язково допомагатиме підніматися на небо знову, якщо на землі буде занадто жарко.

(Журнал «Ойленшпігель» № 30).

Іноземний гумор

Художник: Цей пейзаж — мій шедевр. Він коштував мені п'ять років життя.

Покупець: Невже?

Художник: Так. Я писав його цілий місяць, а решту часу я шукав покупця.

* * *

— Я, мабуть, помилилась, одружившись з моїм чоловіком,— сказала своїй подрузі молода дружина.

— Чому?

— Коли підрахувати всі полатані мною шкарпетки, може здатися, що я вийшла заміж не за людину, а за стоногу.

* * *

До зубного лікаря прийшов пацієнт.

— Докторе, вирвіть мені зуба.

— Гаразд, але це вам коштуватиме п'ять доларів!

— Які! П'ять доларів за одну хвилину роботи?

— Коли хочете, я зроблю це повільно.

* * *

Один купальник, вгледівши на березі хлопчика, гукнув йому:

— Гей, тут нема крокодилів?

— Ні,— заспокійливо відповів хлопець.— Їх розігнали акули!

Ляльки театру «Авадзі».

Ляльки „Авадзі"

Є у Японському морі острів Авадзі. Здавна тут розвивається велике і цікаве народне мистецтво. Навесні цього року японський ляльковий театр «Авадзі», створений 400 років тому, побував на гастролях в Москві.

...В залі гасне світло, засвітилися вогні рампи, повільно розсувається завіса. На сцені, в правому кутку, вдягнені у кімоно, без гриму, стоять актори. Це не ляльководи, в руках у них нічого немає. Це ті, що говоритимуть за ляльок, житимуть їхніми пристрастями, радощами і горем.

Не подумайте, що це читці-декламатори в нашому розумінні цього жанру, які більш-менш майстерно подають у потрібну хвилину необхідну репліку. Зовсім ні. Їх роль значно ширша і глибша.

Драматургія японського театру, яка розвивається за своїми особливими законами, не схожа на нашу — вона розповідна. Актори, яких ми бачимо в правому кутку сцени, розповідають. Вони повідомляють, що було з героями колись, що відбувається зараз і що ще буде. Говорячи за ляльку, вони грають.

...Ось під звуки сямісена (музичного щипкового інструмента) на сцені з'являються ляльки. Одні — у вишиваних золотом яскравих самурайських костюмах, заковані в лати, другі — в ніжного кольору кімоно, треті — в скромній одежині простих людей. Вже самі по собі ці ляльки є творами образотворчого мистецтва— такі вони чудові. Вони різко відрізняються від наших ляльок — величина кожної з них з десятирічну дитину, а то й невисоку дорослу людину.

На сцені немає ні ширми, ні падуги, звичайних для театрів «Петрушки» або театру маріонеток. В японському традиційному ляльковому театрі однією лялькою керують водночас три артисти. Всі вони на сцені стоять на весь зріст, і їх добре бачать глядачі. Вони вдягнені в чорне вбрання з чорними капюшонами, які закривають обличчя. І наш глядач (про японського нема чого й говорити!) через деякий час звикає до цієї несподіванки. Сила мистецтва куди сильніша за театральну умовність!

Протягом всього спектаклю ляльководи зайняті великою і важкою працею. Одні — керують тільки рухами ніг своєї ляльки, другі—рук, треті — голови. Все це робиться на очах у глядача, але так майстерно, що за кілька хвилин ви перестаєте звертати увагу на ляльководів і слідкуєте лише за дивними пластичними рухами ляльок, за їх «переживаннями».

А на сцені розігруються стародавні п'єси, героїко-романтичного репертуару, в яких оспівується любов, вірність, мужність і дружба.

«Авадзі»—один із найстародавніших японських лялькових театрів. За чотири століття свого існування він вперше виїхав за межі своєї країни на гастролі до СРСР.

— Всі театри нашої країни,— розповідав нам віце-президент Асоціації друзів мистецтва Японії Хіросі Ісігуро,— приватні, і більшість із них, в тому числі і театр «Авадзі», не мають свого приміщення. Нам доводиться мандрувати по всій країні і працювати далеко не цілий рік.

Наш співбесідник розповідає про досить цікаву деталь. Виявляється, що актори «Авадзі»—це прості селяни. Як і всі селяни острова, вони працюють у полі, вирощують рис, займаються рибальством. А під час відпочинку, в святкові дні стають акторами.

— Виходить, вони не професіонали? — питаємо ми.

— Це залежить від того, як розуміти професіоналізм,— заперечує наш співбесідник.— Актори «Авадзі» не любителі, не дилетанти. Театр для них—головне в житті, це їх професія — не знаю, перша чи друга. З деяких обставин, які не залежать від них, вони не завжди можуть жити за рахунок театру, але завжди живуть для нього, для мистецтва. А мистецтво це дуже складне. З покоління в покоління передається воно, удосконалюється його традиції. Для того, щоб вивчити рухи ніг ляльки, потрібно не менше десяти років, стільки ж на керування руками. Навчання починається з дитячого віку.

Не дивно, що в складі трупи «Авадзі» немало досить літніх людей—їм навіть за сімдесят років. Такий, наприклад, майстерний ляльковод сімдесятип'ятирічний Тойодо Кіція. Але є й здібна молодь, яка продовжує традиції мистецтва, створеного народом.

Анатолій ЛАЗОРЕНКО

Артист, що грає на «сямісені».

З. ЛЕНГРЕН

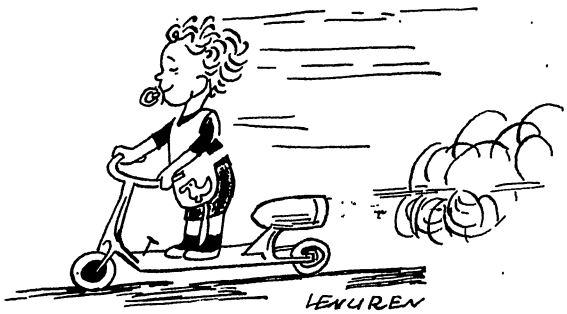

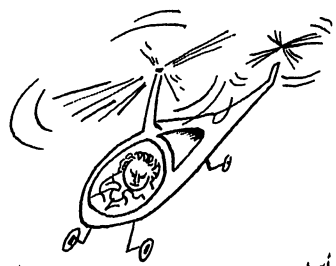

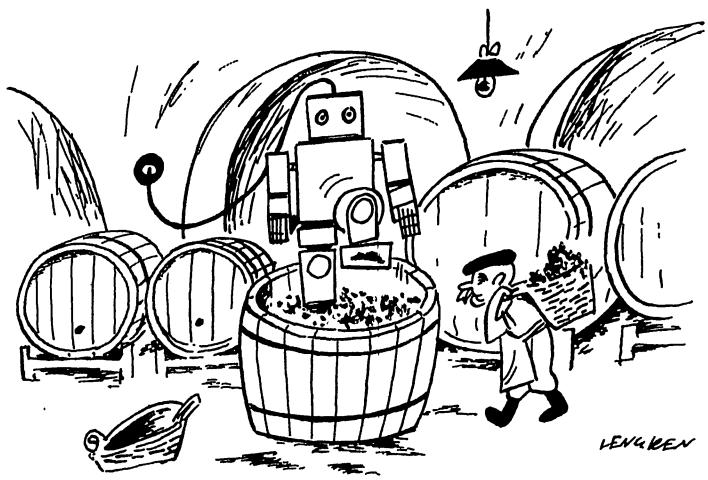

Дорослим про дітей

— Товариші, прошу подавати влучно — граємо в ослабленому складі.

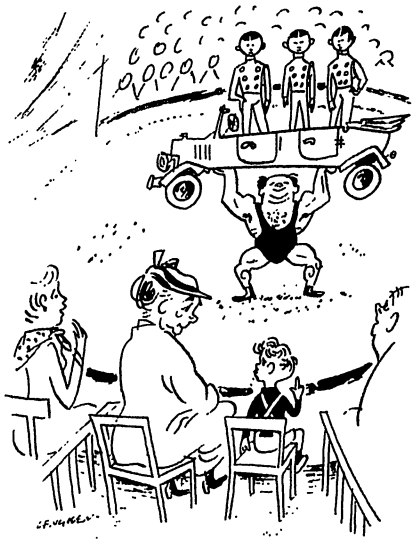

— Якщо ти мені скажеш, що він завжди їв манну кашу, я негайно звідси піду.

— Я ж казала тобі, що ця іграшка не для дитини.

Вміщуючи кілька сторінок із журналу «Шпільки» і книги відомого польського карикатуриста Збігнєва Ленгрена «Сто гумористичних малюнків», редакція подає замість передмови кілька рядків з теплої, сердечної розповіді Казимєж Рудзького про життєвий шлях цього талановитого художника:

«Чи помітили ви... струнку постать приємної людини, що малює пером на огорожі? Цей чоловік — Збігнєв Ленгрен... Справді, він чудово виглядить на свої 38 років?

Виявляється, що талант художника має омолоджуючу якість. Ви, мабуть, скажете, зачекайте-но: Збігнєв Ленгрен протягом цих тридцяти восьми років встиг не лише народитися, закінчити школу, вивчити арифметику, одержати диплом на факультеті мистецтв Торунського університету, викладати малювання у Промисловому технікумі, не кажучи вже про те, що під час гітлерівської окупації, в проміжках між тюремним ув'язненням і спробами уникнути його, він робив дивні речі: був помічником швейцара в готелі, робітником хімчистки, малював карикатури в кафе і саме тоді почав малювати на огорожах фігурні композиції, які завдяки природній необачності не узгоджував з окупаційною владою. В 1944 році на першій виставці у визволеному Любліні можна було знайти малюнки Збігнєва Ленгрена, який незабаром став постійним співробітником журналів «Шпільки» та «Пшекруй».

Ленгрен малює, пише плакати, створює сатиричні тексти, виступає в ролі конферансьє, працює в галузі мультиплікаційного фільму та телебачення, ілюструє книжки; він дійсно різнобічна, дійсно популярна і по-справжньому обдарована людина».

А втім, малюнки свідчать про це краще слів.

— ...Цей замок багато разів відбивав навали варварів...

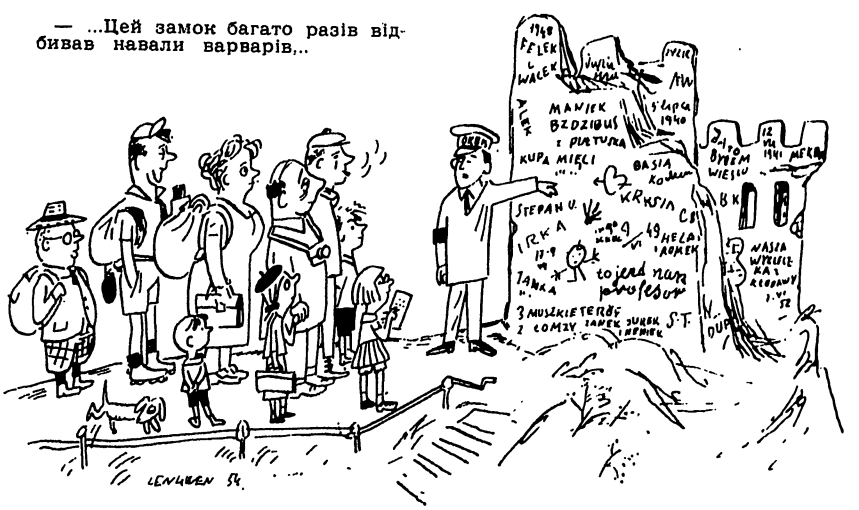

— А ось якою, діти, буває білочка.

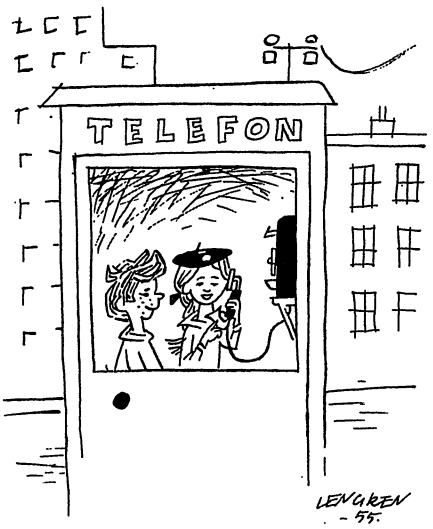

— Я передаю трубку татові, який попросить вас звільнити мене від післяобідніх занять.

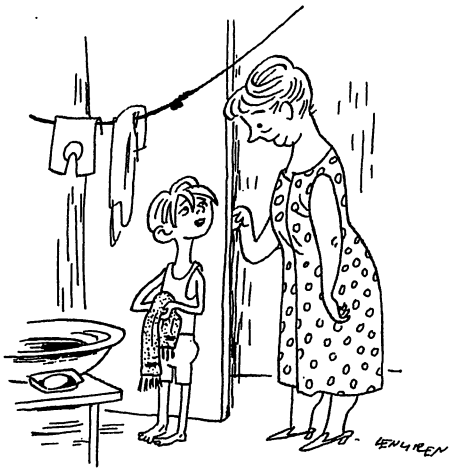

— Сьогодні шию не мию: у нас дитяче свято.

— Якщо не хочеш купити мені ведмедя, то купи хоча б ескімо!

— Бабусю, у мене в школі все на п'ять: я граю центром нападу.

— А марочки для мене принесли?

— Пробачте, але ми були перші в черзі.

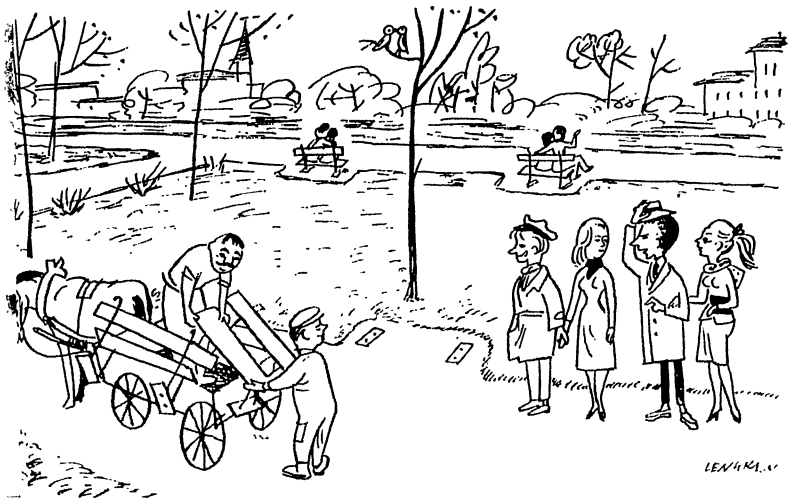

— Вибачайте, чи немає у вас, часом, англійської булавки?

— ...тут прокладемо нову вулицю...

— Дощ!

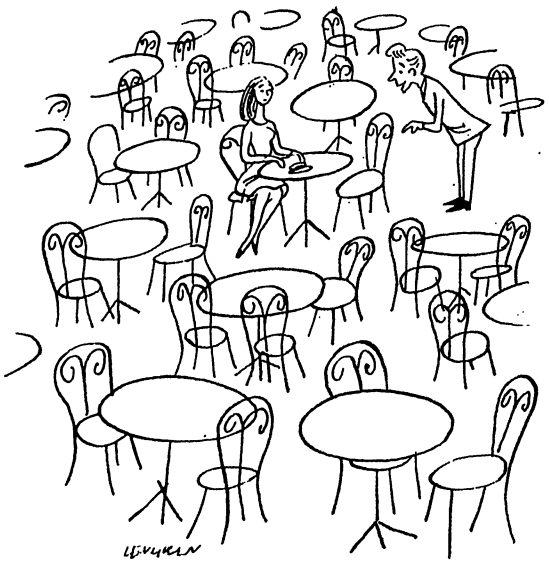

— Пробачте, це місце вільне?

— ...а тобі, мабуть, купимо шкарпетки...

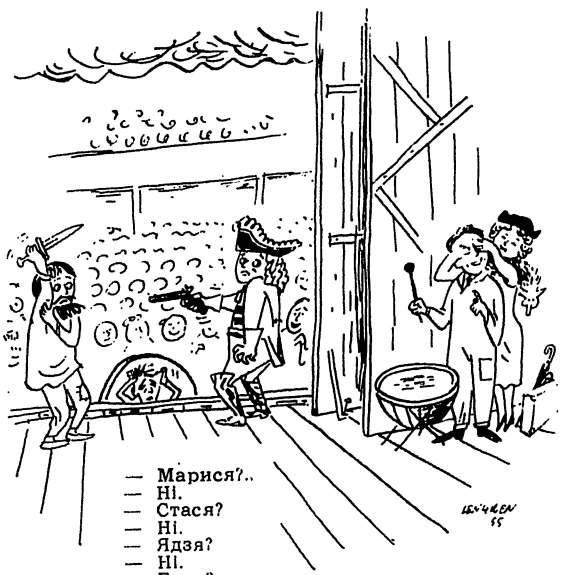

— Марися?..
— Ні.
— Стася?
— Ні.
— Ядзя?
— Ні.
— Бася?
— Ні.

Життя мистецтва

АЛЖІР

ПОЕМА В ПРОЗІ

В газеті «Юманіте» вміщено статтю про творчість молодих алжірських письменників, що пишуть французькою мовою.

«Яке багатство і який блиск талантів, різносторонніх та яскравих! — пише критик.— Їх ціла плеяда — від Мухаммеда Діба до Катеба Ясіна, від Мулуда Маммері до Мулуда Ферауна. Позбавлені можливості писати рідною мовою, бо внаслідок загальної неписьменності, а також мовної політики колонізаторів вони не знайшли б читачів,— ці молоді люди користуються нашою мовою, яку чудово засвоїли, для створення книжок, пройнятих справжнім національним духом, в яких постає правдивий образ батьківщини, народу, його страждань і прагнень».

Критик окремо зупиняється на романі молодого письменника з Константини Малека Хаддада «Останній відбиток», характеризуючи книжку як надзвичайно вдале художнє зображення життя сучасного Алжіру.

«Малек Хаддад відтворив у невеличкій книзі всю трагедію своєї батьківщини і, в першу чергу, трагедію інженера Саїда, який вважав своїм життєвим покликанням будівництво мостів і який потім почав ці мости руйнувати, бо так вимагали інтереси батьківщини, народу».

Саїд — типовий представник свого покоління, і ось як характеризує це покоління Хаддад:

«...У нього відняли весняні світанки і красоту місячного сходу. Воно не знало троянд,— йому належали колючки будяка... Це покоління було сумне, мов людина, що вночі не може заплющити очей... Це покоління було останнім відбитком сивих легенд. І хрестили його в риданнях і в крові...»

Саїд іде на бій, іде на смерть за свободу, бо жити далі без свободи неможливо.

«Не можна було краще оспівати боротьбу за свободу, не можна було краще розкрити причини цієї боротьби,— пише на закінчення критик.— Ця книжка — прекрасна, палка і щира пісня, що вилилася з самого серця народу, це поема в прозі».

АНГЛІЯ

РОМАН ПРО ГІРНИКІВ

В Англії нещодавно вийшов із друку новий роман Катарін Куксон «Звіринець».

«Дейлі уоркер» вміщує рецензію, в якій відзначається, що новий твір «є одним з найвдаліших романів про життя робітничого класу».

Сюжет книжки — життя родини англійського робітника. Герой романа — син гірника Леррі Бродхарст після закінчення гімназії мріє про високу кар'єру, починає нехтувати своїм середовищем, пориває з ним, але знову повертається до друзів після багатьох життєвих розчарувань.

ТЕАТРАЛЬНИЙ СЕЗОН В СТРЕТФОРДІ-НА-ЕЙВОНІ

Щорічний шекспірівський фестиваль у Меморіальному театрі (Стретфорд-на-Ейвоні) відкрився цього року постановкою «Ромео і Джульєтти», здійсненою режисером Гленом Байамом Шоу.

Під час фестивалю, крім вищезгаданої трагедії Шекспіра, глядачі побачили п'єси «Дванадцята ніч», «Гамлет», «Перікл» та «Багато галасу даремно».

Для участі у фестивалі до

Майкл Редгрев в ролі Гамлета і Дороті Тьютін в ролі Офелії під час шекспірівського фестивалю в Меморіальному театрі у Стретфорді-на-Ейвоні.

Стретфорду-на-Ейвоні з'їхалися кращі театральні сили Англії. Найскладнішу роль шекспірівських п'єс — роль Гамлета, принца Датського — було доручено одному з видатних виконавців трагічних ролей актору Майклу Редгреву.

Докладно розбираючи гру акторів — учасників фестивалю, рецензент журналу «Тіетр уорлд» особливо відзначає успіх акторки Дороті Тьютін. «Дороті Тьютін пощастило за час одного фестивалю виконати три складних ролі — Джульєтти, Офелії в «Гамлеті» та Віоли в «Дванадцятій ночі». Молоду акторку можна поздоровити, бо кожна з виконаних нею ролей справляє на глядача глибоке враження».

ТВОРИ БЕРНАРДА ШОУ НА ЕКРАНІ

П'єси Бернарда Шоу «Лікар на роздоріжжі» і «Учень диявола» будуть незабаром екранізовані. Вже почалися зйомки нових кінофільмів.

МИР ДІТЯМ УСЬОГО СВІТУ

В Лондоні функціонує перша міжнародна виставка дитячого мистецтва, організована газетою «Дейлі уоркер». На виставці експоновано біля чотирьохсот малюнків та більше ста інших зразків дитячої творчості, виконаних дітьми 30 країн світу.

«Всі юні художники жадібно придивляються до життя та людей,— пише газета «Дейлі уоркер». — Знайомлячись із їхньою творчістю, ми дізнаємося про життя міст і сіл, шкільну освіту та національні традиції кожної країни».

Відзначаючи, що виставка проходить під девізом «Мир дітям усього світу», газета висловлює побажання, щоб вона стала традиційною.

ГРЕХЕМ ГРІН ПРО ЦЕНЗУРУ

Газета «Дейлі Телеграф» опублікувала висловлювання відомого англійського письменника Грехема Гріна, в якому він з обуренням говорить про залізні лещата англійської цензури. Грін взагалі не заперечує контролю над виданнями, але звертає увагу на те, що здебільшого автор залишається безсилим перед цензурою, захищаючи свій твір.

«В результаті,— пише Г. Грін,— кожен письменник відданий на ласку і неласку якомусь поліцейському служаці; доля його твору залежить від особистих поглядів цензора на добро і зло... і, що найгірше, від мракобісся першого-ліпшого службовця».

БОЛГАРІЯ

НОВА ОПЕРА ВЕСЕЛИНА СТОЯНОВА

Головною дійовою особою нової болгарської комічної опери «Хитрий Петро» Веселина Стоянова, прем'єра якої нещодавно відбулася на сцені Софійської народної опери, є герой народних казок.

В основу лібретто покладено епізод про те, як Хитрий Петро перехитрив лихваря — Насреддіна. В опері також показано кохання бідних селян — дівчини Ігліки й парубка Дамяна, яким допомагає Хитрий Петро.

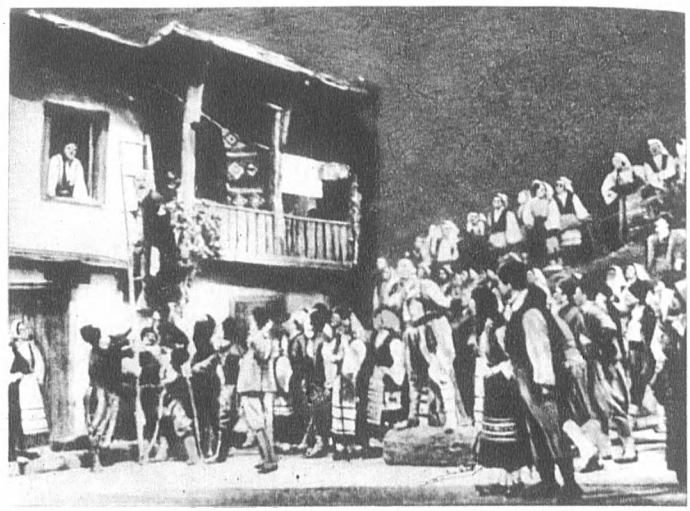

Масова сцена з опери «Хитрий Петро».

Опера «Хитрий Петро» побудована на народній творчості, в ній багато побутових сцен з хороводами, танцями.

Постановка нової опери — визначна подія в музичному житті народної Болгарії.

М Люцкан в ролі Хитрого Петра (праворуч) і Б. Христов в ролі Насреддіна (зліва).

ГРЕЦІЯ

НА СЦЕНАХ ТЕАТРІВ

Афінські газети і журнали останнім часом вмістили кілька рецензій на нові вистави в театрах Греції.

Особливу увагу критиків привернула сценічна постановка «Ідіота» Достоєвського в обробці Маноліса Скоулоудіса. В журналі «Акрополіс» театральний критик відмічає вдалу інсценізацію видатного твору російського письменника.

Позитивну оцінку прогресивної критики одержали ще дві п'єси. Одна з них — музична комедія «Екстериторіальність Джоні», написана Арсіміакопопулосом, Спіропулосом і Папідукасом про екстеріторіальність американських збройних сил, розташованих в країнах НАТО. «Це надзвичайно актуальний фарс» — пише газета «Врадім». Автори показують Джоні з досить їдкою іронією.

ІТАЛІЯ

ЩЕ ОДИН ФІЛЬМ ДЖУЗЕППЕ ДЕ САНТІСА

Ім'я італійського режисера Джузеппе Де Сантіса добре відоме радянському глядачеві. Його кінофільми «Немає миру під оливами», «Рим об 11 годині», як в багатьох країнах світу, так і в Радянському Союзі користувалися заслуженим успіхом.

Фільми Де Сантіса любить і італійський народ за правдиве висвітлення життя простих людей. Але майже всі роботи відомого режисера не до смаку правлячим колам Італії. Так, фільм «Немає миру під оливами» піддавався жорстокій критиці всіх буржуазних газет, фільм «Рим об 11 годині» після страшенного цькування в пресі взагалі був знятий з екранів кінотеатрів Італії.

За висловом самого автора, «це було нищівне цькування».

«Але ставити фільми беззмістовні, «вигідні» не хотілося, — говорить Де Сантіс в своїх виступах у пресі,— а ставити фільми, потрібні моїй країні, моєму народові, я не міг».

Новий фільм Джузеппе Де Сантіса «Дорога довжиною в рік» — визначний твір реалістичного італійського кіномистецтва. Режисер не міг поставити свій фільм в Італії— не знайшлося жодного сміливця-продюсера. Тому фільм знімався на різних кіностудіях поза межами Італії.

В основу сюжету фільму «Дорога довжиною в рік» покладено епізод, який розповідає про страйк робітників — будівників шосе. Цей страйк був незвичайним. Викинуті з роботи люди, всупереч своїм хазяям, продовжують роботу і досягають свого — їхню працю визнають і оплачують.

ГЕРОЇ РОМАНА ДЖОВАННІ АРПІНО

Значною подією в літературному житті Італії є вихід в світ нового романа «Роки справедливості» молодого письменника Джованні Арпіно, перший роман якого — «Ти був щасливий, Джованні» — вийшов у 1952 році.

Автор змальовує в своєму новому творі життя робітників. Головний герой книги, Уго Браїда — колишній партизан, учасник руху Опору, комуніст, людина високої моралі, благородна, непідкупна, щедра. В його розумінні поняття «честь» і «соціалізм» нерозривно пов'язані між собою. Коли друг Уго, Пальєро, неетично поводиться з молодою дівчиною, що чекає від нього дитини, Браїда займає непримиренну позицію і наполягає на їх одруженні, твердячи, що інакше Пальєро не гідний бути комуністом.

Особисте життя Уго Браїди, взаємна любов і повага між ним та його дружиною Естер, протиставлені в романі поведінці Пальєро.

Дія романа відбувається на тлі бурхливого політичного життя сучасної Італії, де в процесі гострої класової боротьби виховуються і загартовуються характери героїв, зростає їх розуміння своїх класових інтересів, міцніє почуття пролетарської солідарності. Герої Арпіно усвідомлюють, що лише згуртувавшись навколо Комуністичної партії, вони можуть досягти здійснення своїх ідеалів.

Прогресивна італійська преса схвально зустріла цей бойовий твір письменника-комуніста.

НАРИСИ ПРО КИТАЙ

Прогресивний італійський щотижневик «Віе нуове» почав публікувати серію нарисів про народний Китай, що належать перу недавно померлого письменника і публіциста Курціо Малапарте. Згодом ці матеріали будуть видані окремою книгою у видавництві «Валеккі» як літературна спадщина К. Малапарте.

В цих нарисах автор розповідає про свої враження від подорожі до КНР і про ті грандіозні перетворення в країні, свідком яких він був. Кілька нарисів присвячені історії і сучасному розвитку китайського мистецтва, театру і літератури.

КАНАДА

АЛЬБОМ МАЛЮНКІВ ГОЙЇ

У Канаді в одній з приватних колекцій знаходився альбом з 81 малюнком, автор яких довгий час вважався невідомим.

Останній власник альбома вирішив відіслати його в Європу на експертизу.

Як повідомляє газета «Націонал цейтунг», двоє відомих експертів образотворчого мистецтва виявили, що малюнки належать Франсіско Гойї. Видатний іспанський художник намалював їх приблизно в 1770 році.

КИТАЙ

ЗВЕРНЕННЯ МЕЙ ЛАН-ФАНЯ ДО МОЛОДИХ АКТОРІВ КИТАЮ

Цього літа Пекінське оперне училище дало країні перший випуск молодих акторів відділу «Пекінської опери». Всесвітньо відомий актор Мей Лан-фань, який вісім років тому був членом приймальної комісії училища, з щирою радістю привітав молодих митців.

У патріотичному спектаклі «Присяга на вірність зброї над вбитою красунею», в якому розповідається про Бао Чена, що під час ворожої навали вбиває свою красуню-жінку, бо вона не пускала його захищати батьківщину від ворогів, Мей Лан-фань високо оцінює гру і голос талановитого молодого актора У Юй-чжана.

Актор Цао І-лін виконував у цій опері жіночу роль Чін Сян-лян. Глядачі тепло прийняли виступ Цао І-ліна. Давня традиція Пекінської опери знає акторів-чоловіків, виконавців жіночих ролей (жінка в давні часи не мала права з'являтися на сцені). Сам Мей Лан-фань — неперевершений виконавець жіночих партій у Пекінській опері.

Вихованці оперного училища після закінчення навчання добровільно поїхали з виступами на шахти, заводи, на підприємства країни. Потім два місяці вони працюватимуть на селі і лише після цього роз'їдуться за призначеннями по театрах КНР.

Мей Лан-фань говорить, звертаючись до молодої зміни: «Я хочу побажати вам, дорога молодь: по-перше, бути справжніми творцями людських душ. Товариш Мао Цзе-дун навчає нас, що мистецтво належить селянам, робітникам, солдатам,— дотримуйтеся цього, підвищуйте своє політвиховання. Суворо виконуйте денний розпорядок, бережіть свій час, і ви досягнете того, що зараз звуть у Китаї «червоним і стиглим» — тобто найвищої майстерності у роботі. По-

друге, стежте за своїм здоров'ям. Актор не має права хворіти, його здоров'я, голос потрібні народові, театрові. Треба їсти і відпочивати нормально. Бути уважним до спеки й холоду, стежити за голосом, дотримуватися чистоти. По-третє, глибоко вивчайте мистецтво! Хоча всі ви знаєте, що мистецтво безмежне, я хочу застерегти вас: коли не рухатимешся вперед — зостанешся позаду! Хочу сказати про себе: я вже понад 50 років працюю в театрі. Скромно і чесно будував я свій фундамент. Потім уже на сценічній практиці я глибше зрозумів життя мистецтва. Я завжди сприймав зауваження глядачів. Кожний виступ був для мене поштовхом — зіграти краще. Досі я додержуюся цього правила.

І по-четверте: всі справи виконуйте сумлінно. Не зазнавайтеся, забороніть собі це почуття. Актор щодня стикається з народом. Любов народу підіймає нас. Та глядіть, бурхливими оплесками не запаморочуйте собі голови. Той, хто загордиться, поверне на старий шлях. Пам'ятайте слова Мао Цзе-дуна: скромність веде до прогресу, зазнайство — риса відсталої людини».

Мей Лан-фань побажав молодим митцям сили й наснаги для дальшої роботи в будівництві соціалізму та комунізму, побажав їм внести свій вклад у життєдайне мистецтво молодого Китаю.

ПЕРШИЙ СИМФОНІЧНИЙ ОРКЕСТР

В Китайській Народній Республіці створений перший Державний симфонічний оркестр. Він уже має в своєму репертуарі кілька творів класиків російських і західноєвропейських композиторів та композиторів Китаю, зокрема, талановиті твори композитора Сі Сінхая (1905-1945 р.).

Молодий колектив з великим успіхом виступає перед робітниками підприємств країни, а також виїздить на гастролі до сільських слухачів. Оскільки китайський слухач ще не має досвіду сприймання симфонічної музики, щоразу перед початком концерту диригент популярно розповідає про зміст твору, який виконуватиметься, розкриває задум композитора, пояснює музичний малюнок, властивий тій чи іншій симфонічній формі.

РІЗЬБЛЕННЯ ПО ВУГІЛЛЮ

Вже понад п'ятдесят років у Китаї широко відомі блискучі чорні фігурки, різьблені з вугілля сорту мейдін, який видобувається на фушунських шахтах.

Видатним майстром цього виду мистецтва заслужено вважається різьбяр Чжао Кун-шен.

Після визволення Китаю це мистецтво набуло дальшого розвитку. Зараз «королем вугільного різьбярства» став Ван Цзі-чан. У нього велика практика різьблення по мейдіну. В 1956 році він закінчив роботу, яка зветься «Двоє коней мчать уперед» та багато інших творів.

Нещодавно талановитий митець закінчив різьблення фігурки молодого комсомольця, який скидає святкове шкіряне взуття і взуває тапочки. Наопашки хлопець накинув робочу куртку — він збирається за закликом компартії піти працювати на село.

Статуетка з вугілля Ван Цзі-чана «Перед відправкою на роботу».

Різьбярські вироби з вугілля бояться холоду, гарячої води і сонячного проміння: вони розколюються. Щоб продовжити вік виробів з мейдіну, треба стежити за ними, промащувати їх рослинною олією—це допомагає зберегти форму і надає їм блиску.

МОНГОЛІЯ

25-РІЧНИЙ ЮВІЛЕЙ

В цьому році Монгольський Державний театр драми та балету в Улан-Баторі святкує чвертьстолітній ювілей з дня заснування.

Він почав своє існування з невеликого самодіяльного колективу.

В репертуар театру, поряд з творами національної драматургії, входять твори Шекспіра, Шіллера, Мольєра, Гольдоні, Гоголя, Чехова та ін.

Колись Улан-Баторський театр був єдиним в країні. Тепер у Монгольській Народній Республіці налічується вже понад двадцять професіональних театрів і понад 400 самодіяльних колективів.

НІГЕРІЯ

ЖУРНАЛ «БЛЕК ОРФЕУС»

Три рази на рік в Лагосі—головному місті Нігерії — виходитиме літературний журнал «Блек Орфеус». Другий номер цього журналу цілком присвячується творчості африканських письменників і питанням розвитку культури сучасної Африки. Цей перший журнал такого типу в Нігерії видається англійською мовою.

НІМЕЧЧИНА

НДР

РАДЯНСЬКІ П'ЄСИ ПО ТЕЛЕБАЧЕННЮ

З вересня цього року телебачення в НДР демонструвало серію передач «Нові твори радянських драматургів». Працівники телестудії побували в Радянському Союзі і привезли до НДР нові для німецького телеглядача твори сучасних радянських письменників.

Серія розпочалася комедією В. Розова «В шуканнях радості», до неї також входять: «Далі неозорі» М. Вірти, «Вічне джерело» Д. Зоріна, «Золота карета» Л. Леонова, «Сонет Петрарки» М. Погодіна, «Дорога через Сокольники» В. Роздольського, «Чому посміхалися зорі» О. Корнійчука та ін.

Інгеборг Оттманн в ролі Клеї та Курт Олігмюллер в ролі Езопа в п'єсі Г. Фігерейда «Лисиця і виноград», поставленій Лейпцігським театром (Німецька Демократична Республіка).

ПОВІНЬ ФІЛЬМІВ ПРО ВІЙНУ

З воєнним вторгненням порівнює газета «Франкфуртер рундшау» повінь фільмів про війну, що затоплюють західнонімецькі кінотеатри і являють собою ні що інше, як пропагандистський наступ на молодь.

Саме молодому поколінню, для якого друга світова війна — спогади про страждання і бомбосховища,— підносяться тепер «брехливі, прикрашені, зализані кінокартини про розпалену Гітлером війну».

Боннське військове міністерство стало «одним з найбільших західнонімецьких виробників фільмів», —пише газета «Альгемейне дейче лерер-цейтунг». Щороку біля 60 фільмів закликають молодих кіноглядачів йти на службу в армію НАТО або брати участь у створенні бундесвера — західнонімецьких збройних сил. До того ж, на німецьку мову щороку дублюється біля 270 іноземних, здебільшого американських, фільмів, які переслідують ту ж саму мету.

ФРН

«БУДДЕНБРОКИ» ПІД ЗАБОРОНОЮ

Боннські власті відхилили проект співробітництва між східно- і західнонімецькою студіями у створенні кінофільму за відомим романом Томаса Манна «Будденброки».

В листі на ім'я директора студії «ДЕФА» керівництво західнонімецької фірми «Фільмауфбау» висловлює жаль з цього приводу і зазначає, що, з свого боку, воно було б не проти співробітничати в створенні «Будденброків».

«МАЛО ВТІШНОГО»

Громадські діячі і преса Західної Німеччини з тривогою відзначають різке погіршення становища театрального мистецтва.

«На жаль, про репертуар теперішнього театрального сезону можна сказати дуже мало втішного», — писала в червні дюссельдорфська газета «Фрейє мейнунг».

Західнонімецький драматург Ганс Рефіш у Гамбургу на дискусії, влаштованій Академією театрального мистецтва сказав, що на сцени театрів ФРН більше не допускаються п'єси з соціально-критичним змістом. Глядачам показують мілкотемні, міщанські, а часом і просто реакційні, людиноненависницькі п'єси, автори яких здебільшого належать до так званої течії «авангардистів».

Один з таких авторів, драматург Дрезе, заявив недавно, що для письменників «немає більше фронтів, на яких варто було б вести наступ».

У відповідь на цю заяву мюнхенська газета «Культур» писала: «Хіба не варто протестувати проти злочинного безумства атомних випробувань проти стратегії холодної війни, проти демагогів-неофашистів та неомілітаристів, проти наступу на свободу думки, проти расистів і колоніалістів? Чи не є безпосереднім обов'язком митця спрямовувати свій талант саме в цьому напрямку!»

ОАР

ВІРШІ ПРО ДЖАМІЛЕ БУХІРЕД

Образ дочки героїчного алжірського народу Джаміле Бухіред запалює багатьох арабських поетів. Їй присвятили свої вірші єгипетський поет Хасан аль-Баяті, ліванські поети Іса Ан-Наурі і Назар Кабані та ін.

Каїрське видавництво «Дар аль-Фікер» видало невеличку збірку віршів під назвою «Джаміле».

До збірки увійшли вірші відомих єгипетських поетів, які підняли свій голос на захист дівчини-героїні. Письменник Абд аль-Халім написав післямову, в якій він говорить про мужність алжірського народу в боротьбі проти французьких колонізаторів.

Нова збірка віршів тепло зустрінута арабськими читачами.

ПОЛЬЩА

ЕКРАНІЗАЦІЯ ПОВІСТІ «ХЛОПЕЦЬ ІЗ САЛЬСЬКИХ СТЕПІВ»

Польський театральний колектив «Старт» підписав з кіностудією «Бєларусьфільм» в Мінську угоду про спільне створення кінофільму «Хлопець із Сальських степів» за добре відомою радянському читачеві повістю Ігора Неверлі.

Над сценарієм працюватиме автор повісті і радянський режисер К. Губаревич.

Зйомки фільму розпочнуться в 1959 році.

ШОПЕНІВСЬКИЙ РІК — 1960

Міністерство культури і мистецтва Польської Народної Республіки створило Комітет по проведенню святкування в 1960 році 150-річчя з дня народження великого композитора Фредеріка Шопена. Головою президії

Комітету обраний Леон Кручковський.

Робота Комітету «Шопенівський рік— 1960» включатиме організацію VI Міжнародного конкурсу піаністів імені Шопена, Міжнародного конгресу музикознавців, присвяченого Шопену, Міжнародного конкурсу композиторів на створення кращого музичного твору про Шопена.

До славетного ювілею будуть перевидані всі твори композитора, а також романи, оповідання про його життя і творчість. Крім того, Комітет «Шопенівський рік— 1960» ухвалив організувати міжнародний конкурс на кращий плакат, присвячений ювілею та випуск серії пластинок «Всі твори Шопена» у виконанні польських віртуозів.

В 1960 році в Душніках-Здрою відкриється XV музичний фестиваль. Будуть також організовані шопенівські виставки в Польщі і за кордоном.

Сцена з драми М. Ю. Лермонтова «Маскарад», поставленої Польським театром у Варшаві. Роль Арбеніна виконує відомий актор Ян Кречмар, в ролі Ніни — Аліція Рацішувна.

ПОВІСТЬ ПРО ЮЛІУША СЛОВАЦЬКОГО

Виразний портрет видатного польського поета Юліуша Словацького, якого в Польщі називають «другим Міцкевичем», змалював Юліан Волошиновський в своїй новій повісті «Словацький», яка нещодавно з'явилася в книгарнях Польської Народної Республіки.

Ю. Волошиновський в оригінальній формі розповів про життя і творчий шлях великого поета, спираючись на особисті листи Словацького до матері, на матеріали, що зберігаються в літературному архіві.

Найвдалішою є частина повісті, де Волошиновський описує волинський період життя Ю. Словацького. Мова повісті яскрава, поетична.

Новий твір про великого поета Юліуша Словацького дістав схвальний відгук польської літературної критики.

23 ФІЛЬМИ ЗА РІК

Газета «Глос праци» вміщує статтю Яна Будкєвича про стан в польській кінематографії цього року.

Автор відмічає, що 1958 рік є першим врожайним роком в кінематографії народної Польщі. Лише в першому півріччі відбулося шість прем'єр повнометражних художніх фільмів.

Закінчено роботу ще над десятьма новими фільмами. Серед них комедія чесько-польського виробництва «Подзвоніть до моєї дружини», польські фільми «Прощання», «Історія одного мисливця», музичний водевіль «Солдат королеви Мадагаскару», «Гданська пошта», «На річці» та ін. Ці фільми незабаром з'являться на екранах країни.

Ян Будкєвич розповідає про фільми, над якими зараз працюють польські кінематографісти. Колектив «Ритм» знімає фільм «Останній постріл», колектив «По просту» розпочав роботу над пригодницьким фільмом «Ранчо в сонячному Техасі», колектив «Сирена» закінчує роботу над фільмом «Шлюбна ніч» за романом Еміля Золя польсько-фінсько-шведського виробництва.

Всього в народній Польщі за цей рік буде випущено 23 художніх фільми. «Це цифра, про яку не мріяли навіть ентузіасти польської кінематографії», — пише Будкєвич. Звичайно, не всі фільми будуть бездоганні, але вже сам факт такого кількісного зростання випуску фільмів за один рік, є значним досягненням польської кінематографії.

П'ЯТЬ РОКІВ «ШЛЬОНСЬКА»

Восени минулого року кияни з захопленням дивилися виступи польського молодіжного ансамблю «Шльонськ» — лауреата VI Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Москві.

У цьому році талановитий колектив відмічає своє п'ятиріччя. За цей час шлях ансамблю проліг через всю Польщу, через Москву і Берлін, Брюссель і Париж. Аплодували «Шльонську» сотні тисяч людей. Його пісні стали піснями мільйонів.

Газета «Трибуна літерацка» вміщує статтю художнього керівника ансамблю Станіслава Хадини про те, як за короткий час з неспаяної купки молоді «Шльонськ» перетворився у дружний колектив, який здобув заслужене визнання.

«Колись, у 1953 році, ми співали одній людині, тільки одному глядачеві в залі,— пише Станіслав Хадина.— Це був один з наших композиторів. Він був зворушений до сліз. Зараз наші пісні доходять до сердець багатьох народів різних країн світу, де побував «Шльонськ».

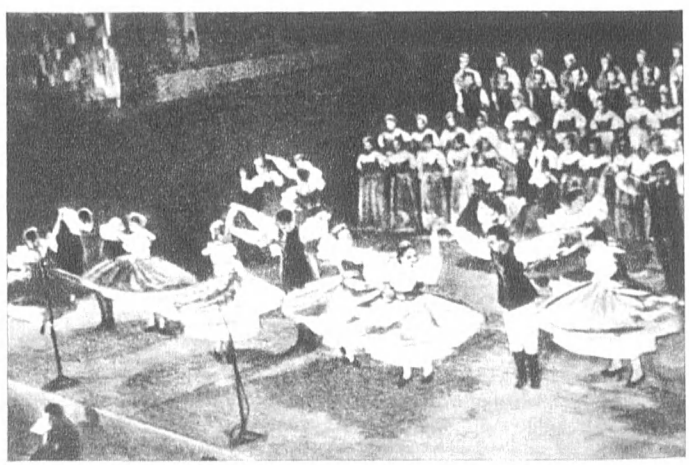

Виступає ансамбль «Шльонськ».

РУМУНІЯ

РУМУНСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛЬМ

Столицю Румунської Народної Республіки відвідали представники Київської кіностудії імені Олександра Довженка.

Разом з румунськими режисерами кіномитці України обговорювали питання про постановку спільного фільму за оперетою композитора Філарета Барбу «Бокараш із Бистриці».

НОВИЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ

В Бухаресті нещодавно вийшов з друку перший номер нового літературно-художнього журналу «Лучяферул».

Орган Спілки письменників Румунської Народної Республіки вміщує на своїх сторінках твори румунських письменників і поетів, критичні статті, літературно-мистецьку хроніку тощо.

В першому номері — твори відомих румунських поетів і прозаїків Міхая Бенюка, Тудора Аргезі, Еміля Галана, Лучії Деметріус, Маріна Преди та інших.

«Продовжуючи кращі традиції румунської демократичної літератури минулого, яка славилася бойовим духом, журнал «Лучяферул» друкує літературні твори, натхнені актуальними проблемами побудови соціалізму в нашій країні»— пише газета «Скинтейя».

ВІЙНА ПЕРЕСЛІДУЄ ЇХ

Письменник Арман Лану, автор відомого радянському читачеві романа «Майор Ватрен», написав нову книжку «Зустріч у Брюгге».

...Робер Друен, режисер-постановник французького телебачення, приїздить із сім'єю до Бельгії в санаторій, де лікують нервові хвороби. Головний лікар санаторію Олів'є дю Руа—давній приятель і фронтовий друг Робера. Один з пацієнтів Ван Вельде також був їхнім окопним товаришем під час другої світової війни; тепер ця людина стала живою руїною.

Друзі згадують про війну... Робера Друена було поранено на фронті в праву руку, і він не може користуватися нею. Щоразу, коли незнайомі люди приходять йому на допомогу, перед очима Робера постають жахливі примари минулого. Нагадує йому про минулі страхіття і Ван Вельде, колишній герой, приречений тепер на жалюгідне животіння. І безнадійне становище, в якому Ван Вельде тепер перебуває, кидає ретроспективне світло на те, що всі троє пережили під час війни.

— Авжеж, іноді ми забуваємо про війну,— каже Робер, звертаючись до Олів'є. — Але вона сидить в нас, як мікроб, вона переслідує нас, як застаріла хвороба, ми позначені нею на все життя, заражені нею так само, як жителі Хіросіми, що залишилися живими.

«Атмосфера, ритм романа сприятимуть його успіхові, як це було в свій час із незабутнім «Майором Ватреном», — зазначає «Юманіте».— Особливо вдався Арману Лану розділ, де герої згадують про ту ніч, коли Ван Вельде став убивцею. Автор розглядає саме такі трагічні проблеми, і підходить він до них з чуйністю глибоко гуманного письменника».

США

ПРАВДИВА РОЗПОВІДЬ ПРО АМЕРИКАНСЬКИХ РОБІТНИКІВ

Новий роман письменника Гарвея Суейдоса «Конвейєр» одержав позитивну оцінку зарубіжної прогресивної преси.

Цей твір розповідає про життя дев'яти робітників автомобільного заводу, які працюють на конвейєрі. Правдиво змальовуючи образи своїх героїв, Гарвей Суейдос показує їхні думки, почуття та надії, розповідає про нелегку долю та страждання простих людей Америки.

«Майже всі герої романа — раби і жертви конвейєра, в якому автор справедливо вбачає символ індустріального капіталізму» — пише лондонська газета «Дейлі уоркер».

В своєму романі автор не відступає від правди життя: не всі його герої сліпі раби капіталу. Один з них, Джо — свідомий робітник, який бореться за свої права, завжди захищає свою людську гідність. Але таким людям нелегко живеться в Америці, Джо втрачає роботу і змушений мандрувати по країні, приєднавшися до армії безробітних.

ПРО ЩО НАГАДАЛА ВИСТАВКА МАРСЕЛЯ БРЕНА

Газета «Юманіте» пише про нещодавно відкриту виставку творів молодого художника Марселя Брена: «Головне, що вражає в творчості Марселя Брена, це глибина почуттів, самобутність і навіть суворість».

Дитячі обличчя на полотнах художника світяться чистотою, в жіночих портретах він особливо підкреслює радість і красу, в обличчях старих людей відчувається внутрішня сила й мудрість. Прекрасні пейзажі Марселя Брена: величні гори, мовчазні ліси, запорошені снігом.

Марсель Брен — не тільки художник, він також і скульптор. «Але цю професію у капіталістичному світі супроводжують матеріальні труднощі і злидні»,— пише «Юманіте».— У художника немає студії. «Я працюю,— говорить він,— часом у друзів, часом просто у парку». При таких умовах важко займатися творчою працею. «Що робить уряд для молодих талановитих художників, таких, як Марсель Брен? — запитує в заключення газета.— Нічого».

Геть імперіалізм янкі! (Журнал «Демократі нувель».).

ФРАНЦІЯ

ПРЕМІЯ ІМЕНІ МОЛЬЄРА

Нещодавно в Парижі відбулося присудження премії імені Мольєра за 1958 рік.

Премію одержала п'єса Бертольта Брехта «Кавказьке крейдяне коло», яку поставив колектив театру «Комеді де Сент-Етьєн».

ПАМ'ЯТІ ЕЛЮАРА

Портрет Поля Елюара роботи Пікассо. (1936 р.).

Влітку цього року в музеї Сен-Дені—рідного міста Поля Елюара — відкрився зал, присвячений пам'яті видатного французького поета.

В залі зібрана значна кількість рукописів Елюара, його бібліотека, особиста переписка. Працівники музею подбали про те, щоб була збережена обстановка робочої кімнати поета: бюст Бодлера, негритянська статуетка, кілька малюнків друзів-художників, безліч книг,— нічого зайвого, ніякого розкошу.

Серед експонатів залу є такі, що свідчать про широту громадських інтересів поета і його велику популярність далеко за межами Франції. Це нелегальні номери газети «Леттр франсез», де під час гітлерівської окупації друкувалися патріотичні вірші Елюара і Арагона; шаль з відбитком голуба Пікассо, вщерть укрита написами усіма мовами світу,— пам'ятка про Берлінський фестиваль молоді і студентів; рукопис, присвячений Марселю Кашену, з написом «В ім'я дружби»; портрети Елюара роботи художників Фернана Леже, Андре Бодена, Пікассо; переклади творів поета на багатьох мовах світу.

Відкриття залу Поля Елюара в музеї міста Сен-Дені— перша, ще дуже скромна спроба увічнити пам'ять талановитого сина французького народу. Здійснення цієї спроби тепер, через шість років після смерті поета, стало можливим завдяки зусиллям сім'ї Елюара, його друзів—Луї Арагона, Пабло Пікассо, Жана Марсенака, Рене Клера,— і всієї французької прогресивної громадськості.

УРУГВАЙ

ГЕРОЇ АЛЬФРЕДО ГРАВІНИ

Відомий уругвайський письменник-комуніст Альфредо Гравіна дав інтерв'ю газеті «Ель популар» з приводу свого нового романа «Єдиний шлях» — першої частини трилогії «Двері весни».

Твір присвячений пекучим проблемам сьогоднішнього дня. Основою романа послужили історичні факти — боротьба проти укладення воєнного пакту з США у 1953 році.

Персонажі книги належать до різних класів. «Я не прагну відобразити життя тільки робітничого класу. Як людина, що пише з певної ідеологічної і політичної позиції, я вважаю правильним оспівувати боротьбу пролетаріату, відображати соціальне зло, змальовувати експлуататорів та ворогів національного суверенітету, а також людей, які належать до інших соціальних класів, що йдуть в цій боротьбі разом з пролетаріатом; наприклад, інтелігенцію і студентів.

«Я відчуваю задоволення,— сказав автор,— від того, що ввів у нашу літературу нового героя — пролетаріат, який має класову свідомість».

Нова книга Гравіни —перша спроба в уругвайській літературі створити образ міського робітника.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

ЗБІРКА ТВОРІВ ІВАНА ФРАНКА СЛОВАЦЬКОЮ МОВОЮ

Твори Івана Франка користуються великою любов'ю чеського і словацького народів.

Під загальною назвою «Борислав сміється» в середині цього року серією «Класики світової літератури» в Братіславі вийшла збірка прозаїчних творів великого українського письменника.

Перекладали твори Франка Е. Штефан, Е. Кришкова і М. Личкова. До збірки додається післямова чеського українознавця М. Неврли.

НА КІНОСТУДІЯХ КРАЇНИ

Майже всі чехословацькі фільми цього року присвячені сучасній тематиці.

Цікавим обіцяє бути фільм «Гірке кохання» (режисер Йозеф Мах), присвячений життю сьогоднішнього чеського села. Чотири головних герої переживають глибокий особистий конфлікт. Молодий селянин Вацлав Марунач (артист Йозеф Бек) внаслідок нещасного випадку стає калікою. Його дружина Гедвика (артистка Єва Кубешова) бореться з почуттям обов'язку перед прикутим до ліжка чоловіком, батьком її дитини, і коханням до його молодшого брата Якуба (артист Ян Седлицький), який повернувся з міста, щоб вести господарство. Особистий конфлікт у фільмі поглиблюється і загострюється соціальним конфліктом між старим Маруначем (артист Зденек Штепанек) та його молодшим сином Якубом, палким прихильником кооперативу.

Постановник фільму прагне до чесного і правдивого зображення героїв з усією складністю їх внутрішнього світу.

Про хвилюючі для країни дні лютого 1948 року, про долю простого громадянина Чехословаччини розповідає роман лауреата Готвальдівської премії Яна Отченашека «Громадянин Брих».

В 1957 році ця книжка вийшла на Україні в перекладі Я. Орнста.

Нещодавно колектив чеських кінопрацівників під керівництвом відомого режисера Отокара Ваври розпочав зйомки фільму за цим романом.

Оригінальним за задумом має бути фільм «Прагнення», над яким працює Войтех Ясни. Дія його чотирьох кіноновел «Про хлопця, який шукав кінець світу», «Люди на землі, а зірки на

Нова роль Карела Гегера — головний образ фільму «Громадянин Брих».

небі», «Янголи» та «Матуся», відбувається в різні пори року, з яких кожна характеризує якийсь один тип людської долі. Фільм дуже ліричний, головне в ньому — художній кінообраз, діалог зведено до мінімуму.

«Три бажання» — так називається кінокомедія, яку почали нещодавно знімати режисери Як Кадар та Ельмар Клос. Це казкова комедія про молоде подружжя і чудодійного дідуся, який не виконує останнього з трьох бажань молодих людей — не хоче дати їм спокійного життя. Кожний мусить заслужити і досягти його в боротьбі.

Сатиричну комедію «Між землею і небом», спрямовану проти бюрократизму, ставить молодий режисер Зденек Подсканський.

За рядом випущених вдалих фільмів минулих років, нові фільми, над якими працюють тепер чехословацькі митці, послідовно розвивають передові ідеї, і, безумовно, принесуть нові художні досягнення.

НОВИНКА КІНО

Циркорама, діарама, сінерама... хіба перелічиш всі новинки сучасної техніки кіноекрана, які демонструються на виставці в Брюсселі. Саме тому нелегко було придумати назву для новинки чеської кінотехніки. Лише після тижня демонстрації на Брюссельській виставці працівники чеського павільйону надіслали в Прагу таке повідомлення: «Зареєструйте в управлінні патентів назву «поліекран».

Що ж це таке поліекран. Невелике приміщення, шкіряні крісла, чорна естрада з білими квадратами та прямокутниками екранів. Поліекран має вісім окремих екранів, сім проекторів та вісім діапроекторів, кожен з яких проектує кінокадри на окремий екран.

Перший документальний фільм, знятий за цією новою системою, присвячено «Празькій весні» — міжнародному музичному фестивалю. Це сцени з опер, оперет, балетів, концертних виступів різних ансамблів і, звичайно ж, кадри весняної Праги.

Доки глядач бачить лише вісім невеличких екранів на естраді, його бере сумнів. Але ось засвітились білі екрани, з'явились перші титри, залунала мелодія. Розпочинається сеанс,— і чарівна балерина перестрибує з екрана на екран, юна дівчина в костюмі минулого сторіччя кидає квітку своєму коханому, який з'являється на нижньому екрані.

Відвідувачі павільйону Чехословаччини гаряче поздоровляли з успіхом конструкторів поліекрану та авторів фільму «Празька весна». В невеличкому залі під час сеансу раз у раз лунають захоплені вигуки глядачів.

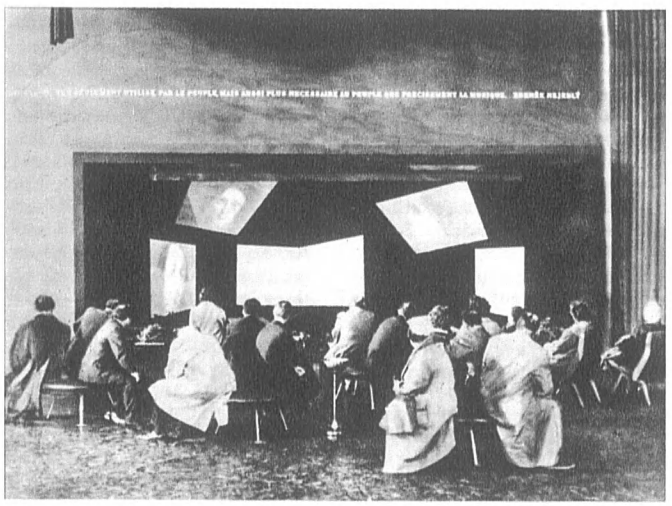

Поліекран.

ЯПОНІЯ

ЩЕ ОДИН ВНЕСОК У БОРОТЬБУ ЗА МИР

Японська прогресивна кінокомпанія «Асоціація сучасного кіно» розпочала роботу над фільмом «Рибальський човен «Щасливий дракон № 5», спрямований проти випробувань атомної та водневої зброї.

Фільм розповідатиме про долю 23 японських рибалок, які в човні «Щасливий дракон №5» на відстані 140 кілометрів від острова Бікіні 1 березня 1954 року опинилися в смертельній зоні радіоактивного пилу.

Про трагедію «Щасливого дракона» вже розповідалося в книзі американця Ральфа Леппа. Японські кіномитці створили самостійний сценарій, наново перевіривши всі факти та документи.

Фільм «Рибальський човен «Щасливий дракон № 5» знімається під керівництвом японського режисера Кането Сіндо, попередній фільм якого «Діти Хіросіми» був могутньою зброєю в боротьбі за мир.

«Ми розглядаємо фільм про «Щасливого дракона № 5», як найважливіший внесок японської кінематографії у рух прихильників миру проти випробувань ядерної зброї»,— пише керівник «Асоціації сучасного кіно» Хісано Ітойя в листі до американської прогресивної газети «Уоркер».

«ЛЮДИ, БУДЬТЕ ПИЛЬНІ!»

6 серпня 1945 року над містом Хіросіма з'явився американський літак. О 8 годині 15 хвилин полковник Фіербі натискує кнопку. Наслідки цього, здавалося б, невинного руху — жахливі: десятки тисяч вбитих і тяжко поранених людей.

«Коли я скинув атомну бомбу, в мене було лише одне враження: моя робота добре зроблена» — цинічно говорив потім Фіербі.— Мінімум зусиль, максимум результатів». Біле яскраве світло, температура 10 000 градусів, вітер, вогонь, чорний радіоактивний дощ, оглушені, безумні люди,— ось картина страшної катастрофи. Через кілька днів — Нагасакі. Ось цифри: 73 884 вбитих, 74 904 поранених.

Цього не можна забути!

Багато книжок написано про страхіття атомного бомбардування Японії, багато фільмів розповіли про цей злочин перед людством.

Найзначніший з кінофільмів на цю тему — «Хіросіма» — створений на кошти свідків подій 6 серпня 1945 року.

Два роки тому французький режисер Ів Сіампі створив фільм «Тайфун над Нагасакі». Зараз він працює над сценарієм фільму «Люди, будьте пильні!» — про загрозу атомної війни й боротьбу людства за мир.

Відповідаючи на численні запитання кореспондента прогресивного французького журналу «Ер клер» Ів Сіампі, зокрема, сказав: «Я побував у Хіросімі через кілька років після атомного бомбардування. Цього неможливо забути. Рис більше не росте на тій землі. Чоловіки, жінки, діти страждають, як і в перший день. Я розмовляв з багатьма з них, це жахливо...»

«Ці страхіття можна відвернути,— заявив далі Ів Сіампі,— якщо заборонити атомну зброю. Для цього всі люди повинні зрозуміти, що атомна війна — загроза для всієї нашої планети, для самого життя. Але треба не тільки розуміти, а й діяти, боротися за мир».

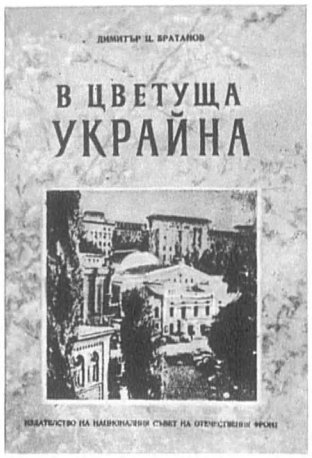

ОЧИМА ДРУГА

Тисячі й тисячі людей з різних країн світу відвідали останнім часом Радянський Союз, побачили наші міста і села, познайомилися з радянським життям. На сторінках закордонних газет і журналів з'являються нариси, спогади, інтерв'ю, в яких наші гості розповідають про свої враження від цих подорожей.

Читаєш перший-ліпший із цих матеріалів — і перед тобою (залежно від добору фактів, їх освітлення, тону викладу) на диво виразно вимальовується образ оповідача. Часом — це скептик, що не вірить своїм очам, інколи — злостивий ворог, а частіше — друг, для якого Радянський Союз — країна світлої, тепер уже здійсненої мрії.

З одним із таких друзів ми зустрічаємося, коли розгортаємо книгу «В цветуща Украйна». Автор її, болгарин Димитр Ц. Братанов, розповідає землякам про подорож влітку 1957 року по Радянській Україні, про життя нашого народу, про успіхи економіки і досягнення культури. І така любов, така доброзичливість звучить у кожному його слові, що воно, це кожне слово, міцно і твердо, немов цеглина, лягає в чудову будову болгаро-української дружби.

Починаючи розповідь, Димитр Братанов згадує перше— тоді ще заочне — знайомство з нашим краєм: «Вперше я уявив собі зелені простори України, коли в дитинстві прочитав поему Шевченка про кобзаря Перебендю... Серед степу, на могилі, сидить старий кобзар і співає славнозвісних пісень про страждання, про боротьбу народу, а «кругом його степ, як море широке, синіє». І в образі старого, що сидить на високій могилі, самотній, розмовляючи з природою і людьми, я бачив український народ минулого, пограбоване і пригноблене царями й поміщиками селянство».

І ось Братанов на Україні. Неначе й така вона, якою уявлялась: безкраї зелені простори, стрімкі гори і могутні ріки; та все ж не така: розкішна природа, що колись трагічно контрастувала із злиденним існуванням переважної більшості населення, тепер квітує на благо народу. Ріки, скорені людиною, дають електроенергію для промисловості і сільського господарства, зрошують колгоспні лани. Сміливо заглиблюючись у земні надра, людина бере від землі щедрі дарунки, щоб зробити життя ще кращим і розумнішим.

Уже перші дні перебування на Україні справляють на гостя надзвичайно яскраве враження. Братанов пише із щирим захопленням: «Яка прекрасна Україна в соціалістичному розквіті, у прагненні до комунізму, країна робітників і трудящого селянства, людей науки й культури, вірних народові і великій справі комунізму! І як змінилась вона! Поетичний образ просторої вітчизни Гоголя, мальовничої України Шевченка тепер оживлений новими, життєрадісними і вільними людьми...»

У спеціальному розділі автор стисло розповідає історію України, черпаючи ілюстративний матеріал з художньої літератури. І ця особливість творчої манери Братанова,— постійне звертання до кращих творів класики, до образів, що міцно ввійшли у свідомість і побут народу,— набагато пожвавлює розповідь, допомагає автору глибше розкрити перед болгарським читачем Україну, її культуру, українців як націю.

Розповідаючи про героїчну боротьбу народу проти іноземців - поневолювачів, проти турецьких і татарських завойовників, проти зовнішніх і внутрішніх ворогів, Братанов називає імена легендарних героїв: Тараса Федоровича, Павлюка, Максима Кривоноса, Богуна, Нечая і Богдана Хмельницького, оспіваних народом. Згадку про коліївщину — одне з найбільших народних повстань на Україні — автор пов'язує з поемою Шевченка «Гайдамаки»: «Шевченко малює народ не тільки як пригноблену масу, але й як борця проти кріпосництва». Знайомлячи читачів з образом Устима Кармелюка, автор наводить висловлювання про нього Шевченка, Марка Вовчка, М. Горького.

Особливу увагу Братанова привертає Київ — історична пам'ятка часів Київської Русі і столиця Радянської України. Він ходить вулицями чудового міста і не перестає захоплюватися його зеленим оздобленням, площами, бульварами, архітектурою — усім тим, що ми бачимо щодня, що стало для нас уже звичним і непомітним. Він так майстерно і разом з тим так безпосередньо і невимушено записує свої враження, що, здається, ми йдемо поруч нього, новими очима, з новою увагою дивимось навколо, і красень Київ, мов коштовний діамант, починає і для нас вигравати новими гранями.

Братанов, як представник нової соціалістичної країни, бачить, насамперед, титанічну працю радянської людини. Його вражають темпи будівництва, висока якість робіт, тонкий смак будівельників-спеціалістів. Відбудований після війни Хрещатик Братанов називає «достойним пам'ятником перемоги соціалізму і розквіту Радянської України».

Гість відвідав Харків, промисловий Донбас, Одесу, і всюди він намагається потрапити в самий вир подій, відчути пульс творчого життя країни. Він бував на заводах та інших промислових підприємствах, виїжджав у колгоспи, знайомився з культурними і науковими установами. Найбільше місця він приділяє розповіді про радянських людей, про їхню працю, передовий досвід, про їх мрії і сподівання. Автор часто надає слово людям, з якими йому довелося зустрітись і розмовляти. Він немовби знайомить болгарського читача з українськими друзями, дає їм можливість заочно спілкуватися, і в цьому, зокрема, велике достоїнство його книги.

Багато пише Братанов про культурне будівництво України. Так у Києві він відвідав музеї Т. Г. Шевченка і українського образотворчого мистецтва. Його оцінка українського живопису надзвичайно висока. Він захоплюється полотнами М. Пимоненка, М. Мурашка, С. Васильківського, К. Трутовського, пише про високу художню якість радянського живопису і графіки — творів М. Самокиша, Ф. Красицького, Т. Яблонської, В. Касіяна, М. Дерегуса та інших.

Цікавлять Братанова і культурні та наукові заклади Харкова й Одеси. Він згадує Харківський університет, що зв'язаний не тільки з іменами відомих діячів української культури — Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Г. Сковороди, а й з іменем видатного болгарського

вченого, який протягом тридцяти років був професором цього університету, Марина Дринова.

Чимало місця приділив автор Одесі, «місту, де найраніше і найактивніше налагоджувалися зв'язки між болгарськими патріотами і братнім російським народом». «Кілька десятиріч,— пише Братанов,— Одеса була одним із найважливіших центрів болгарського патріотичного руху.., центром зв'язку між російським і болгарським революційним рухом». Братанов згадує болгар, доля яких була тісно зв'язана з Одесою: Христо Ботєва, Івана Вазова, Василя Априлова, Добри Чинтулова та ін.

Окремий розділ в книзі присвячено українській літературі. Автор розглядає основні етапи розвитку дожовтневої української літератури, знайомить болгарську громадськість з успіхами й досягненнями радянських письменників.

Починається літературний огляд з «Енеїди» Котляревського — першого твору нової української літератури. Аналізуючи в загальних рисах творчість Котляревського, Гулака-Артемовського, Квітки-Основ'яненка, Братанов робить висновок: «Зародження і розвиток української літератури нерозривно зв'язані з багатою і різноманітною поетичною творчістю українського народу».

Але найпильнішу увагу Д. Братанова, природно, привертає велетенська постать Шевченка. Він пише: «Тарас Григорович Шевченко відкрив нову епоху в розвитку української літературної мови».

В чому ж сила Шевченкової поезії, що саме визначило його місце як родоначальника української революційно-демократичної літератури?

Великий Кобзар добре знав душу народу, його потреби й сподівання, його життя. Більше того, «Шевченко перший в українській летературі,— відзначає Братанов,— з усією прямотою і сміливістю вказав на кріпосництво, як на основне лихо в житті народних мас, і висловив революційні устремління народу — змести кріпацтво шляхом організованої боротьби».

Однією з найбільших заслуг Шевченка перед українською літературою він вважає утвердження ним в літературі головних елементів критичного реалізму: «Шевченко, як основоположник реалізму в українській літературі відіграв таку ж роль, як Пушкін в російській».

Відзначаючи вплив Шевченка на розвиток багатьох слов'янських літератур — польської, чеської, хорватської, болгарської — автор зупиняється на значенні великого поета для українського народу.

Далі Братанов подає короткі відомості про творчість кращих українських демократичних письменників: Марка Вовчка, Ів. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, підкреслюючи головну рису їх творчої діяльності — самовіддане служіння трудовому народові, боротьбу за його світле майбутнє.

У частині, присвяченій сучасним письменникам, Д. Братанов намагається охопити всі головні явища розвитку радянської літератури, побачити ті основні риси, що внесла в літературу соціалістична дійсність.

Багато теплих слів сказано в книзі про Павла Тичину, про твори, які він присвятив болгарському народові, який також щиро вдячний українському поетові за прекрасні переклади творів великого Ботєва.

Глибокий інтерес виявляють болгари й до оригінальної творчості П. Г. Тичини. Високо оцінюючи його поезії, Братанов, зокрема, пише: «Павло Тичина — один з найсвоєрідніших сучасних письменників Радянської України, творчий процес якого ще з перших днів революції нерозривно пов'язаний з боротьбою українського народу за соціалізм і комунізм».

Висока оцінка дається в книзі і поетичній творчості Максима Рильського; автор підкреслює величезну літературну і культурну ерудицію поета, широкий тематичний і жанровий діапазон його творів.

Влучно, із знанням справи характеризує Братанов і творчість О. Корнійчука, М. Бажана, М. Стельмаха та багатьох інших талановитих радянських письменників.

Книга Димитра Братанова «В цветуща Украйна» закінчується дуже цікавим і знаменним розділом про дружбу між українським і болгарським народами.

Олена ШПИЛЬОВА

НАШІ ГОСТІ

Наш дорогий гість, видатний американський громадський діяч, борець за мир Поль Робсон, який відпочивав в серпні на південному березі Криму, побував в гостях у піонерів «Артека».

Київ відвідала група діячів музичного мистецтва В'єтнаму — композитори Нгуен Суен Хоат, Нгуен Нгок Той, музикознавець Фам Си У і диригент Дін Нгок Ліен. Їх тепло зустрічали київські композитори. З великим інтересом ознайомилися гості з українським народним інструментом — бандурою.

КНИГА В ПОЛЬЩІ

(По залах виставки польської книги)

Вже перші експонати виставки польської книги, проведеної в Києві під час декади польської культури з 5 по 15 серпня цього року, переконують відвідувача, що до створення книжок у Польщі ставляться як до великого мистецтва, в якому поєднується талант автора, досвідченість редактора, хист ілюстратора, майстерність поліграфіста.

Глибоке враження справляє виставка, що нараховує 3000 книжок з усіх галузей знань. І дивлячись на корінці з видавничими марками «ВЛ» («Видавництво літерацьке»), «КіВ» («Ксьонжка і вєдза»), «НК» («Наша ксєнгарня») та багатьма іншими, насамперед, сповнюєшся повагою до країни, яка змогла так швидко створити широку мережу видавництв і налагодити випуск найрізноманітніших за тематикою книжок.

В братній Польщі існує великий попит на книжку, і видавництва прагнуть задовольнити його. Так, середній тираж творів художньої літератури становить майже 20 тисяч примірників, а книжок для дітей — 50 тисяч примірників. Ці цифри особливо вражають, якщо врахувати, що середній тираж книжки в колишній панській Польщі ледве наближався до 3500 примірників. І ще один приємний факт: ціни на художню книжку в Польщі знизились, порівнюючи з довоєнним періодом, у 6—8 разів.

Так, книжка в Народній Польщі, як це справедливо проголошує на виставці барвистий фотоплакат, стала хлібом насущним. Країна, що будує соціалізм, зробила книжку — джерело знань—доступною мільйонам людей.

Стенди з польською класичною літературою. На книжках профіль великого Адама Міцкевича. На обкладинках імена Юліуша Словацького, Генріха Сєнкевича, Болеслава Пруса, Марії Конопницької та інших митців, чиї твори давно вже стали здобутком усього людства.

Поряд з творами класиків стоять книжки прямих нащадків і наслідувачів їхніх традицій—сучасних польських письменників.

Ось вибрані твори Марії Домбровської, Казімєжа Брандиса, Леона Кручковського та багатьох інших.

А поруч—книжки молодих польських письменників, що користуються в себе на батьківщині заслуженою популярністю. Це епопея Романа Братного «Колумби — рік народження 1920» — про партизанське підпілля і боротьбу за Народну Польщу, романи «Покоління» Богдана Чешка — про ровесників автора, що героїчно боролися з гітлерівськими окупантами, «Леванти» Анджея Брауна та ін.

Чудове враження справляє любовно оформлена «Золота бібліотечка». Це масова міжвидавнича серія кращих зразків класичної і сучасної польської та іноземної літератури. На виставці експонувалися випущені в цій серії твори Марії Конопницької, Стефана Жеромського, Генріха Сєнкевича, Ігоря Неверлі, Михайла Шолохова, Ванди Василевської, Галини Ніколаєвої та ін.

Як здійснюється видання цієї серії? Польські видавництва координують свої плани і спільно намічають до видання різні твори в однаковому оформленні. Таким чином, читач дістає змогу комплектувати однотипну бібліотечку.

Чи не заслуговує цей вдалий досвід уваги і наших радянських видавництв?

Взагалі, всілякі «бібліотечки» дуже популярні в Польщі. Ми бачили на виставці зразки «Національної бібліотеки», «Бібліотеки кращих творів світової літератури», «Бібліотеки поетів» і т. п.

Значну частину всієї продукції польських видавництв становлять переклади кращих зразків російської, а також української класики і сучасної радянської літератури. Твори Толстого, Чехова, Пушкіна, Гоголя, Горького, Шевченка, Франка давно вже зайняли своє місце на книжкових полицях польських читачів.

Любовно видаються книжки сучасних радянських письменників. Ми бачили на виставці зі смаком оформлені «Підняту цілину» М. Шолохова, «Цемент» Ф. Гладкова, «Перші радощі» К. Федіна, «В окопах Сталінграда» В. Некрасова, повісті й оповідання К. Паустовського та ін. Багато праці перекладачів, редакторів, працівників видавництв та друкарень вкладено в кожний такий том.

Великим попитом у Польщі користуються твори українських письменників. Польський читач полюбив «Київські оповідання» Ю. Яновського, «Мати» А. Головка, «Таврію» О. Гончара й багато інших творів. Широкого читача знайшла в Польщі книжка О. Гаврилюка «Береза — концтабір». Як передмова до цього твору, надруковані спогади трьох друзів українського письменника — Леона Пастернака, Єжі Путрамента і Адольфа Рудницького.

З творів українських поетів у Польщі широко відомі вірші Павла Тичини, Максима Рильського, Миколи Бажана, Володимира Сосюри, Андрія Малишка та ін. Дуже популярний тут Олександр Корнійчук і особливо його «Платон Кречет».

Широко експоновані на виставці зразки іноземної літератури, що видається в Польщі.

Чудова польська книга для дітей. Вона весело і яскраво ілюстрована. Дуже приємно взяти таку книжку в руки. Ось, наприклад, пізнавальна і водночас цікава книжка Яна Бжехви «Пан Доремі й сім його дочок». В цікавій формі вона знайомить дітей з основами нотної грамоти. Книжку дуже вдало ілюстрував художник Ян Марцін Шанцер.

Взагалі в ілюструванні книжок багато польських графіків демонструють свою високу майстерність. Талантом позначені, наприклад, гравюри Марії Гішпанської-Нейман, Анджея Юркевича, Ігнація Вітца.

В цілому Виставка польської книги переконливо свідчить, що книжку в Польщі люблять, цінують і вміють робити; вона розповідає про зростаючий розмах видавничої справи в республіці, де за останні 14 років видано понад 15 тисяч назв художньої літератури (разом з юнацькою та дитячою) загальним тиражем більше 300 мільйонів примірників.

Анатолій КРОЛЬ

Дві сторінки з книги для дітей Яна Бжехви «Пан Доремі і сім його дочок». Ілюстрація художника Яна Марціна Шанцера.

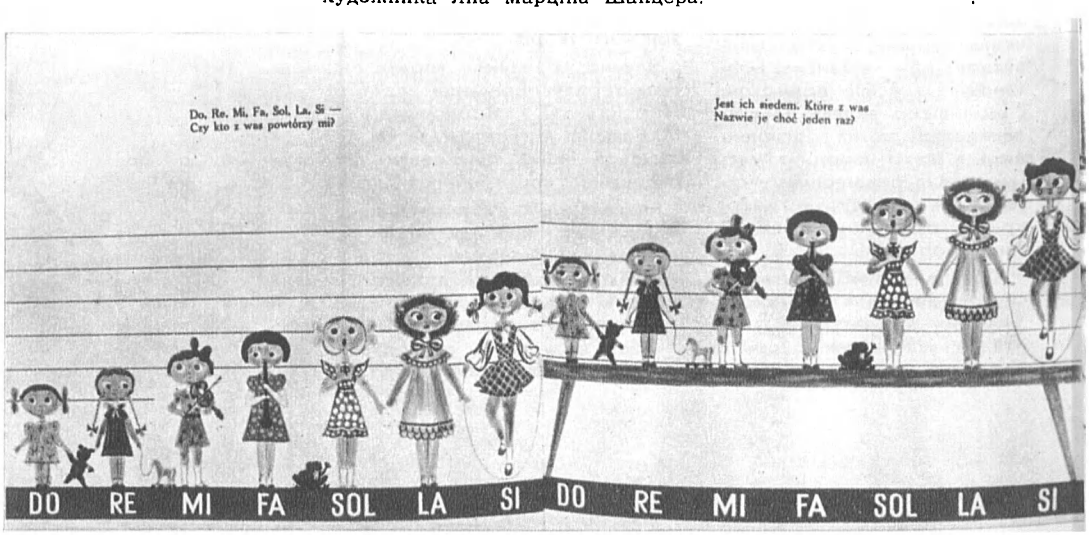

СКАРБНИЦЯ НАРОДНОЇ ПРАЦІ

Делегація Камбоджі на території виставки.
Фото Г. Угриновича

Ще в автобусі почалася розмова про Голосієво. Екскурсант — китайський товариш, який вивчає російську мову і для якого наші слова ще не втратили свого першонаповнення, почав допитуватись — а чому саме це місце зветься Голосієвом.

Один з пасажирів, киянин похилого віку, розповів нам усім, що стародавні перекази так пояснюють назву мальовничої околиці української столиці: колись тут знаходився монастир, і неписаним законом для прочан було приносити сюди й садовити чи зернятко з рідної землі, чи молоде деревце, а то й принести та випустити живу пташину. Минали роки, зростав ліс, у якому фруктові дерева примхливо чередувалися з дубами і кленами, ялинами і вільхами, сповнювався тьохканням і щебетом пташиних голосів. Вірили люди: коли ця родюча священна земля прийме дар — долине молитва до неба, і дасть воно людині сили й наснаги, здоров'я і мудрості.

Члени японської делегації оглядають зал науки в головному павільйоні.

І прозвали в народі цей сповнений пташиними співами зелений куточок Києва Голосієвом.

Саме тут, на цій мальовничій околиці Києва за рішенням Ради Міністрів УРСР і ЦК КП України на території в 366 га було побудовано і відкрито Республіканську Виставку передового досвіду в народному господарстві УРСР.

Серед буяючої зелені величезного лісового масиву зросли білоколонні палаци, а над ними засяяла золота зірка, і струнка жіноча постать на дужих і ніжних руках піднесла під самі хмари дар рідної землі і доро-

бок щасливого вільного народу — золотий сніп.

Сюди, на співучу землю Голосієва, як і за легендарних часів, приніс наш народ все, що є в нього хорошого і доброго.

«Особливість нашої виставки полягає в тому,— говорить заступник директора Виставки передового досвіду тов. Бєляєв,— що співвідношення на ній експонатів у павільйонах та натурального показу таке, що перевагу має натуральний показ, чого, по суті, досі не має і не мала жодна виставка у світі. І ще одне: наша виставка — перша в Радянському Союзі комплексна виставка, яка показує і розповідає про досягнення у всіх галузях народного господарства, науки і культури».

Величезна кількість діючих експонатів, масове впровадження звукозапису при стендах з виступами передовиків народного господарства, пристендові кіноустановки,— це також характерні риси обличчя виставки.

І ця щедро відкрита всім зорам скарбниця переконує своїх відвідувачів у тому, що український народ нестримно крокує до висот комунізму.

За короткий строк Виставку відвідали численні групи гостей із зарубіжних країн: делегація вчителів Польщі, партійна делегація Болгарії, студенти-туристи з НДР і ОАР, китайські інженери та студенти, чеська група туристів, п'ять груп туристів США, урядова делегація Камбоджі, товариш Новотний та багато інших зарубіжних гостей.

В книгах вражень гості залишили численні записи. Ось деякі з них:

«Досягнення — колосальні! Хай живе дружба!

Німецькі туристи».

«Угорська делегація гірників з величезною увагою оглянула павільйон хімічної промисловості. Ми впевнені, що все побачене тут ми зможемо використати вдома.

До побачення.

Делегація гірників з Угорщини».

«Ознайомившися з розвитком сільського господарства, ми наочно переконалися в його блискучих досягненнях. Бажаємо Україні дальших успіхів та процвітання.

Орлі Хітосі.

Представник делегації японських кооперативів».

«Виставка показує нам великі успіхи в галузі техніки і науки України. СРСР є прикладом для нас у будівництві соціалізму. Хай живе дружба між СРСР і КНР!

Китайські студенти Дніпропетровського металургійного інституту».

«Китайська Народна Республіка стає промисловою країною. Велику допомогу в цьому подають підприємства Радянського Союзу, зокрема, машинобудівні та приладобудівні. Ось чому нам приємно було переконатися, що радянські машинобудівники і приладобудівники досягли величезних успіхів. Про це незаперечно свідчить павільйон машинобудування та приладобудування, який ми відвідали на Виставці передового досвіду в народному господарстві УРСР.

Ван Дао-Хань.

Заступник міністра першого міністерства машинобудування Китайської Народної Республіки».

«На українській промисловій і сільськогосподарській Виставці я з задоволенням ознайомився з численними експонатами, які свідчать про те, що зроблено на Україні для піднесення добробуту народу.

Сеан Неан.

Голова Ради Королівства Камбоджі».

«Ми захоплені Виставкою. Все, що ми побачили тут, перевершило наші сподівання. Вся Виставка — і її монументальні споруди, і численні експонати, й діаграми, які розповідають про досягнення трудящих вашої республіки,— все яскраво свідчить про талановитість і працьовитість українського народу, який будує своє прекрасне майбутнє. Від щирого серця бажаємо вам успіхів.

О. Ольховець, М. Павенська, О. Гнатюк.

Вчителі українських шкіл Польської Народної Республіки».

«Велич Виставки та її значення грандіозні і перспективні.

Роберт Літтл.

США».

«Я чуюся щасливим мати можливість бути на великій Виставці, яка представляє великі досягнення Радянської України. Виставка яскраво вказує на величавий зріст народного господарства України, і я, як представник прогресивних українців Канади, з великою гордістю і любов'ю вітаю цю прекрасну Виставку.

М. А. Король.

Канада».

Журнал «Весь мир»
(На украинском языке)

Головний редактор О. І. Полторацький

Редакційна колегія:

А. О. Білецький, В. Л. Василевська, А. С. Кисіль, О. Є. Корнійчук, К. З. Литвин, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, М. Т. Рильський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник (заст. головного редактора), Т. К. Якимович.

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефон: 3-01-71

БФ 15027. Підписано до друку 16/X 1958 р. Формат паперу 60×92 1/8 Паперових арк. 10. Друк арк. 20. Зам. № 659

Держлітвидав України. Книжково-журнальна ф-ка Головвидаву Міністерства культури УРСР. Київ, вул. Воровського, 24.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ, ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАКОРДОНОМ

ВСЕСВІТ

ВИХОДИТЬ ЩОМІСЯЦЯ, ОБСЯГОМ 160 СТОРІНОК

Журнал „Всесвіт" публікує романи, повісті, оповідання, поезії, п'єси, нариси, публіцистичні статті письменників країн народної демократії, прогресивних письменників усіх країн світу, а також огляди, критико-бібліографічні статті, рецензії, присвячені зарубіжній літературі та мистецтву. Зокрема, до друку в наступному році готуються такі романи та повісті: Кінгслі Еміс „Це невиразне почуття" (з англійської), Вольфганг Шрайєр „Замах" (з німецької), Рауль Ларра „Без перепочинку" (з іспанської), Томое Ямасіра „Пісня про візок" (з японської), Ай У „Так гартується сталь" (з китайської), Зденек Плугарж „Якщо мене залишиш..." (з чеської), Андре Стіль „Ми будемо кохати завтра" (з французької) та ін.

Журнал „Всесвіт" вміщує на своїх сторінках репортаж, інформацію і хроніку з різних країн світу.

Журнал „Всесвіт" багато ілюстрований і розрахований на широкі кола читачів.

ПЕРЕДПЛАТНА ЦІНА

на рік 72 крб.
на півроку 36 крб.
на 3 місяці 18 крб.
Ціна окремого номера журналу 6 крб.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ:

місцеві відділи „Союздруку", поштові філії, агенти зв'язку, листоноші та громадські уповноважені по передплаті на підприємствах, у колгоспах, установах, організаціях і учбових закладах, а на транспорті — уповноважені залізничних видавництв.

Ціна 6 крб.

Всесвіт

Без підпису.

Журнал „Хостені" *(Албанія)*.

Хвилі, на яких працює радіостанція „Вільна Європа".

Малюнок Йожефа Сюр-Сабо *(Угорщина)*.

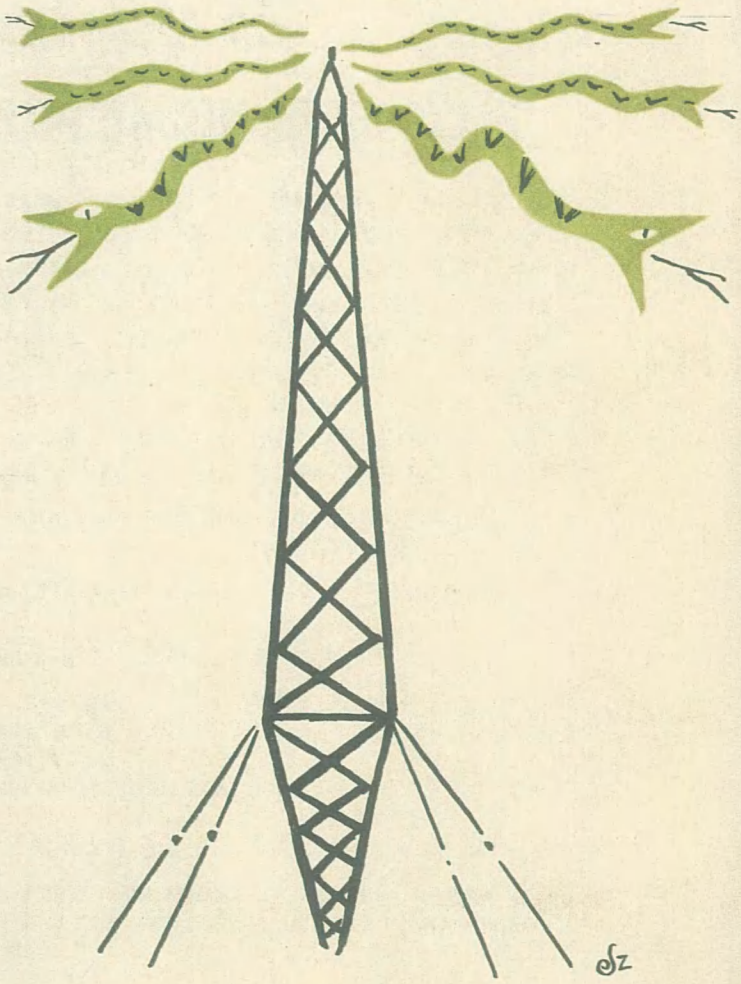

Англійська хроніка.

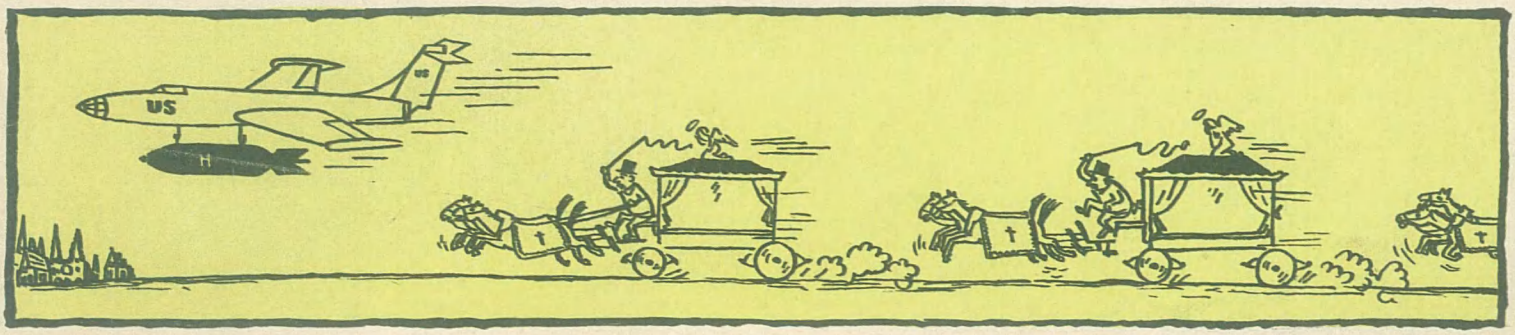

Малюнок К. Сімеонова, Т. Кузмова *(Болгарія)*.